

HOLMI

XX. évfolyam 12. szám

2008. december

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Fodor Géza, Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Takács Zsuzsa*: Tizenkét kísérlet • 1531
Ferencz Győző: Bajominé • 1534
Vajda Miklós: Anyakép, amerikai keretben
(III. Befejező rész) • 1536
Váthy Zsuzsa: Játékaink • 1563
Bíró Zsófia: Vasárnapi asztalok • 1566
Aczél Géza: verskeret • 1570
Kiss Judit Ágnes: Gyerekkor (II) • 1571
Miskolczy Ambrus: Az irodalom átok és/vagy áldás?
(Tallózás Bartók Béla könyvtárában
és olvasmányaiban) • 1574
Horváth Elemér: hobbes estefelé • 1589
homunculus • 1589
multi-kulti • 1590
Balla D. Károly: Kő és árnyék • 1590
Orfeusz ha alászállna • 1591
Handi Péter: Bábjáték • 1591
Uri Asaf: A tengeren szántanak • 1593
Néma kabóca • 1593
Ábrahám • 1593
Balogh László Levente: Virágcsokor és gyászjelentés helyett (Hannah
Arendt Izrael állam alapításáról) • 1594
Horváth Péter: Bogárvérrel (Forgácsok egy fakeresztről) • 1600
Bernáth István: Egy kicsiny ország nagyhatalmi álma • 1610
Takács Judit: Kertbeny Károly és a magánélet
szabadsága • 1613
Gellén-Miklós Gábor: Civil a műhelyben • 1626
Kovács Mikó Edina: Alapvető ellentétek • 1627
Interfészek • 1627
Sumonyi Zoltán: Nyugat 100 • 1628

- A Nyugat-év búcsúztatása
Ady Endre: Elcsalt, szomorú orcánk
 (*Lator László*) • 1630
- Kosztolányi Dezső:* Éjjeli iramat
 (*Várady Szabolcs*) • 1631
- Móricz Zsigmond:* Kis Tóth Nyuci
 (*Grecsó Krisztián*) • 1632
- Kosztolányi Dezső:* Váteszek? Teszek vá
 (*Lator László*) • 1633
- Ady Endre:* Villámaimat beh elsújthatnám
 (*Várady Szabolcs*) • 1633
- Babits Mihály:* Levél Móricz Zsigmondhoz
 (*Lator László*) • 1634
- Móricz Zsigmond:* Levél Babits Mihályhoz
 (*Békés Pál*) • 1634
- Weöres Sándor:* Levél Füst Milánnak
 (*Várady Szabolcs*) • 1635
- Füst Milán:* Szellemeink zaklatása a százéves Nyugat ünnepén
 (*Ferencz Győző*) • 1636
- Szabó Lőrinc:* Váratlan öröm
 (*Ferencz Győző*) • 1636
- Weöres Sándor:* Mit kaptam a Nyugattól?
 (*Lator László*) • 1637
- Szabó Lőrinc:* Mit kaptam a Nyugattól?
 (*Lator László*) • 1638
- Békés Pál:* Itt nyugszik a merész Nyugat • 1638
- Lator László:* A Nyugat sírköve • 1639

FIGYELŐ

- Keresztesi József:* Találtam egy könyvet. A semmirekellők
 (*Déry Tibor: A befejezetlen mondat*) • 1640
- Bodor Béla:* (Vissza)(olvasás) (Aczél Géza: [fél]édes
 hendikep. Összegyűjtött versek; [vissza]galopp;
 [vers]szakadás) • 1648
- Nóvé Béla:* „Elhunyt korszakról jót, vagy...” (Kovács Éva
 [szerk.]: Tükörszilánkok. Kádár-korszakok
 a személyes emlékezetben) • 1659
- Rába György:* Takáts Gyula (1911–2008) • 1665
- Csukás István:* Takáts Gyula emlékére • 1666

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
 Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
 Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
 Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
 (Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
 További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
 Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címen (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
 Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
 Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADU PRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

Takács Zsuzsa

TIZENKÉT KÍSÉRLET

Utazók vacsorája

Utazók által adott utolsó vacsora a kánikulában fulladozó város tetőteraszán, zöld napernyő alatt. Elérhetetlenül messze magamtól s tőletek, drágáim, nyirkos kezem a búcsú metszett poharát magasba tartja.

Kérlek,

maradjon félbe a fenyegető mozdulat. Nem mintha jó lett volna eddig annyira. Ne essen vágás a nyakon! Így lesz mód belátnom ezt-azt. Az éjszakában égő villany precíz rémülete későbbre halasztódjon, kérlek.

Végiggondoltam

A levegő órló fogai közt forogva végiggondoltam, hogy mit hibáztam. Nem tartom bűnösnek magamat. Ám teljes szívemből bánom, ha mégis megbántottalak, és a várakozók közé készségesen beállok.

Akik aludtunk

Akik magunkat felejtve aludtunk, elernyedte héj a Figyelő Szem előtt, fölriadunk, mint sikoltásra, az első, édes, hajnali madárszóra, és bemosakszunk. Majd testünkbe visszatérve leszállunk a valóság rémítő köreibe a rozoga lifttel.

Lakat

Agyó, veszett világom!
Fölpattannak a zárok. Rejtély
és megoldása egybekattan.
Pörgetem ujjaimon a mázsás lakatot,
lepkesúlyát érzem. Szárnyat bontva
keringek a szobában. „A végsőkig
vagyok”, de elkábítottak.

A sebész

A hibátlan kezdés után,
a madarak ujjongásától kísérvé
megjelenik a sima arcú férfi.
Kék szeme lassan fölkel üregében,
égen a nap. Látnia kell
a baj gyökerét. Toronyból
közelít, kezében villogás.

A Rém legyőzése

Nevén nevezni a Rémet,
kimondani ezerszer károgo
nevét, hogy már unjuk is: Rák.
Végezze a szemetesvödörben,
a hozzá méltó körülmények
szerint. Miközben pihenünk
zegzugos tenyered párnái között.

Próbáltam ellenállni

Próbáltam ellenállni, de nem ment.
Végre hatni kezd a soron kívül
bevett fél fájdalomcsillapító, ám
tovább ég a kioltott lámpa fénye
szemhéjam alatt. Kezelőasztalok
körvonala remeg és oszlik a semmibe,
majd erőt vesz rajtam a nyugalom.

Az idő

Időm forog; mint madárcsőr a tű
szemelget a kifeszített, fájó lemezen.
A hetekig tartó öt és fél nap alatt,
amíg az infúzióba kevert mérég
hatni kezd, figyeli agyamban
a szem, hogyan roskad össze
a hordalékból épülő hegy.

Elképzelések

Mint sakktáblán lép fejbőrömön
a mérég, sötét és világos gondolataim
között, s hajamat kiüti. Még úszom
egyet a halálom előtt. Áldjanak,
Uram, vízszagú tagjaim! *Aldjon víz-
húgunk, a tiszta és alázatos.* Ne kelljen
előtted mocsokban megjelennem.

Gyakorolhatja bárki

Gyakorolhatja rajtam bárki
az irgalmasság cselekedeteit.
Vállamra teheti kezét. Vagy
köhögésbe fojtva keserves könnyeit
leverheti poharát az asztaltól fölállva,
ha körmeim kisebesedett
félholdjaira néz.

Ennyi kísérlet

A rövidülő délután poszt mortem
fényei. Egy autó letekert ablakán
keresztül a forgalomba csapódó
tánczene szilánkjai. A gödör
aljáról visszakapaszkodó ennyi
kísérlet, ilyen szorgalom után
feláll. Elmúlt a nyár. Fázik.

Ferencz Győző

BAJOMINÉ

Mikor utoljára láttam, az elmeegógyintézet
 Elfekvőosztályán feküdt a folyosó végén
 Egy négy- vagy hatágyas szobában. A gyenge fényben
 Mindenfelé hálóinges betegek bóklásztak zavarodottan,
 Veszélyérzetem támadt, sehol nem láttam ápolót.
 Bizonyára teletömik őket nyugtatókkal, de mi van,
 Ha valamelyikük mégis rátámad a többiekre.
 Azt hiszem, innen-onnan kiáltásokat is hallottam,
 Mintha szóltak volna hozzám, de akadálytalanul
 Jutottam el a kórteremig, ahol már csak őt láttam,
 Bár talán mintha a hátam mögötti ágyon is feküdt volna valaki.
 Nem hiszem, hogy megismert, a nevemet nem mondta utánam.
 Későn értem oda, azaz későn szántam rá magam
 Erre a látogatásra. A teremben is félhomály volt.
 A lepedő, amellyel betakarták, nyár volt, nem fedte a testét.
 Vékony, átlátszó, sárgás műanyag cső lógott ki
 Kilencvenhat éves nemi szervéből, szeméremdombja
 Teljesen csupasz volt, nem maradt rajta szőrzet.
 Nyugtalanul rángatta a csövet, és közben azt kiabálta,
 Hogy Bajominé, Bajominé, segíts. Nem tudtam,
 Ki az a Bajominé, a betegtársa-e, akivel egy tisztább
 Pillanatában összeismerkedett, ami, ismerve nyitott
 Természetét, hogy milyen könnyen kötött ismeretségeket,
 Nem tűnt elképzelhetetlennek; nem lepődtem volna meg
 Tehát, ha valahonnan előtámolyog Bajominé.
 De az is lehet, hogy Bajominé csupán bomlott elméjének
 Szüleménye, esetleg valaki a múltból, a Gázgyárból,
 Vagy a házból egy lakó, akitől most segítséget vár,
 Aki tudata utolsó szikrájának fényében megjelent előtte,
 Mert így, magatehetetlenül, a leéptülés végső szakaszában,
 Az eszméletlenségig elbódítva csak tőle remélhet segítséget.
 Nem istent hívta, soha nem volt nagy templomjáró;
 És egyébként is, azon a helyen, abban a folyosó végi kórteremben,
 A zilált ősz hajú öregek reszketeg körmenetében
 Istent szólítani maga lett volna az agylágyulás beismerése,
 Vagy ha nem az, akkor maga lett volna az istengyalázás.
 Nem a fiát hívta, nem rég halott hűtlen férjét, anyját, apját,
 Nem unokáit és nem testvéreit, nem, még így magatehetetlenül,
 A leéptülés végső szakaszában, az eszméletlenségig elbódítva is
 Tudta, hogy sem élő, sem holt, senki, akihez valaha köze volt,
 Senki, akinek hosszú élete során célnametéltet

Vagy lebbenstészát gyúrt, vagy sárgabaracklekvárt főzött,
Akinek Szilveszter éjszaka szerencsemalacot dobott be
A levélszekerény nyílásán, és akinek sem akkor, sem máskor
Nem jutott eszébe, hogy viszonozza feltétel nélküli adakozását,
Nem fog segíteni neki végső nagy bajában,
Hogy kirángassa végre azt az átkozott műanyag katétert,
Ami annyira irritálja, hogy fölkelhessen és végre
A dolga után lásson, vagy nyugodtan pusztulhasson el
A kórterem tompára szűrt fényében. Bajominé nem jött.
Elindultam, hogy keressek egy ápolót, aki majd visszateszi
A műanyag csövet, amelyet már majdnem egészen kitépett magából,
És ahogy jöttem visszafelé vele, valami mozgolódás támadt,
Egy zilált ősz hajú asszony be akart feküdni valakinek az ágyába,
Az ágy tulajdonosa tiltakozott, a zilált hajú bomlott elméjének
Esztelen elszántságával igyekezett befeküdni az ágyba,
Aztán valahogy elrendeződött a dolog, csak épp
Magam előtt láttam, hogy az ő ágyába is bármikor
Megpróbálhat befeküdni, ráfeküdhét csupasz testére
Ez az erőszakos idegen test, fogalmam sincs, minék lehet kitéve,
Amikor nincs ott senki a másik, rendezett világból.
Így kell végeznie, itt fog magára maradva meghalni, senki,
Akit valaha szeretett, nem fogja majd a kezét,
Nem fogom megtudni soha, mikor, hogyan, más bomlott elmék
Miféle küzdelmében kellett elhullania.
Az ápoló valamit matatott a testén, aztán betakarta,
Én meg magára hagytam, nem kaptam fel és vittem el az ölemben,
Nem mentettem ki, hogy teste ne lélektelenül pusztuljon el,
Mint mindenkinek a környezetében, nekem is megvolt
A magam ésszerű, az úgynevezett normalitás világához
Igazodó okom, amely csak éppen felmentést nem adott,
Csak éppen minden józan indok maga volt a szálnalmas vereség,
Mert magatehetetlenül, a leépülés végső szakaszában,
Az eszméletlenségig elbódítva is tisztábban látta,
Hogy teremtője nem fog segédkezni nagy bajában,
Hogy ha még élő testét itt hagyta is a húgyszagban mumifikálódni,
Legalább már halott lelkét venné vissza tőle,
De nem, teremtőjét teljesen hidegen hagyta lassú elmúlása.
És még ennél is tisztábban látta zavaros elméjével, hogy sokkal jobb,
Ha meg sem ismer engem azon az utolsó látogatáson,
Mert én még annyira sem fogok segíteni rajta, mint lelketlen istene,
És amikor már mindent elárultam, amit tőle kaptam,
Ahogy a műanyag csövet tépte ki magából,
Még akkor is volt mit adnia, hogy legalább amíg ott vagyok,
Ne maradjak szégyenben önmagam előtt, hát arra kért,
Hogy hívjam oda neki, ha mást nem hívhatott, Bajominét.

Vajda Miklós

ANYAKÉP, AMERIKAI KERETBEN (III)*

Befejező rész

Most ül, azt akarom, hogy üljön, mégpedig egy kertben üljön, nekem kissé idegen kertben, nem a mi valahai kertjeink egyikében, nem a sashegyiben és nem is a kedves balatonföldváriban, hanem egy amerikai kertben. Illetve, ha akarom, akár két amerikai kert valamelyikében ülhet, ülhetünk. Amerikában a kertek is mások. Nemcsak a növényzetük más, hanem például attól is mások, hogy többnyire nincsenek bekerítve, mégis megvan a határuk; a szomszédok sövény nélkül is tiszteletben tartják egymás tulajdonát.

A halottak engedelmesek. Ő is várja a jelenését a takarásban, mint a színészek. A takarás az ő esetében a nemlét. Végszóra pontosan belép a színre; ha akarom, megszólal. Én írom a darabot, az én szövegemet mondja, de nem a saját emlékezetéből, hanem az enyémből merít, ami persze magában foglalja az övét is – már amennyit ismertem belőle. És ha már bejött, akkor is jelen van a színen, ha meg sem szólal, csak „él”, reagál, vagyis mozgással, arcjátékkal vesz részt a változó szituációkban, mint a színészek. Talán azért van jelen egyre többet mostanában, mert etalonként is használok őt, sokszor a véleményét kérem. Mint kislánykoromban, mikor azt képzeltem, hogy valami kis tükörfélében féltő aggodalommal néz, lát engem, kísér a tekintetével, bármerre járok, és igyekeztem is úgy viselkedni, hogy tessen neki.

A rá nem jellemző erőszakossággal, persze szelíd, de azért kitartó erőszakossággal, szinte folytonosan jelen van. Megjelenik olyankor is, amikor nem is gondolok rá; mint ha jelenléte neki fontosabb volna, mint nekem. Éppenséggel állhatna is megint, mondjuk egy eszpresszógép mögött, vagy a bíróság előtt, vagy a börtönbeszélőn a rács túloldalán, vagy esetleg New Yorkban a JFK repülőtéren, engem várva, de akár visszaindulóban, a bécsi gyors mellett is a Keleti pályaudvaron, tőlem búcsúzva. De most ül, mert azt akarom, hogy üljön, és majd meséljen. Nekem is kell még mesélnem neki.

Vajon távolodom tőle, ahogy öregszem, és egyre messzebb kerül a halála? Már nem sokan vagyunk, akik ismertük. Fiaimnak csak halvány emlékei maradtak róla, kisgyerekek voltak. Huszonnégy esztendeje látott utoljára. Meg sem ismerne, ha, mondjuk, ma szembemennék akkori énjével az utcán. Nézze csak, Judit, látja ott azt az öregembert? Azt, igen, azt, éppen erre jön a botjával. Hát úgy nézem, hogy az a maga fia. Mi? Hogy?? Az!? Ó?? Nem lehet! Jesszusom!!!! És akkor az illető odaintene a tolokocsihoz, és bemutatna az anyámnak.

Vagy éppen ellenkezőleg: közeledem hozzá, a vallásunk által beígért, ám fölöttébb valószínűtlen túlvilági találkozás színhelyéhez? Álmaimban is folyton jelen van, megjelenik valamilyen módon, gyakran még akkor is, ha nem róla szól az álom. Mikor pedig egyáltalán nem szerepel a többnyire abszurd, néha nevetséges, néha valószínűtlen, néha szörnyű történetekben, gyakran valahogy akkor is érzem a jelenlétét. De volt már olyan álmom, húszvalahány éve, jóval a halála után, amelyben üzenni látszott nekem.

* Az írás első része a *Holmi* 2007. októberi, a második 2008. júniusi számában jelent meg.

Azt üzente – vélném, ha hinnék az álmoknak az éjszakai üzemmódban, gazdátlanul dolgozó agyamon kívüli eredetében –, hogy van, megvan valahol, csak valamiért nem érintkezhet velem. Szépen, esztétikusan megrendezett, döbbenetes, hosszú álom volt, olyan, mint egy gyönyörűen fényképezett, fontos film lélegzetelállító kulcsjelenete.

Magasból és nagyon messziről közelítettem rá valami enyhén lejtős domboldalra, azon egy hatalmas, zöld mezőre, amelyen mértani pontossággal meghúzott, végtelen rácsos szerkezetet alkotó nyílegyenes sorokban, ameddig a szem ellát, egymástól tökéletesen egyforma távolságban, ezerszám apró pontok látszanak. Mint egy ismeretlen táj térképszerű látványa, az űrből nézve. Lenyűgöző, színes panoráma, szélei végtelent keretezik. Egészen lassan közelít rá a kamera, még mindig a magasból, egyre jobban fölcsigázza bennem a kíváncsiságot, ami nem mentes a szorongástól, mert nem tudom, mire közelítünk rá, mit akarhat kiemelni a rendező. De hamarosan már látszik, hogy az apró pontok élnek, mégpedig egy helyben mozgó emberek, és gépies egyformasággal és pontossággal, talán vezényszóra, valamennyien ugyanazokat a szögletes mozdulatokat végzik. Mintha egyetlen óriási, szinkronban működő gépezet mozgó részei volnának valahányan. Ahogy aztán lassan közeledve és élesedve fókuszba kerül a nagy totálkép, már látni, hogy azonos, terepszínű gyakorló-egyenruhát viselő katonák ezek, sok-sok ezren, és puskával csuklógyakorlatot végeznek: két kézzel vízszintesen fej fölé, aztán mellre, majd baloldalt tussal le a földre, onnan föl és át jobb vállra, aztán középre, végül újra át bal vállra, majd le a földre, és megint előlről, feszesen, újra meg újra. Még közelebb érve kiderül, hogy ezek a katonák kínaiak. Mégpedig kínai nők. Katonanők. Némi csalódást érzek, de mégis egyre jobban izgat a dolog, mert rejtély, hogy mi lesz ebből, kit vagy mit akar megmutatni nekem ez a némafilm. Akkoriban Kína nem volt annyit a hírekben, mint manapság. Csupa majdnem egyforma, kifejezéstelen, mongolos arc, zöld sapka alá simított, fekete haj, üres tekintet. Kivéve egyet: és az ő. Semmi kétség: az én anyám. Most már közlőről látom. Neki is kínai az arca, pontosan olyan, mint a többi, de én mégis biztosan tudom: az övé. A gyakorlata közben adódó pillanatban, mikor a magasba tartott fegyver miatt föl kell tekintenie, végigsiklik rajtam a szeme, pillantásunk egy töredék másodpercre találkozik, és érzem, hogy látott, hogy fölismert, de a szeme nem rebben, az arca nem változik, gyakorlatozik tovább, nem ad semmiféle jelet, és nem is néz rám többé. Óriási erőfeszítéssel, kétségbeesetten próbálkozom, de nem bírok mozdulni, inteni, kiáltani. Tudom, hogy soha vissza nem térő pillanat volt. A kamera lassan továbbmegy, és ő már nincs többé a képben.

Úgy riadtam föl, mintha áramütés ért volna.

Ezek szerint úgy látszik, mélyen a tudatom, a racionalizmusom alatt mégiscsak hinnék a létezésében, vagyis az oly sokféle módon belém nevelt túlvilágban? Mintha példátlan módon, egyedül az én kedvemért egy pillanatra föllebbent volna a túlvilág áthatolhatatlan függőnye, hogy bepillantassak valamiféle modern purgatóriumba, ahol szigorúbb törvények uralkodnak még Márianosztránál is? Látszólag most is én közelítem hozzá, nem ő jött el hozzám. Olyan beszélőre jöttem, amelyben beszélünk sem lehet, éppen csak megpillanthatjuk egymást, és azt is csak egyetlen, vissza nem térő, néma pillanatra. Súlyos büntetésben van most is; azt szabott ki rá az álmom. Én ítéltém volna el? Talán mert valaha, gyerekkoromban, megbocsáthatatlan módon megvonta tőlem magát. Vagy talán amiért egyszer, egyetlenegyszer, súlyosan csalódnom kellett benne. Vagy amiért most a halálába burkolózik, és elérhetetlen? Kínainak kell lennie, az a büntetése, és katonának; vezényszóra, vég nélkül gyakorlatozva bűnhődik. De

fegyvere van, az is jelenthet valamit. Szenvedek én is, mert láttam, és mégsem szólhatom hozzá.

Azt mondja ma nekem ez az álom, hogy valóban nem érintkezhetem vele többé, mert nincs, az univerzum végtelenébe olvadt, én mégis együtt lehetek vele, mert bennem még él, de a kapcsolat egyetlen lehetősége annyi, hogy leírom őt, szétszedem, fölépítem, faggatom, gyónok neki, megértem, és fölmutatom, és fölmutatom, amennyire tudom.

*

A kert, amelyben most egy hatalmas kőrisfa alatt ülünk, a két amerikai kert egyike, ahol gyakran ültünk és beszélgettünk. Annuska házának kertje, egy Wayne nevű, jólétet sugárzó, gondozott kis kertvárosban, Philadelphiától vonaton harmincöt percnyire. A városka nem is lehetne amerikaibb. Rend, tisztaság, jólét, nyugalom, kényelem. Annuska itt vett magának szép kis egyemeletes házat, mert Philadelphiában dolgozik egy gyógyszergyárban, és ezért nyugdíjazása után anyám is Wayne-be költözött, Annuskától néhány percnyire bérelt egy kis lakást, mert itt sokkal olcsóbb az élet, mint New Yorkban, és mert itt él legjobb barátjánője, bizalmasa, segítője és támasza. Annuska muskátlival, petúniával, bazsarózsával, más hazai ismerősökkel otthonossá tette a kertjét, de a fák, a bokrok legtöbbje idegen nekem.

Anyám kert nélküli, takaros kis bérlakását néhány New Yorkból elhozott álantik bútorával és valódi antik tárgyával, pár régi metszettel ízlése szerint otthonossá tette magának. Ez az aradi gyerekkorából idáig hozott finom ízlésvilág még ebben a többszörsően redukált, már csak jelzett formájában is harmonikusan keretezi őt, és láthatóan jóleső biztonságérzettel tölti el. Amerika barátságos és biztonságos, ám mégiscsak idegen világ, de jól megfér benne az övé is. Annuska kölcsönzött hozzá két szönyeget, amit ő „*Elismervény*” címmel, tizenhat soros versikében köszönt meg. A négy soros strófákat szabályos magyar felező nyolcasban, páros rímeléssel, írógépen írta, egy apró helyesírási hibával, és kézzel kanyarította alá a nevét. A kis alkalmi szöszsenet egyetlen érdekessége a kedves humora, a gesztus ötletessége és – számomra – teljes újszerűsége. Gondtalan vidámságot, nagy nevetéseket lehet sejteni mögötte. Sohasem jutott volna eszébe, hogy irodalmár fiának versikét írjon, és egyáltalán, a mi kapcsolatunkból mindig is hiányzott az effajta, humorral átszótt, laza közvetlenség. Előttem sosem nyílt meg, sosem engedte el magát. Nem pedagógiából, az biztos. De akkor vajon miért nem, ha mással mégis? Irigylem is Annuskától – én nem kaptam tőle ilyet. Talán, ha lánynak születtem volna?

Éppen három napja New Yorkban, Weöres Sándor, Károlyi Amy, Vas István és Juhász Ferenc, valamint fordítóik, vezető amerikai költők társaságában, a Guggenheim Múzeum zsúfolt auditoriumának színpadán látta szerepelni a fiát. Utána ragyogó arc-csal bejött az öltözőbe, megcsókolt, aztán eltűnt. Nem akart megjelenni életem másik, tőle független, szakmai színterén. Nem akart a terhemre lenni, mondja most kérdősemre, de sejtem, hogy valójában főleg gyöngye nyelvtudása és a sűrű és tisztán irodalmi – ráadásul főleg nem magyar irodalmi – közeg zavarhatta. És nem lévén versolvasó, a költőkről nem sokat tudott. Ismerte ugyan, de nem olvasta Juhászt, akivel kiadói lektor koromban néhány évig jó barátságban voltam, és párszor megfordult nálunk, Vassal pedig, aki nővérének, a novellista Kádár Erzsébetnek csodálója és méltatója volt, társaságban is többször találkozott. Weöresék, de még az amerikai költők is tudtak tőlem abszurd politikai kirakatperéről, meghurcoltatásáról, helytállásáról, így mindenki kíváncsian, tisztelettel vette volna körül. Legtöbb anya sütkérezett volna fia sikerében, a fogadáson élvezte volna a híres emberek társaságát. Ő, valaha fényes es-

télyek háziasszonya, nem. Rögtön visszavonult a saját kis teremtett világába, ahol valódi és képzelt kínos helyzetek elől is biztonságban tudhatta magát.

Évekkel elváltak, staccato találkozásaink alkalmával mindig jól megnéztük egymást. Én most éppen negyvenhat éves vagyok, még csak egy kisfiú apja, ő hetvenkettő. Már nem is remélte, mondja, hogy még nagymama lehet belőle. Most is karcsú, tartása még majdnem egyenes, talán csak a vállát görbítette kissé előre a kora. Haját az eredeti gesztenyebarnára festi, szemrése kissé szűkebbnek látszik, táskás is valamelyest, az orra tövéből kétoldalt, a finom vonalú, vékony, érzékeny szája sarkaihoz lefutó két szimmetrikus, zárójelre emlékeztető vonal most már nemcsak kedves, egyéni arcvonása, hanem mély barázda, szintén az idő munkája. Mint ahogy a homloka két oldalán a halánték élesen kiszögellő vonala is az; már nem a fejformát, inkább a koponyát rajzolja ki. Nyakán fényes, fehér, mogyorónyi kerámiagolyókból fűzött, vastag, többsoros nyaklánc fogja össze és takarná a redőket. Most is festi magát, elég erősen. Korához képest vonzónak mondható, még nem öregasszony. Még látszik – bár lehet, csak én látom –, hogy valaha, nem is olyan régen, milyen szép nő volt. Aki miatt egy férfi negyvenvalahány esztendeje föbe lőtte magát. Mintha szigorúbb, zártabb vagy talán csak fáradtabb lenne az arca, de a meleg mosolya most is ugyanolyan, mint mindig, csak egy már megdolgozott arc erodált domborzatán jelenik meg, és persze a szemében. A szeme a mosolyánál is több melegséget, örömet, szeretetet, összetartozást tud sugározni felém. A papírforma szerint öregszik, állapítom meg magamban, mikor először látom nappali fényben a wayne-i kertben, és fölülírva az emlékeimben őrzött korábbi képeit, jóváhagyom az idő munkáját. Addig még sohasem képzeltem el, hogy majd milyen öregasszony lesz valaha híresen szép anyámból. Most már van sejtésem róla.

Beszélgetés és pasziánsz közben, mint mindig, lassan forgatja körbe-körbe hüvelykujjával a rubinköves arany pecsétgyűrűt a gyűrűsujján, mint legrégebb emlékeimben. Másodszor is megjárta már Budapestet, de akkor már nem szorongott, nem tartott minden megpillantott rendőrtől, újabb letartóztatástól, abszurd politikai vádaktól, ÁVH-tól, Márianosztrától, Kalocsától, és nem is maszkírozta magát amerikai ladynek, aki az első látogatásakor ettől még azt remélte, hogy ő messziről láthatóan az Egyesült Államok védelme alatt áll. Megint elárasztott bennünket és barátait okos és hiánypótló ajándékaival. Most azonban már aggaszt a köhögése. Az erős dohányosok jellegzetes, hurutos, hosszan elhúzott, görcsös köhögése; otthon is évekig hallottam, de most már belevörösödik az arca, valahányszor rájön az inger, és utána kis ideig fojtottan, csukott szájjal morog, vagy inkább hörög, meg-megrázkódik, a szeme könnybe lábad, mert kaparja a légcsővét a köhöghetnék, amíg újra nem kezdődik vagy el nem múlik a roham. A végén mintha kapkodna a levegőért. Ez most gyakoribb és feltűnőbb, mint korábban. Meglepetten veszem tudomásul, hogy egy ideje már nem dohányzik. Csak legyint és vállat von, mintha titkolná, mikor megkérdem, hogy csinálta; szeretnék leszokni én is. A börtönben tbc támadta meg a tüdejét, megmaradt nyomai miatt két évig nem is engedték be az Egyesült Államokba. Bécsben, az Operncafé nevű elegáns belvárosi kávéházban dolgozott pincérnőként és az eszpresszógépnél. A tulajdonosnő akkor sem engedte leülni, de még állva támaszkodni sem, mikor nem is volt vendég, és nem akadt semmi dolga. Végül egy vallási segélyszervezet segítségével szanatóriumba került az Alpokban, és ott pár hónap alatt meggyógyították. Akkor indulhatott el végre-valahára a rég áhított, biztonságos jövőbe.

Első pesti látogatását hozza szóba. Mennyire meg volt zavarodva, milyen kuszák voltak az érzései, mikor meglátta, mintha elfelejtette vagy törölte volna emlékezetéből, a

kopott és szegényes várost, ahol a házakon nemcsak '56, de az ostrom nyomai is bőven láthatók még. Hiába igyekeztünk titkolni, pontosan látta, hogy mi is milyen nehezen és milyen kemény korlátok közt élünk. Sohasem említettem neki, de valahonnan arról is értesült, hogy illegális távozása után, mint egyetlen hozzátartozójára, vagyis ingóságainak örökösére, „rabtartási költség megfizetését” rótták ki rám. Akkori viszonyaim közt igen komoly összeg volt. Nagy nehezen sikerült kikérvényezni, hogy részletekben törleszthessek. Az áldozat fizesse meg saját törvénytelen börtönbüntetésének a költségeit. A meghurcoltatás nem ingyen mulatság.

Hallgatunk, tűnődik egy darabig. Aztán Zsuzsi kutya jut eszébe. Mennyire meghatódott, mikor annyi év után Zsuzsi rövid, kíváncsi szaglászás és előlegezett, óvatos farkcsóválás után azonosította őt, és boldogságában eszeveszetten rohanni kezdett körbe-körbe a lakásban, végül pedig lerakta lába elé, ajándékul, féltett tulajdonát, egy félig szétrágott gumilabdát. A maga tartózkodó módján, együttérzéssel, valamiféle kedves, csak rá jellemző, élőlényi szolidaritással szerette és kezelte az állatokat. Gyerekkoromban mindig volt nálunk, és boldogan élt, kutya vagy macska, egyszer még mátyásmadár is. Nem kényeztette, nem csókolgatta őket, nem beszélgetett velük, mint Gizi. A színésznőnek alkati szükséglete volt, hogy minden körülötte élő lényt elbűvöljön, behódoltasson, rajongójává tegyen. Még a kanárija is valóságos eksztázisban, sosem hallott módon kezdett csipogni és szinte táncolva füttyögetni, mikor az ujja rá ültette; ténylegesen beszélgettek egymással. Zsuzsi kutyáról szólva előjön a gyakran emlegetett történet. Estéknént néha, távollétemben, anyám vitte le Zsuzsit sétálni, többnyire nem szokott helyünkre, a tabáni rétre, hanem csak a sarokra, a fölrobbantott, egykori Erzsébet híd szétbontott pilléreinél hatalmas, megszámozott kőtömbjei közti labirintusba. Buksi, a hídőr kedves kis korcskutyája Zsuzsinak elmaradhatatlan kísérője volt. Tüzelés idején napokon át, még téli éjszakákon is, étlen-szomjan ott nyüzszített a házunk előtt, foga annyira csattogott a hidegben, hogy még a második emeleten, csukott ablakok mögött is hallottuk. Zsuzsi méltányolta és viszonzta volna ezt a heves ragaszkodást, de anyám nadrágot varrt neki, és az előszobai esernyőtartóban külön erre a célra féltett hosszú bottal fölfegyverkezve indult sétálni ilyenkor, jó rövidre fogva a póráz, mint valami hajtó egy körvadászaton. De hiába hadonászott ő a bottal, hiába próbálta kiáltásokkal, ijesztgetéssel, gyöngéd rúgásokkal, mérges dobantásokkal elkergetni a tébolyultan nyüzsgő rajongót, az semmivel sem törődve, mint valami okos korcskutyába átment csodálatos mandarin, lebíráhatatlan, kutyafeletti vágyában, egy óvatlan pillanatban merészen és technikailag leleményes módon teljesítette evolúciós feladatát. Elképzelem anyámat, ahogy ott áll hosszú botjával a dermesztő téli éjszakában, és bosszankodva, tehetetlen kétségbeeséssel nézi a két összeragadt, egymásnak háttal az önkívület nirvánájába bámuló, üdvözülten lihegő állatot. Azt mondja, nagyon mérges volt magára, de úgy sajnálta *szegénykéket* ott, abban a *randa* nagy hidegben.

És ha már a Duna-parton járunk, eszébe jut a fölöttünk lakott hírneves arisztokrata család is. Vajon hová telepítették ki Rákosiék a nyájas M. osztrák birodalmi herceget terjedelmes fenséges asszonyával és három szebbnél szebb lányával? M. herceg Mária Lujza osztrák főhercegnő és francia excsászárné dedunokája és sok más nevezetes történelmi személyiség leszármazottja volt. Ha néha összeakadtunk a lépcsőházban, pár kedves szó után így búcsúzott tőlem: „*Szjevuasz, Mikiii!*” Akkoriban tűntek el ők is, mikor anyámat elnyelte a börtön. Jóban volt a családdal, föl is járt hozzájuk, volt közös rokon és ismerős. A hercegné korábbi házasságából származó, enyhén hóbortos fia, V. báró, kis ideig reménytelenül udvarolgatott is neki. A lányok, akik közül én a

legfiatalabbikkal voltam egyidős, élénk társasági életet éltek, gyakran és kedvesen hívtak teára, zsúrra, fogadónapra, táncrea, én azonban egy leendő bölcsész zord fölényével mindig kitértem. Nem lehet egyidejűleg Szabó Dezsőt, Illyést, Németh Lászlót, Móriczot, József Attilát, Nagy Lajost, Bibót olvasni és hercegisasszonyokkal bájologni. Bizonyára üres fecsegéssel és léha flörtöléssel tölteni a drága időt, különösen ezekben a nehéz, történelmi napokban. A ciszter nevelés bonyolult lelki görcsöket és gátlásokat is ültetett belém a témával kapcsolatban. A mindennapos hajnali ministrálások korszakán már túl jártam ugyan, de az első udvarlásom még innen, mint ahogy az érettségim is. Semmi sem vonzott és izgatott jobban, mint ezek a kedves, gyönyörű lányok, akik hívtak, de én reszkettem tőlük.

A dilemmát a véletlen segítségével a ravasz kíváncsiság oldotta meg. Minden képzeletét fölülmúlóan jól járt a kíváncsi kamasz, és megőrizhette ingatag méltóságát a leendő bölcsész is; még csak csevegni vagy táncolni sem kellett érte. Ezt a szégyenletes kalandomat most először mesélem el neki.

Mikor ő esténként a nyolcórás ácsorgás és járkálás után holtfáradtan hazakerült az eszpresszójából, és vacsora után elnyúlt a kádban, majd azonnal lefeküdt aludni, én kiosontam második emeleti lakásunkból a sötét lépcsőházba, mint valami besurranó tolvaj, és föllopakodtam a harmadik emeletre, ahonnan, rájöttem, a szűk belső udvar fölött remekül be lehet látni a lányok alig pár méternyire levő, kivilágított, háromablakos szobájába. Függyöny nem volt az ablakokon. Meleg időben akár nyitott ablaknál, minden este menetrendszerűen és gyanútlanul, ott vetkőztek mind a hárman. A ruhátlanok különféle elragadó fokozataiban, végül teljesen csupaszon, gátlástalanul járkáltak, ágyaztak, rakodtak, nevetgéltek, ugrabugráltak, míg csak egyenként el nem tűntek a fürdőszobában. Lázasan kalapáló szívvel és, hogy mást ne mondjak, szomjas szemmel bámultam őket a sötétből, föl-le szökdösve a csiga formájú lépcsőházban, aszerint, hogy éppen melyik ablaka melyik ablakba kínált izgalmasabb belátást.

Ártatlan és önkéntelen, egymás számára közömbös erotikájuk izgatóbb volt, mint a legfülledebb mulatók mutatványai lehettek. Óriási szerencsémre nem buktam le soha. Valamelyik lakásból bármikor távozni akarhatott volna valaki, vagy megérkezhetett volna egy kései hazatérő, és kigyullad a lépcsőházi világítás, mint ahogy anyám is kereshetett volna a lakásban valamiért. Mindegyik eshetőségre megvoltak a kigondolt, szánalmas magyarázataim, éppen csak anyámnak nem tudtam volna mit mondani.

Magában mulatva, talányos mosollyal hallgatja a történetet. Kissé eltűnődik rajta, és fölszalad a szemöldöke, elkomorul az arca. Gondolom, föllapozza magában viharos kamaszéveim annalesét, és ezt a kalandot is beilleszti oda a sok zűrzavaros fordulat, éretlen szándék, meggondolatlanság közé. Tudtam, hogy nem a kíváncsiságot, jobban mondva, kívánságot fogja elítélni benne, hanem a leleselkedést. Azért meséltem el neki, mert azóta is sokat találgattam, vajon mit szőtt és tett volna, ha netán rajtakap. Vagy talán csak azért, mert egyszer ezt is el kellett mondani neki.

Rémes, mondja mérgesen. Örülök, hogy nem jöttem rá. Ilyet egyszerűen nem tesz az ember, Muksikám. Ez szégyen, alantas dolog, és méltatlan hozzád. De az igaz, hogy tényleg nagyon szépek voltak, különösen a legidősebb, teszi hozzá kis idő után, már megenyhülten. Harminc év múltán nyilván késő, hiába van fölháborodva, és hiába szeretne, már nem tud igazán megharagudni rám. Az biztos, mondja, hogy szörnyen lehoradtalak volna. Gondolni se merek rá, micsoda botrány lehetett volna belőle, ha M.ék észrevesznek és panaszt tesznek. Már akkor is bosszantott, mert magyarázkodom kellett, hogy nem voltál hajlandó elfogadni tőlük legalább egyetlen meghívást.

Hallgatunk. Aztán fölsóhajt. Ezt is megértette, megbocsátotta, hozzáírta a többihez. A hercegkisasszonyok meglesése stílusosan oda is illet másik, már távozása utáni főbűnöm, a család és az aradi múlt szimbóluma, a csodás barokk szekreter előtte sokáig titkolt eladása, illetve kis használt balatoni vitorlássá változtatása mellé, ami még pontosabban saját radikális deklasszálódásomhoz való lelkes és önkéntes hozzájárulásomnak is tekinthető. A tarajos hullámokon kissé dőlten sikló hajó dagadó vitorláinak szépséges vonala fölér a *sécretaire* kövér barokk idomainak fölcent méltóságával, gondoltam sokszor a kormány rúdjaival a kezemben, a lelkifurdalásommal bajlódva. De az igaz, hogy ilyeneket egyszerűen nem tesz az ember, Muksikám. Csak hát persze elkövet.

Ekkor már évek óta tegeződünk. Több évtizedes, hiábavaló kérlelésre, könyörgésre mindig az volt a válasz, hogy a családban a mai napig magázódni szokás, és ő nem is tudna tegeződni. Mégis, mikor már nem is számítottam rá, 1971 nyarán, negyvenedik születésnapomra, pazar ajándékképpen, légi postán megérkezett a tegezés. Mint egy fehér galamb, leszállt nálam az első tegező megszólítású, gépelt levél, benne több átikszelt magázással. Mindig tudta, mire vágyom a legjobban. És talán messziről és írásban könnyebb is volt föladnia a lényének részévé vált, öröklött szokást.

Egy Magának nem is lehetett volna meggyógni a valahai, alantás lépcsőházi kalandot.

*

Emlékszel a zálogcédulákra? kérdezi hirtelen. A két börtön alatt és között, meg persze után is, annyi volt belőlük, mintha maguktól szaporodtak volna. Tovább szaporodtak még távozása után is. Időnként nehéz sóhajjal kitette őket maga elé az asztalra, és mint a pasziánszkártyákat rakosgatta ide-oda. Ezek a tenyérnyínel alig nagyobb, egy perforált tömbről letépett és tintaceruzával, kék indigóval két példányban kitöltött, vékony papírra nyomtatott és sorszámozott úrlapocskák nem pattogtak úgy, mint a pasziánszkártyái; helyette a lejáratú dátumaik ketyegtek bennünk. Időrendben csoportosította őket, aztán másféle elrendezésben is: érzelmi alapon. Fájdalmas játék volt; a két kategória bonyolult viszonyban állt egymással. Amit azonnal ki kell váltani, különben hamarosan lejár és odavész, de lehetetlen megválni tőle, az menjen oda. Amelyik várhat még, az amoda. Amelyiket muszáj majd veszni hagyni, bármilyen nagy kár érte, mert biztos, hogy nem lesz miből kiváltani, hiszen a fogorvost is ki kell már fizetni, az meg jöjjön ide. Amelyik már lejárt, azt sajnós ki kell dojni; mély sóhaj kíséretében összetépte, külön halomba rakta. Mondani sem kell, hogy értékes tárgyakért is nevetésséges összegeket kaptunk. Némelyik tárgyunk azért került a zálogházba, hogy a kapott csekély összegből kiválthassunk egy másikat; mint aki egy uzsorásnak tartozik, a Népköztársaság egyik kölcsönéből fizettük vissza a másik kölcsönt a Népköztársaságnak. Amelynek nem melleleg mi is kölcsönöztünk, nem is keveset, kvázi-önkéntes tervkölcsön és békekölcsönök formájában. Keserves döntések születtek a kupacokba rendezett cédulák fölött, bár akkor még nem éreztem át, mit jelent szegénynek a kevés megmaradt ezüstneműt, pár kisebb ékszert, apám finom öltönyeit idegenek kezébe adni, talán végleg. Érdekes volna tudni, kik tudták akkoriban megvásárolni a lejárt cédulákkal képviselt tárgyakat. Vajon hová lettek Damjanich Jánosné Cs. E. monogramos ezüsttálai és -tálcai és nagymama hétágú koronás, D. O. monogramos ezüst evőeszközei, amelyekről szívszorító töprengések és ide-oda rakosgatások után végül is meg kellett válni.

Én jártam az Attila utcai zálogházba. Az egyik becsüs már megismert, azzal fogadott, hogy Na, mutassa, mit hozott nekünk már megint? Érdekesebb esetnek számítottam. Nagyonbártsz ugyanis a nyomorúság feneketlen bugyraiból származott az elé-

be kerülő felhozatal, jegygyűrűk, kopott ruhák, lyukas talpú cipők, agyonmosott ágy-neműk, ócska nippel, edények, szentképek, vacak festmények kerültek fillérekért a raktárba. A Népköztársaságnak minden kellett, ki tudja, miért, talán hogy szalmaszálal dobjon a fuldoklóknak, ne rontsák a közhangulatot, hát lenyelt szinte akármit, mint a mesebeli kiscsibőc. Alig akadt, amiért pár forintot ne adott volna. Szomorú látvány volt, ahogy egy-egy mégis elutasított szerencsétlen leforrázva fölkapta utolsó reményességét, és lehajtott fejjel kismordált vele az üzletből. Gyakran hallottam, ahogy valamelyik, műkereskedőként valaha nyilván jobb napokat látott becsüs sajtóságos, unott-hivatalos, monoton hangon – amelyben érződött az undora is, meg a méltatlankodása is, amiért neki ezzel kell foglalkoznia – azt diktálja asszisztensének egy-egy félénken elébe rakott öltönyről, hogy „*üt-kop-pecs, része hűja*” (utóbbi azt jelenti, hogy mellény nincs hozzá), és olykor egy-egy nadrágról még hozzáteszi: „*pisfoltos*”.

*

Nincsenek meg a levelei. A huszonhét év alatt, vagyis '57 januárjától haláláig, '85 januárjáig, sok száz, géppel írt levelünk szállt ide-oda az Atlanti-óceán fölött, mielőtt, illetve miután itt megjárta a titkosszolgálat levéllenőrző részlegének asztalait. Megbocsáthatatlan, hogy nem őriztem meg úgyszólván egyet sem. Túlzás, hogy kidobtam őket, de kevés kivétellel nincsenek meg, az tény. Az évek során levelezésünk olykor bizonyos mértékig sablonossá vált; engem fékezett a cenzúra tudata is, őt inkább a saját zártsága, de azon azért fontos alkalmakkor jól átütött az aggodalom, az öröm, az együttérzés, a távolság fájdalma, a magány, a hiányérzet, a segíteni akarás. És az, hogy gondolatban mindig velem van, követi az életemet, drukkol nekem. Neki fontosabbak voltak az én leveleim, mint nekem az övéi. Mikor '56. december végén elbúcsúztunk a Déli pályaudvaron, és évekre eltűnt a szemem elől, a vad szomorúságon túl vagy mellett vagy mögött gyalázatos megkönnyebbülést is éreztem. A magam ura vagyok, végre! Másnap első dolgom volt megkeresni azt a tüneményes, szőke, elsőéves medikát, akit akkor ismertem meg, mikor a disszidálását szerveztük, és rögtön rabul ejtett. Sokáig szólt még bennem ez az érzelmi polifónia. A fődallam gyakran saját ellentétébe fordult át, majd vissza-visszatért, a melléktémával átszótt, új meg új változatokban és más-más dinamikával, míg végül, hónapok múlva, ahogy kialakult az új élet, és megszoktam az önálló döntések sorozatos kényszerét és örömét, vagyis végleg a felnőttkorba léptem, a két dallam harmonikus decrescendóban egyesült. Hiányzott is az anyám, meg nem is.

Bármilyen sablonos volt is néha a levelezésünk, a titkosszolgálat figyelmét azért föl-keltette. 1975-ben, két évvel második nősülésem után, megjelent életemben néma kísé-
sérőjével egy civil ruhás belügyi őrnagy, és először mézesmázosan, a magyar irodalmat angolul közlő szerkesztői stb. munkámat egekig magasztalva, mindenfélét, többek közt hosszú amerikai ösztöndíjakat és új lakásunkba a reménytelenül elérhetetlen telefont ígérve, majd határozott elutasításomra egyre fenyegetőbben, megpróbált be-szervezni. Anyámmal zsarolt: tőlük függ, éreztette finoman, majd később ki is mon-dta az őrnagy, kap-e még valaha látogatóvizumot, én kapok-e még útlevelet, és látha-tom-e még egyáltalán valaha is. Egyre keményebb, végül már-már durva lett a hang-nem. Komolyan kellett venni, ezek nem tréfáltak. A nehéz helyzetben nem tehettem mást, kénytelen voltam hosszú kezű főszerkesztőmhöz fordulni segítségért. Közöltem vele, hogy elmegyek a laptól, mivel azért akarnak beszervezni, mert a munkám miatt angol és amerikai írókkal, költőkkel tartok fenn szoros kapcsolatot. Neki viszont töb-bek közt éppen ezért volt rám szüksége a szerkesztőségben. Sokatmondóan elmoso-

lyodott a hírre, kiküldött a szobájából, fölvette a telefont, és pár perc múlva közölte velem, hogy leszállnak rólam. Így is lett. Soha többé nem láttam Sós őrnagyot. Nem is próbálkoztak velem többé.

A sok leveléből, ha megvolna, most megint szólna hozzám az anyám. Ő bezzeg elrakta és időrendben, egy nagy dobozban tárolta az enyémekeket. Kisfiaim neki dedikált színes rajzocskáit külön borítékban gyűjtötte. Halála után hazahoztam a dobozt, de máig sem voltam képes belenyúlni. Semmi kedvem találkozni egykori önmagammal, a föld túoldalán élő és értem aggódó anyám felé fordított, de másfelé figyelő arcomat nem akarom látni. Amennyire emlékszem, leveleim sokszor felületesek, penzumszerűek, odavetettek, talán üresek voltak. Valószínűleg szomjjasan itta mindazt a konkrét információt, amit mégis talált bennük rólam, az életemről, a munkámról. Külön gyűjtötte megjelent írásaimat, amelyeket kérésére vagy én küldtem el neki, vagy mások útján szerzett be. Ki volt a szállítója, nem tudom. Esszék és tanulmányok, színházi, film- és könyvkritikák, elő- és utószavak, néhány botrányt okozó publicisztika, regény- és drámafordítások, antológiák, elég nagy számban, minden ott sorakozott a polcain és a fiókjaiban. Még a színre került darabfordításaimról szóló kritikákat is megszerezte, ha történetesen említették, pláne dicsérték is bennük a fordítót. Eszembe sem jutott, hogy ilyesmit elküldjek neki. Melléktermékek mind, nem is rosszak, vállalhatók, sőt, csak éppen a főtermék hiányzik. De ezt is tudta, és egyik, mégis megmaradt levelében ezt írja 1973 márciusában, életem egyik nagy válsága idején: „*Nem akarok prédikálni, semmi értelme, sem tanácsot adni, úgysem tudnék, csak arra kérek, ne edd magad és vádold magad állandóan. Teli vagy tehetséggel, édesem, csak sajnos lusta a végletekig és ez sikertelenséged (amit Te állítasz magadról) titka. Aki kristály tisztasággal látja hibáit, miért nem tud ezeken változtatni? Tudom tapasztalatból, ehhez is nagy erő kell, de hát istenem, semmit sem adnak ingyen.*”

A válság akkor következett be, mikor szinte kezdettől vakvágányon futó első házasságom tizenkét év után végképp elsorvadt, és színre lépett leendő második feleségem, fiaim majdani anyja. Általában nem vagyok határozatlan ember, ekkor azonban döntésképtelen lettem. Egyik oldalon állt a mégiscsak tizenkét év meg a gyönyörű Dunaparti lakás, amelyben apám meghalt, ahonnan anyám börtönbe került, ahová onnan kétszer is hazajött, majd ahonnan örökre elment, ahol az érettségire, majd egyetemi államvizsgáimra készültem, első publikációimat írtam, műfordítói pályámat elkezdtem, első szerelmi kalandjaimat átéltem, ahol kamaszéveimet és férfikorom kezdeti szakaszát, összesen több mint huszonhat évet töltöttem. A másikon egy elbűvölő lány állt, akibe halálosan beleszerettem, aki tizennégy évvel fiatalabb volt nálam, és akit még meg sem ismertem igazán. Úgy éreztem, a sötétbe kellene fejest ugranom. A döntésképtelenség az idegösszeomlás szélére, onnan pedig súlyos, de szerencsés végű autóbaleset-höz vezetett, ám ekkor kéretlenül közbelépett nagy hatalmú főszerkesztőm, és egyik napról a másikra az exkluzív pártkórház, a Kútvölgyi idegosztályán találtam magam idült alkoholizmusban leépült miniszterek és más becsavarodott főkaderek között.

Anyámnak nem sokkal előbb megírtam dilemmámat. Így válaszolt a már idézett levelében: „*Mire leveletem megkapod, valószínűleg K.-tól [ő volt az első feleség] már tudni fogod, hogy beszéltem vele telefonon. Bevallom, leveled nagyon fölkapart és megdöbbsentett, az aggodalmon kívül. Azt gondoltam, pár nap alatt elintézem dolgaimat és repülök Hozzád. [...] K. nagyon megnyugtató, és lebeszél az utazásról, azt mondta, semmi értelme sem volna. Próbáltam érvelni azzal, hátha jót tenne Neked egy NEM érdekelt féllal kibeszélni Magad, de szerinte erre ott vannak az orvosok, semmi esetre se menjek. Nagy kő esett le a szívemről, hallván, nem oly komoly a baj, mert nekem Kútvölgyi Sanatorium, idegosztály borzalmasnak hangzott, de K.*

megmagyarázta az egész helyzetet.” Nem foglalt állást, nem akart sem le-, sem rábeszélni semmiről és semmire, csak mellém állt, készen arra, hogy bármelyik döntésemet elfogadja. „Azt nem vettem ki leveledből, hogy vagytok most T-vel? Jóban vagy szakítva? Szegénykét őt is végtelenül sajnálom, nehéz szerepe van. K.-tól tegnap hosszú okos és kedves levél jött. Ő is teljesen ki van merülve, amit nem csodálok, bámulatos ereje van. Muksikám, ha mégis úgy éreznéd, jót tenne Neked ottlétem, boldogan megyek, csak erre sürgősen kérek választ, mert április 15-ig kellene elindulnom, addig van olcsóbb ráta. Ha esetleg Te akarnál ide kijönni hosszabb, mondjuk három hónapra, vagy akár rövidebb időre is, van most chartergép onnan is ide, csak nem tudom az indulásokat.” Ilyen helyzetben a legtöbb anya menten itt terem, tájékozódik, aztán pedig bedobja magát, és teljes erővel munkába veszi a fiát, kiáll valamelyik nő és a válás mellett vagy ellen. Ő NEM érdekelt félnek tekintette magát, és nem is próbált befolyásolni egyik irányba sem.

*

Ugyanilyen bölcs és megértő volt már majdnem két évtizeddel korábban, 1954-ben is, mikor alig egy évvel az egyetem után, a Szépirodalmi Könyvkiadó ifjú szerkesztőjeként, havi 1400 forint körüli kezdő fizetéssel, bejelentettem neki, hogy feleségül veszem a híres és sikeres kommunista író nálam több évvel idősebb, kétgyermekes, de gyönyörű feleségét. A zálogcédulák korát éltük. Azt hittem, elájul, mikor teljes mélységében fölfogta a helyzetet. De a szokott önfegyelemmel hallgatta végig lelkendező beszámolómat arról, hogyan kezdődött a dolog, közben leszegett fejjel, jól emlékszem, kardigánja zsebébe mélyesztett kézzel, lassan és komoran, szó nélkül körbejárt körülöttem, mintha azt leste volna, nem örültem-e meg esetleg.

Általa is ismert barátaimmal, Abody Bélával és Réz Pállal, mindhárman ifjú szerkesztők, együtt nyaraltunk különféle irodalmi különmunkákból összeizzadt kis pénzecskeinkből Balatonszemesen, a falusi hentes tisztaszobájában. Egyik nap távirat érkezett a túlparti Ábrahámhegyről, ahol az említett, nálunk majdnem húsz évvel idősebb író a nála szintén majdnem húsz évvel idősebb és még híresebb kommunista íróval közösen vidám kisregény írásába fogott. Ez lett volna a magyar irodalom egyetlen olyan regénye, amelyet ketten írtak, nem is beszélve az első *vidám szocialista* regényről, egy új regény akkoriban nem is lehetett más, mint szocialista. Nagy Imre első miniszterelnökségének kissé oldottabb légkörében a két kommunista, de még nemrégén vírfagyasztó írószövetségi vitákban, *Szabad Nép*-vezércikkekben, párthatározatokban és Révai-kirohanásokban burzsoá elhajlóknak és gyáva nyárspolgári opportunistáknak, a munkásosztály és a szocialista építés retrográd, életidegen és sematikus ábrázolójának stb. stb. bélyegzett író, főleg az idősebbik, igen kedvelte a hazardjátékot, akkoriban elsősorban a kártyát. Annyira összeegyeztethetőnek tartotta radikális forradalmi világnézetével, hogy a háború előtt itthon és Európa különféle kaszinóiban el is vesztette nem csekély családi öröksége tekintélyes részét. A távirat úgy szólt, hogy *azonnal gyertek aabrahamhegyre suergoes irodalmi konzultaacio celjaabol*, és aláírva a két író vezetőneve szerepelt. Nem volt kétséges, hogy nem a vidám és közös kisregény újszerű ideológiai és műfaji problémáiról akarnak konzultálni velünk. Abody és Réz az idősebbik író gyakori kártyapartnerre volt; én szerencsémre kevésbé vonzódtam a hazardjátékokhoz. Élveztem ugyan az egyébként gyakran komoly pénzben játszott partikat, de főleg csak a szüntelen, pazar, humoros szövegelést és állandó ugratást. Ha – ritkán – nyertem a barátaimtól, akkor azért furdalt a lelkiismeret, mikor pedig vesztettem, akkor azért. Elég volt a zálogcédulákra gondolnom, és máris kiszálltam.

Fölszedtük a sátorfánkat, és áthajóztunk a Balaton túlsó partjára. A tervezett korszakalkotó, vidám és ráadásul kollektív szocialista kisregény megírásának céljára a világhírű marxista filozófus, Lukács György, elvtársai rendelkezésére bocsátotta a párttól kapott tágas, jól felszerelt villáját. Ezt is megtette a születő új magyar irodalomért, amelynek minőségi részét a negyvenes évek második felében, ideológiai nehézütegként oly eredményesen segítette a pártnak hosszú évekre elnémitani. Még javában e hosszú években éltünk. Ledobtuk csomagjainkat, és a tornácon azonnal megalakult a parti.

Az idősebbik író majdani utolsó feleségével lakott a villában, a fiatalabbik pedig aktuális nejével és két apró gyermekével. Rögtön az első parti után itt is kiszálltam, fölálltam a kártyaasztaltól, aztán rövid kibicelés után eluntam a dolgot, és kiténferegtem a konyhába. Szó szerint földbe gyökerezett a lábam. Ott állt a szépséges asszony, karján hat hónapos kisfiával, ötéves kislánya pedig anyja szoknyájába kapaszkodva nagy, riadt szemet meresztett rám. Az asszonyt a lenyűgöző szépség és tökély vakító glóriája övezte. Azt hittem, álmodom, ilyen nem létezhet. Szinte hallani lehetett a közöttünk kipattanó szikrák sercegését; mindketten megkövülten álltunk, és csak bámultuk egymást. A kocka máris el volt vetve. („*Alea iaculata est*”, jegyezte meg pár nap múlva, nem is titkolt irigységgel, Abody Béla.) A villa valamennyi lakójának szeme láttára és két barátom leplezett, kaján, de szolidáris háttér munkájának segítségével eszeveszett szerelem robbant ki közöttünk; a vak is láthatta, de vak nem lakott a villában, csak két ocsúdó, ám még eléggé látáskorlátozott kommunista.

A helyzet tarthatatlanná vált Lukács György villájában, és a vidám közös szocialista kisregény megalkotásával elfoglalt férj követelésére az asszony hazautazott Pestre a gyerekekkel. Hamarosan én is követtem, nem annyira vonaton, inkább a fellegekben száguldva. Itt aztán odáig fajultak a dolgok, hogy szerelmem gyerekestül visszaköltözött a szüleihez, és bejelentette a csapat-papot, vidám, közös kisregényt otthagynva hazasiető férjének, hogy válik. A bejelentés, gondolom, ugyanazt a sokkot váltotta ki a szüleiből, mint az én anyámból. A férj reakciója feltehetően eltérő volt.

Az első sokk múltával eljött az ideje, hogy bemutassam választottamat az anyámnak. Kedvesen, mosolyogva fogadta, és, mint mindenki más, aki értesült az ügyről – irodalmi körökben persze rég elterjedt már a híre – megkérdezte, csak éppen ő a maga módján, azaz halkan és szelíden, hogy mégis hol, hogyan és miből képzeljük el a közös életet. Szerelmem *hth.*, azaz *háztartásbeli*, vagyis foglalkozását illetően főállású anya és feleség lévén, ennek alapját természetesen kiadói fizetésem képezi majd, és fordítások, különmunkák. Erre nyilván nyelt néhány nagyot, de egyetlen szóval sem próbált bennünket lebeszélni. Abban a beszámíthatatlan állapotban, amelybe mindketten kerülünk, nem ismertünk lehetetlent. Először életemben, de nem utoljára, határtalan erő és elszántságot éreztem. Ha ez a nő mellettem áll, minden sikerülni fog, mert akarom, és mert sikerülnie kell. Majd megmutatom, hogy képes vagyok én akár csodákat művelni, ha azt kell, és a dolgok megoldódnak, mi pedig végtelenül boldogok leszünk. Én fogom fölnevelni az író gyerekeit, együtt a közös leendőimmal. Ekkoriban mindig egy vidám, kockás abrosszal terített, napsütötte reggelizőasztal jelent meg lelki szemem előtt, és én éppen átnyújtom a baracklekvárral megkent vajas kenyeret valamelyik gyereknek (kinek a gyereke, mindegy), ő pedig rózsás, mosolygó arccal a teát tölti a csészembe. Ez a látomás mindig, és akkor, a terveink ismertetése közben is, megsokszorozta az elszántságomat. Anyám mosolyogva hallgatta a holdkóros szöveget, pontosan ugyanazzal a mosolyával, amellyel annak idején tudomásul vette bejelentésemet,

hogy pilóta, esetleg autóbusszofőr leszek, de valószínűleg leginkább hajóskapitány. Ez a mosoly a specialitása volt: nem lesajnáló, nem kinevető, nem gúnyos, nem bántó mosoly, hanem egy halvány, kissé enigmatikus alig-mosoly, de mosoly. Tudomásulvétel volt benne, még talán egy kis kedves biztatás is, mindenesetre a szabadságom elismerése. Hogy közben mi járt a fejében, azt, mint rendszeren, nem lehetett tudni. Mikor befejeztem, megkért, hogy szaladjak le cigarettáért. Mint egykori szerelmemtől később megtudtam, távollétem alatt nem azt tette, amit a legtöbb fiús anya az adott helyzetben tett volna, hanem csak emlékeztette, hogy a majdnem biztos lehetetlenre vállalkozik, aztán pedig, látva, hogy nem inog meg, egyszerű, kedves szavakkal befogadta őt. Ha ezt akarja, ám legyen.

A dolog negyedévig sem tartott, aztán kedvesemben fölülkerekedett az, ami jobb nőkben ilyen helyzetben előbb vagy utóbb fölül szokott kerekedni: A Józan Ész. Az ifjú hím derekasan megtette kötelességét, de váratlanul fölmondtak neki. Eksztatikus szárnycsapásokkal leírtunk egy felejthetetlen kört az elíziumi mezők fölötti tündöklő, légritka égbolton, ám hirtelen kényszerleszállással végződő zuhanás következett, mindenféle, szerintem triviális és megoldható gond göröngyös terepén. Szerelmem kegyetlenül szakított velem, amibe, úgy éreztem, belepusztulok, vagy ha nem, akkor nekem kell végezniem magammal. Csöppet sem vigasztalt a tudat, hogy ő is szenved; sőt. De ez még nem volt elég, mert rögtön vissza is költözött a férjéhez. Pedig én már el is kezdtem ígéretes műfordítói pályámat a közös cél jegyében.

Anyám minden látható megkönnyebbülés nélkül, teljes anyai együttérzéssel igyekezett vigasztalni. ÁVH-vallatás és kétszeri börtön után ő igazán tudta, milyen a baj. De velem sem volt könnyű dolga. Tény azonban, hogy egyszer sem mondta ki a rettenetes mondatot: „Én megmondtam. Én rögtön megmondtam!” Pedig megmondtá persze, csak a maga módján.

A két kommunista író közösen írandó vidám kisregénye is idő előtt hamvába holt. Ennyit azért elértem. Mikor nekiültek, nem számítottak egy harmadik közreműködőre, és azt sem sejtették, hogy garantáltan a lehetetlenre vállalkoztak. Nemsokára ki is derült, hogy a sztálinista kultúrpolitika távvezérlésű taposóaknákkal teli akadálypályáján önként egymáshoz kötözve végigfutni és közben még vidámnak is maradni úgyszólván maga lett volna a teljes képtelenség.

*

Néhány évvel az első wayne-i találkozás után, valamikor a hetvenes évek végén, egyik este megszólalt itthon a telefon. Annuska izgatott hangon közölte Wayne-ből, hogy anyám súlyos beteg, tüdőgyulladásos van, magas a láza, és meghalhat, ha sürgősen nem kap antibiotikumot. Nem hajlandó orvost hívni, beszéljek vele én, hátha rám hallgatni fog. Miért nem akar orvost hívni? Mert az az átkozott szekta azt tanítja, hogy csak imádkoznia kell, és meggyógyul. Miféle szekta? kérdeztem, de akkor már beugrott, hogy wayne-i lakásán annak idején ott hevert az asztalon a Christian Science Church nevű protestáns amerikai szekta kiadványa, valami nő írta, bele is lapoztam. De ott feküdt mellette a szektaalapító által 1908-ban indított *Christian Science Monitor* egy példánya is, és tudtam, hogy az, vallási elkötelezettsége ellenére, köztudottan a világ vezető napilapjai közé számít. Ez megnyugtató, még meg is dicsértem magamban anyámat, amiért érdeklődik új hazája tarka vallási viszonyai iránt. Aztán pedig megfeledeztem az egészeztől.

Azonnal fölhívtam. Gyöngye, légszomjas hangja rögtön elárulta, hogy csakugyan nagy a baj. Eلسzorult a torkom, de megint előbb fakadt belőlem a méreg és a feddés,

mint az együttérzés. Hogy vehet komolyan ilyen primitív maszlagot, kérdeztem indulatatosan és földúltan, a pusztá imádság biztosan nem gyógyítja meg, a tüdőgyulladás pedig nem gyerekjáték. Tessék azonnal orvost hívni, mert máskülönben baj lesz, pedig mi várjuk újra Pestre, szeretjük, és szükségünk van rá. Második unokáját még nem is látta! Fáradtan tiltakozott. Már megint csak kritizálsz, Muksikám, mondta, és még jobban elszorult a torkom. Nem maszlag ez, hogy mondhatsz ilyet, hiszen már többször is meggyógyított az imádság, egyszer sem voltam komoly beteg, mióta Amerikában élek. Most is meg fogok gyógyulni, csak imádság és idő kérdése. Majd meglátod. Volt idő, mikor te is imádkoztál. Erre nagyot kellett nyelnem. Igaz, imádkoztam, de nem azonnali jutalomért vagy csodáért, és különben is, hol van az már! Most én magyarázom a bizonyítványomat? Hosszas vita és könyörgés után, de csakis az én kedvemért, és csakis most az egyszer, nagy nehezen végül mégis beadta a derekát, és megengedte, hogy orvost hívjanak hozzá. Annuska, most először mentőangyali szerepben, odavitte Bódi doktort, és anyám néhány antibiotikuminjekciótól hamarosan meg is gyógyult.

Kiderült, hogy már Bécsben fölkarolta a segélyakciót működtető, gazdag amerikai szekta. Később az pénzelt az alpokbeli szanatóriumi kezelést is, mégpedig a szekta tanai szerint fölösleges orvosi kezelést, csak hogy Amerikába mehessen, ahol aztán végleg beszervezték. Megéreztek benne az Amerikának hálás, magára maradt, hitbeli támaszt és megerősítést kereső, naiv és hiszékeny embert, az elsőrangú hívőanyagot. Jól ismert, és ezért titkolta előlem, a barátnőnek is nyilván tilos volt elárulniuk, hogy a szekta tagja lett. A dohányzást is a szekta hagyatta abba vele – az egyetlen, ami a javára írható. De a tüdőgyulladásig sejtelmem sem volt semmiről.

Mintha durván orrba vágta volna. Az első döbbenet fájdalmas csalódássá, valóságos kiábrándulássá változott. Ez az én anyám? Ennyire nem ismertem? Mi történt vele? Hol rejtegette magában a hiányt, amit ezzel a dajkamesével ki lehet tölteni? Főképpen: ki volt képes ezt megtenni vele? Ezen a szellemi színvonalon élt volna, mióta elment? Vagy mindig, csak ügyesen titkolta, és én valahogy nem észleltem? Az lehetetlen. Hogy hívóból vallásos, sőt bigottan vallásos lett, az rendben van, odáig tudom követni. De hogy éppen ebbe a hírhedt szektába vitt az útja? Ha vele megyek, ha nincs egyedül, akkor ez nem történik meg. Lelkifurdalásom támadt; bárcsak inkább katolizált volna. Amerikában hitt, mint a csodában, Amerikába vágott, és Amerika, mielőtt ő még egyáltalán meglátta volna, éppen ezt találta kínálni neki, ő pedig möhön és hálásan elfogadta.

Egy szobor repedezett bennem, sőt zsugorodott és távolodott is. Ennek az öröktől fogva adott és ismert, józan és intelligens, nálam sok tekintetben bölcsebb és tapasztaltabb embernek a naivitása, kritikátlanlansága és – nehéz leírni – önromboló butasága nemcsak elkésérítő élmény volt, hanem megmagyarázhatatlan is. Hosszú időbe telt, mire mentségeket keresve neki, összeállt valamiféle kép; mentségnek talán jó, magyarázatnak kevés.

*

Mint az egész ősi, szerb eredetű, elmagyarosodott Csernovics család, ő is ortodox görögkeleti volt, akár anyai ágán a görög gyökerű Duka bárók családjá. Hívó volt, ezt tudtam, de vallását nem gyakorolta, bár senki és semmi sem akadályozta volna benne. Már kisgimnazista koromban föltűnt azonban, hogy bizonyos katolikus előírásokat betart, de anélkül, hogy katolizálna. Katolikus misére nem jön velem, a szentségekkel nem él, de pénteken sosem kerül nálunk az asztalra hús, Nagypénteken pedig egész nap böjtöl, nem eszik semmit, csak legföljebb némi rántott levest. A karácsonyt is a ka-

tolikus, nem a görögkeleti naptár szerint ünnepeltük. Tőle tudtam, hogy szorult helyzetekben Szent Antalhoz fordul segítségért, pénzt ígér neki, és ha kívánsága teljesül, be is dobja a perselybe – a katolikus egyháznak. Majdnem biztosan ő, nem pedig katolizált, de ateista apám döntötte el, hogy engem a ciszterciek Szent Imre Gimnáziumába irassanak be. Diodor nagypapának első házasságából négy lánya és egy fia született, de felesége, Latinovits Ilona, váratlanul otthagyta, és hozzáment egy Bethlen grófhhoz, gyerekeinek többé felé sem nézett. Nagypapa valamennyit különféle zárdákban és intézetekben becsületesen fölnevelte. Volt tehát a családnak egy katolikus ága is. Judit egyik féltestvére apáca lett, és matematikát tanított az Angolkisasszonyoknál. Anyámat talán az avval járó katekizmusvizsga és más formások is visszatarthatták a katolizálástól. De lehet, hogy a népes családban valaki vagy valakik nyomást gyakoroltak rá, és nem volt mersze elhagyni az ősi hitet. A szép Mimi néni apácasága a családi legendárium szerint valamilyen lesbikus történet része volt, mesélte anyám egyszer, de többet nem tudott vagy nem akart mondani róla.

Bölcs és szinte néma tanúja volt a bigott vallásosság formáját öltő kamaszkori lázadásomnak, a misszionárius hévvel vitatkozó szerzetesönjelölt lelki prédikációinak, majd annak is, ahogy átkerülök a ló másik oldalára, és ott is maradok. Antipálfordulásom idején, '47-ben, vagyis még a kommunista diktatúra beállta előtt, ateista és egyházellenes érvelést hallott tőlem is eleget. Mindent bedobtam, de a frissen olvasott Nietzsche és mások állításainál is jobban hatottak rá a közlő látott szerzetesi életről szerzett némely kiábrándító tapasztalataim. Mindig türelmesen végighallgatott, de nem emlékszem, hogy vitatkozott volna velem. Valószínűleg jól megvolt a maga Istenével, akinek mindenhatóságában és gondoskodó szeretetében hitt, és akihez nyilván sűrűn imádkozott. Mindegy lehetett, hogy szakállas házasember pápa vagy cölibátusban élő, szakálltalan pap képviseli Krisztust a földön. Fordítva bár, de végül is ugyanazt a keresztet veti mind a kettő.

A márianosztrai börtöncellában férjgyilkossal, magzatelhajtóval, cigánylánnyal, kulákasszonnyal, prostituálttal és politikai foglyokkal zárták össze. Volt úgy, hogy kilencen zsúfolódtak benne. Mindig akadt köztük egy-két renitens, önző, durva teremtés. A veszekedéseket rendszerint egy apáca simította el. Ezzel a fiatal nővel anyám rögtön összebarátkozott. Csodálta türelmét, humorával, megértő bölcsességével kivívott tekintélyét, amivel mindig megoldotta a nehéz helyzeteket, és segített tartani a lelket a csüggedőkben. Ezt a sikert anyám a hitének tulajdonította. Az apáca a lepedőjéből kihúzgált szálakból apró rózsafűzért font és csomózott magának, szabadidejében azzal imádkozott. *Hipis*, azaz váratlan motozás és cellaát kutatás idején egyszerűen összesodorta és gyorsan a nyelve alá dugta. Elalvás előtt valakinek mindig mesélnie kellett az életéről, és ő maga is meglehetősen tekintélyt szerzett azzal, hogy Damjanich Jánosné rokona, közlő ismeri Bajor Gizit, sőt ismerte Horthyt, Kállayt és több más híres embert. Első szabadulása óta nem látta többé az apácát, de annál többet emlegette. Talán ekkor járhatott legközelebb a katolizáláshoz, de tudta, hogy a legsötétebb diktatúra idején, 1951-ben, mint kegyelemből ideiglenesen szabadlábba helyezett politikai fogolynak, nem lenne tanácsos kapcsolatot keresnie a szétvert egyházzal. És ekkor érte az a kiábrándító élmény, amely alighanem végleg eltántorította a Római Katolikus Egyháztól.

Bajor Gizi szörnyű halála anyám első szabadulása után hat héttel következett be. Gizi fantasztikus leveleivel hónapokig ostromolta anyámért Rákosit, aki sokáig nem válaszolt, de közben fölkészült, referáltatott magának az ügyről, végül kegyesen fogadta a színésznőt, aki ösztönös ravasságát, zseniális színészi és női fegyvereit bevetve, a

diktátor hiúságára épített, és végül kieszközölte nála az ideiglenes szabadulást. Közben férje, Germán Tibor fül-orr-gégész professzor orvosi táskájában már jó ideje ott lapult az ampulla, amelynek tartalmával 1951. február 12-én reggel meg fogja ölni, majd önmagával is végez.

Germán tartósan furcsa viselkedéséből régóta sejtettük, hogy készül valamire, de senki sem léphetett közbe. Tébolyában azt képzelte, hogy imádott feleségének fülbeja nemcsak a színészi pályája végét jelentő megsüketüléshez, hanem a halálához vezethet. A boncolás súlyos személyiségzavart eredményező agykéregsvadást állapított meg, Gizinél azt, hogy fülének nem volt semmi baja. A kettős halálhírt „tragikus hirtelenséggel” bekövetkezett eseményként jelentette be a sajtóban megjelent kormányközlemény, ami az akkori kódosító szóhasználatban köztudottan öngyilkosságot jelentett. Gizi mélyen hívő, bár vallását nem gyakorló katolikus volt, aki egyházi temetést kívánt magának. Meglepetésre a kormány beleegyezett. Nyilván megtudakolták, hogy az egyház öngyilkosokat úgysem temet, így tehát a kommunista diktatúra abban a színben tüntetheti föl magát az ország közvéleménye előtt, hogy nagyvonalú engedményt tett a térdre kényszerített katolikus egyháznak, ám az megtagadta Bajor Gizi végakaratát. Gondoskodtak róla, hogy ez a magyarázat terjedjen el. Az ország legnépszerűbb művészeinek temetésén hatalmas tömegre kellett számítani. A család beleegyezésével, mint egykori ciszter diák és Gizi keresztfia, fölkerestem Esztergomban a bebörtönzött Mindszenty bíboros-prímás helyettesét vagy képviselőjét, hogy elmagyarázzam neki a helyzetet, és Gizi szóban sokszor kimondott kívánságának érvényt szerezzek, megpróbáljam elérni az egyház részvételét a temetésen.

A főpap, úgy emlékszem, érsek, aki fogadott, egy sápadt, komor ember, nyilván sejtette, talán tudta is, hogy lehallgatják. Le sem ültetett, egy ablaknál álltunk, és ő szótlanul hallgatta magyarázatomat. Előadtam, hogy nem öngyilkosság, hanem gyilkosság történt, de bizonyítani persze nem tudtam. A fejét rázta, lassan, komoran, súlyosan. Megpróbáltam más oldalról hatni rá: az egyháznak most, nehéz helyzetében páratlan alkalma nyílna arra, hogy nagy nyilvánosság előtt megmutassa magát: él és működik. Erre is csak a fejét rázta. Aztán mégiscsak megszólalt: Öngyilkosokat nem temet az egyház, ön is tudja jól, mondta. Alig tudtam elfojtani a méltatlankodásomat. Volt még egy utolsó érvem: anyámnak jutott eszébe, hogy annak idején, az öngyilkos miniszterelnök, Teleki Pál temetésén igenis szerepelt az egyház, vagyis tehet kivételt, ha akar. Ez sem hatott. Kérem, mondja meg a családnak, hogy nagyon sajnáljuk, de öngyilkosokat nem temetünk, és még Bajor Gizivel sem tehetünk kivételt. Azzal elbocsátott. Az volt az érzésem, hogy utasításra beszélt. Merevsége annyira fölháborított, hogy a temetés után levelet írtam neki, és bejelentettem, hogy tiltakozásul kilépek a katolikus egyházból. Anyámat is fölháborította az egyház merevsége, de a kilépésemet nem helyeselte. Már megint átesik a ló másik oldalára, Muksikám. A maga belépésének szándékát azonban, ha volt, valószínűleg ekkor temette el végleg.

*

Ülünk megint, kettesben ülünk, de most már egy másik amerikai kertben ülünk, nem Annuska kedves, Magyarországot idézni akaró, bekerítetlen kis magánkertjében, hanem egy megtervezett és szakszerűen rendben tartott, jókora intézményi kertben. Amilyen látványos, olyan személytelen. Már csak alig több, mint egy hét, aztán haza kell repülnöm. Wayne-ből ugyanaz a vasúti szárnyvonal vezet ide, amelyen Philadelphiából Wayne-be utazott az ember. Wayne, St. Davids, Radnor, Villanova, Rosemont,

Bryn Mawr – kívülről tudom az apró állomások neveit, naponta teszem meg az utat Annuska házából a kelta nevű Bryn Mawrba. Philadelphia vonzáskörzete, csupa szép és rendezett kis kertváros, olyanok, mint Wayne; a nagyvárosba ingázó jómódú emberek otthonai. Egy kör alakú, közepe felé domborodó, nagy virágágyás mellett ülünk, benne sugaras elrendezésben ismeretlen, nagy fejű virág fehér, rózsaszín, kék és halványárga változatai. Középpontjában kerek kőlapon napóra égre mutató rúdja, akár egy felkiáltójel. Anyám tolokocsiban ül, én mellette, egy padon.

Élete befordult a célegyenesbe. Tudjuk mind a ketten.

Újabb pesti látogatásakor láttam utoljára, vagyis két éve, 1982-ben. A tüdőtágulás előrehaladott stádiumában járt már, mégis rászánta magát az útra, hogy második unokáját is láthassa. Már Wayne-ben is be kellett osztania az erejét: néhány lépés után lihegve mindig megállt, nem kapott elég levegőt. Annuska odaköltöztette magához, hogy gondját viselhesse. A háztól úgy húszméternyire állt a kertben a nagy kőrisfa, alatta a széke, ahol üldögélni, olvasni szokott; vagy három nekirugaszkodással értünk oda. Pestre aztán már úgy érkezett meg, hogy a légitársaság tolokocsin hozta ki az előcsarnokba. Vigyáznom kellett, nehogy észrevegye arcomon a megdöbbenést. Fakó volt, száraz és törékeny, mint egy lepréselt, régi virág. A fényes, fehér kerámiagolyó nyakláncot leszámítva, talpig szürkében és feketében volt, csontvázsovány és komor. A haját még mindig nem engedte őszülni. A betegség a hajdani szépség minden nyomát letörölte a beesett, most is erősen kifestett, elgyötört arcról. Az arckifejezés, a mimika eszköztárát is erősen szűkítette a kiugró járomcsont, a beesett szem és száj, a sok ránc. Leginkább a szeme, a tekintete élt. Vannak szép öregasszonyok; valaha neki is azt jósolt a papírforma, mégsem az lett belőle. Az enfizéma, vagyis az aktív tüdőfelület vésszes pusztulása, a krónikus oxigénhiány miatt legyöngült szív majdnem ijesztő vénasszonyt formált belőle. Mennyi gonddal ápolta a szépségét gyerekkoromban és még sokáig azután is, hogy az fokozatosan elhagyta, míg végül már egyre kevesebben tudtuk, valamikor milyen szép volt. Ezt folytatja most is, nem tudja abbahagyni, a hajfeszítéssel és a riasztóan ható sminkjével. Festéket, púdert, a sminkeléssel járó kis szertartásokat és jó adag emléanyagot kell a benne élő önkép és a tükör közé iktatnia, hogy valahogy el tudja viselni megcsúfult önmagát. Segítségemmel áll föl a tolokocsiból; sovány, és hajlott a háta, csaknem púposnak hat. A vörös körmű ujjak göcsörtösek, májfoltos bőrén átkéklenek a kanyargó erek. Nemcsak vénasszony lett a képzeletemet megszese meghaladó mértékben, hanem roncs. A támogatást mégis elhárítja, és lassan, megmegállva, de önállóságát hangsúlyozó méltósággal megy a kocsihoz. Búcsúzni jött, azt jelzi, ordítja róla minden.

Az ajándékozás most sem marad el, de ezek az ajándékok már nem kitervelt vásárlókörtak, hosszú latolgatások és válogatások eredményei, hanem katalógusokból kinézett tárgyak. Annuskának adott megbízások vagy csomagküldő szolgálatok révén gyűjtötte össze. De minden egyes darab most is személyre szóló, ízléses, meglepetést okozó, igazi ajándék. A két kislány ujjong örömeiben, de fél is egy kicsit az ismeretlen fekete alaktól, aki már nem talál magában elég derűt, hogy szót tudjon érteni velük úgy, ahogy szeretne.

Szállítom, kísérem szokásos látogató-, valójában búcsúzóútjaira. Kozma Miklós keresztapám özvegyéhez, aki a kitelepítésből visszatérve egy Buda környéki faluban él, és férje – sok más közt a Gömbös-kormány belügyminisztere – rehabilitálásáról szól naiv terveket. Bajor Gizi sírjához a Farkasréti temetőbe. Ugyanott apám sírjához csak azért nem, mert az már eltűnt onnan; mikor lejárt az ideje, éppen lakást vettünk má-

sodik feleségemmel, nem volt pénzem megújítani a bérletet. Addig titkoltam előtte, de most minden különösebb szemrehányás nélkül tudomásul veszi, csak fakó hangjában hallok valami fájó csalódásfélét. Arra gondol, hogy hamarosan ő is olyan nyomtalanul törlődik majd az életemből, akár az apám. Szerencsémre nem kíván elmenni a Csernovics-kriptához a Kerepesi temetőbe; régen megszűnt már az is, ugyanazért, mint az apám sírja. Idősebbik nővére, a földbirtokosné sírjához azért elmegyünk Budakeszire, ahová a kitelepítésből szabadulva költözött férjével, és ahol éppen azon a napon ölte meg egy agyvérzés, amelyen végre megkapta az engedélyt, hogy Rómába költözzön a lányához. Nem maradnak ki a Corvin áruházi kolléganők sem; tolakodó, sznob fontoskodásával oly nehezen elviselhető, de jóindulatú főnöknője a könyvosztályon és a szomszédos osztályról a mindig jókedvű papagájárusnő, amatőr városfényképész férjével, akikkel sűrű levelezésben áll. New Yorkban még tele volt egy kis fiókjá cakkos szélű, fekete-fehér Halászbástyákkal, Parlamentekkel, Citadellákkal. Több látogatásra már nem futja, mert rémálmom megvalósul: hirtelen ledönti a lábáról egy újabb tüdőgyulladás.

Késő esténként, mikor bementem hozzá jó éjt kívánni, nagy öröömre többnyire a polcaimról levett mai magyar irodalmat láttam a kezében. A magyar televízió nem érdeklő. Meglepetésemre most nem kell sokáig győzködnöm, hogy kórházba vihessem. Vitára nem is lenne idő, tudja ő is. Magas láza van, lihegve kapkodja a levegőt, erősen remeg a keze. Talán nem akar nálunk meghalni, a két kisfiú közelében.

*

Belgyógyász főorvos barátom, aki megmentette az életét, kockázatosnak ítéli a visszautazást. A tüdőtágulása nem gyógyítható, de ha vigyázott volna magára, ha orvoshoz jár, és az rendszeresen roborálja, és a szívét is karbantartja, a betegség most lassabban rombolná a tüdejét, az életminősége sokat javulhatott volna, és jobbak lennének az életkilátásai. A szektaalapító Mrs. Eddy kacskaringós szövegű imái nem szálltak föl a mennyekbe.

A kórházban az is kiderül, hogy a szekta elvakult híveként Amerikában nem kötött egészségbiztosítást, ezért csak alapellátás jár neki. Mint *deviza-kiülföldítő*, a kórház a tíznapos ápolásért horribilis forintösszeget követel tőle, mégpedig dollárban; forintot nem fogadhat el. Előáll a képtelen helyzet: mellette vagyok, és mégsem tudok neki segíteni. A feketepiacon vehetnék némi dollárt, de eleget semmiképp sem tudnék, és nem is fogadja el. Sovány nyugdíjából megtakarított kis pénze terhére csekket állít ki; az összeg egy (csekély) részét majd otthon megtéríti a biztosító – még ő vigasztal engem.

A kórház után a hátralévő két hétre kis lakást bérelünk neki a Naphegyen, hogy az otthoni gyerekzsivaj ne zavarja. A nap nagy részében oxigénmaszkra van szüksége. Nem lévén magyar biztosított, SZTK-recept nélkül egész Budapesten csak egyetlen kijelölt gyógyszertárban lehet, jó drágán, oxigénpalackot venni, illetve cserélni; egy-egy palack két napra elég neki. Szabadságot vettem ki, egész nap vele vagyok, éjszakára szorongva hagyom magára, ágya mellé készítem a telefont, megígértetem vele, hogy szól, ha rosszul érzi magát. Pár nap múlva már folytatni akarja a látogatásokat.

Egyik este nagy lélegzetet veszek, és, minden eshetőségre, akár menekülésre is készen, óvatosan előhozakodom a kényes tabutémával. Időközben könyvtárban utánaolvastam a „Krisztusi Tudománynak” és egyházának. Alaposan és, ahogy haladtam, egyre nagyobb elképedéssel, fölkészültem belőle, zsebemben mindenféle kimásolt idézet lapul. Egyelőre rejtély, hogy mivel fogta meg őt ez a primitív, csodaváró üdvtan.

Úgy szeretnék a lelkére beszélni, hogy ne bántsam vele a hitét, az önérzetét, csak valahogy rávegyem, fogadja el legalább az orvostudományt, lássa be, hogy az imádság nem elég. Az életminőség nagyon fontos, de – ezt persze nem fogom majd kimondani – a halálminőség most már fontosabb.

Tanait az alapító amerikai protestáns hölgy, Mrs. Mary Baker Eddy, a Bibliából vezeti le, amelynek olvasása közben „kinyílt a szeme”, és megvilágosodván, hirtelen fölgyógyult baleset okozta gerincbajából. A Teremtés alapjában jó és spirituális, állapítja meg. De csak a spirituális a reális, mert anyagi létünk Isten igazi megértésébe megy át. A fizikai anyag így valójában nem is létezik, mert illuzórikus, az emberi elme káprázata, tévhit, a spirituális félreismerése csupán. A betegség félelem és bűn következménye, és azért szenvedünk, mert valóságosnak hiszünk valamit, ami nem az. Ha ezt fölismerjük és imával korrigáljuk, a szenvedés megszűnik. Csak az Isten, vagyis az Elme létezik a világegyetemben, az egészség titka pedig: harmóniába vezetni az egyéni elmét a végtelen, univerzális Elmével, amint azt Jézus Krisztus gyógyításaival megmutatta és gyakorolta is. A gyógyulás Isten kezében van, ezért nincs szükség sem orvosra, sem orvosságra, csak hinni és imádkozni kell. A mű, amelyben mindezt részletesen kifejti, 1875-ben jelent meg, új meg új, bővített kiadásokban azóta milliószám fogyott el, és az erre a tanra épített egyháznak ma közel kétezer helyi szervezete működik a világon.

Ezt a naiv-idealista, misztikus, de egyben praktikus gondolatsort koherens és pallérozott stílusban, de axiomatikus modorban adja elő a súlyos küldetéstudatban szenvedő Mrs. Eddy. Nem bajlódik avval, hogy kategóriáit – Elme, Univerzum, anyag, létezés, káprázat, bűn, hit, tévhit satöbbi – definíálja. Nem törődik az ordító ellentmondásokkal sem, nyilván nem is érzékeli őket, és nem tesz kísérletet tétélei bármiféle bizonyítására. A maga megvilágosodását és gyógyulását, akárcsak a sajátosan értelmezett Bibliát, mindennél meggyőzőbb bizonyítéknak tekinti. Azt sem árulja el, hogy a Biblia hol tagadja az anyag létezését. A jóhiszemű, de még a maga irracionalitásában is bizarr elképzelés bizonyos divatos, esetileg sikeres premodern gyógyítási módszerek – mesmerizmus, pszichikus ráhatás, hipnózisos kezelés, kézrátételes szuggesztió stb. – és elemi szintű vallási bigottéria keveréke lehet, mint az idők során kiderült, kiváló hajtóanyaga egy megszállott küldetéstudatnak. Nem hiányzik belőle némi gyermeteg amerikai idealizmus, illetve voluntarizmus, ha úgy tetszik, egy csöppnyi önhitt „amerikai álom” sem: minden sikerülhet, csak nagyon erősen hinni/akarni kell.

Hitbéli tanácstalanság, naivitás, elemi filozófiai ismeretek hiánya, az ösztöneikre túlságosan hallgatók hiszékenysége és jó adag magány és boldogtalanság együttállása juttathatta őt oda, hogy elhallgatott benne a természetes szkepszis és a józan ész. Így próbálom megmagyarázni magamnak. Ha akkor Bécsben történetesen nem ez a gyilkos ostobaságú szekta, hanem a Máltai Lovagrend ausztriai segélyakciója éri el hamarabb, amelynek az élén Kállay Kristóf, unokahúgának a férje állt, talán a katolicizmus felé indul el, és akkor ma még bizonyosan nem lenne ez a szinte minden lélegzetvételért küzdeni kénytelen roncs. Két kis zöld műanyag cső vezet orrába az oxigént a palackból, amelyet kétnaponta cserélek.

Kérdéssel és váratlanul, de óvatosan támadom meg: Mit gondol, vajon orvos és antibiotikum nélkül is meggyógyult volna Amerikában és most itt Pesten is? Már megint kezded, Muksikám, mondja kissé bosszankodva, és félrenéz. Anna is folyton evvel gyötör. Nekem így jó, higgyétek már el. Ismerős a válasz, ami persze nem is válasz. Már sokat vitatkoztunk erről. De most nem érzek a hangjában igazi meggyőződést, inkább

csak védekezést, fáradtságot, menekülést a vita elől. Tart tőlem, nem felejtí, hogy valaha, diákkoromban, vallási kérdésekben – előbb pró, később kontra – hányszor meggyötörtem, és akkor sem tudott hatásosan védekezni. Annuska meséli, hogy Amerikában mindig nagy hévvel védte a szektát, a józan ésszel és egyszerű logikával szemben is védhetetlen tételeket. Velem óvatosabban, de még merevebben viselkedett, igyekezett elébe vágni a vitának, ha előhozta a szektát. Most úgy érzem, mintha legalábbis megingott volna, és addigi beszélgetéseinkhez képest egyáltalán nem annyira szilárd és eltökélt. Nem hagyom menekülni.

Elfogadja-e az alaptételt, hogy anyag tulajdonképp nincs, kérdem – némi cél szentesítette csúsztatással –, mert az csak káprázat, tévhit, vagyis ezek szerint mi ketten is az elme tévképzetei vagyunk csak? Csönd. Nem néz rám, csupa csont, kék eres bal keze hüvelykujjával forgatja gyűrűsujján az arany pecsétgyűrűt, mint mindig, ha töpreng vagy bizonytalan. Csak most veszem észre, hogy időnként megáll a hüvelykujja, és visszafelé kezdi forgatni a gyűrűt, aztán megint ellenkező irányba, hol gyorsabban, hol meg lassabban. Ez komoly zavar és tanácstalanság jele lehet. Lehajítja a fejét, sokáig tűnődik, mit válaszoljon. Megvonja a vállát; nem tudom, vajon ez legyintés valamire, bár akár lehet belenyugvás jele is. Kedvem volna megkérdezni, hogy ha valójában tényleg nincs anyag, mint ahogy Mrs. Eddy állítja, akkor emberi elme sincs, tehát ki vagy mi tévképzeli a tévképzeteket, például a betegséget? Tán csak nem az egyedüli létező, az Univerzális Elme, vagyis maga az Isten? De nem bántom, pedig jólesne nevetségesse tenni az amerikai nőstény táltos tanításait. *Régebben* én is sokat gondolkoztam ezen, mondja kis idő múlva. Hogy lehet ezt eldönteni? Persze hogy létezőnk. De a betegség, az tényleg lehet tévképzet. Erre is szívesen rákérdeznék, például azt, hogy apám vajon azért halt meg szívrohamban, mert bűnös lévén azt képzelte, hogy szívrohama van? De most inkább nem bántom. Nekem az *volt* fontos, mondja, és most sem néz rám, hogy higgyek a gyógyulásban, és megtegyem, amit meg kell érte tenni. Többször is meggyógyított az imádság, mikor influenzás voltam, vagy fáj a fogam. Rengeteg gyógyulásról hallottam, hidd el, igazán, és súlyos betegekről is, akiken a hit és az imádság egyedül is segített.

Ez a *volt*, ez a mondatába belopakodott, boldogító múlt idő csöndes győzelmi mámorral tölt el. Én is sokszor olvastam csodás gyógyulásokról, mondom még mindig óvatosan, Lourdes-ban és másutt. Egyes embereken még Krisztus sebei, a stigmák is megjelentek, annyira tudtak hinni. De ez mind nem teszi fölöslegessé az orvostudományt. Csönd. Tűnődik, mit válaszolhatna erre. Itt a pillanat, mikor elő kell venni a leghatásosabb fegyvert: Képes volna elnézni, ahogy a gyereke a legszörnyűbb kínok közt, hosszan haldoklik, aztán meghal a szeme láttára, mondjuk egy átfűrődött vakbél miatt, mert ő nem segít, nem hív orvost, csak imádkozik? Rengeteg ilyen eset történik. Hosszú szünet. Aztán rekedten, szinte sűgya mondja, de most sem néz rám: Hát igen, és lehajítja a fejét. Hallottam ilyenekről. Én azt nem tudnám elnézni. És *ettől tértem észhez*.

Legszívesebben fölgranék és megölelném örömben. De még tovább kell gyötörnöm, mert be akarom keríteni egészen, hogy megkapjam az ígérteit: kilép a szektából. Tud róla, kérdezem, hogy újabban több amerikai államban az ilyen szülöket már bíróság elé állítják emberölésért? Némán bólint, aztán rám néz, a tekintetében könnyörgés: Még mindig nem elég? Megmondtam, hogy észhez tértem. Hagyjál már békén! De még mindig nem hagyom, biztosra kell mennem. Annuskától tudom, Wayneben egyszer annyira földagadt a lába, nyilván az oxigénhiány okozta szívelégtelenség miatt, hogy fölrepedt rajta a bőr, és valósággal csurgott belőle a víz, ő pedig nem or-

voshoz fordult, hanem hagyta, hogy a szektatársak magukkal vigyék valahová, és napokig nem jelentkezett. Aztán fölhívta Annuskát, aki már kétségbeesetten kereste, de ő nem mondhatta meg, hogy hol van. Így volt? Lehajtja a fejét, némán bólogat. Szégyelli magát. Amitől meg én szégyellem magam. Szégyellem, hogy szégyellnem kell az anyámat, aki hagyta, hogy az évek során csupa jó szándékú ostobaságból szép lassan tönkretegyék. Annak idején az Andrassy út 60.-ban is oszloppá dagadt a lába, mert napokig állnia kellett, a falnak fordulva, még támaszkodnia sem volt szabad, egészen a végkimerülésig, amíg alá nem írta a teljesen képtelen vallomást. Eszébe jutott-e? Némán bólogat. Akkor, ÁVH és kétszeri börtön után mégis hogyan volt képes ott, Amerikában, ahová éppen a szabadsága védelmében menekült, önként lemondani a szabadságáról? *Buta voltam.* És persze, mondom – miközben alig tudom titkolni az ujjongásomat –, mikor aztán napok múlva szörnyű állapotban előkerültél, Annuskának sürgősen riasztania kellett Bódi doktort, igaz? És nekem minderről egy árva szót sem írtál. Többször is hónapokig laktam nálad New Yorkban, és te mindig gondosan titkoltad előttem a dolgot. Az első tüdőgyulladásig nem is tudtam a szektáról!

Rám néz, a tekintetében nagyon mélyről fakadó, fájdalmas szemrehányás: Nem értettél volna meg. Ez igaz. Most meg én szégyellem magam. A legszívesebben átölelném, ringatnám, simogatnám, vigasztalnám, annyira sajnálom. De még nem lehet.

Mint valami fekete-fehér politikai kalandfilm végén, '56 szilveszter éjszakáján, az életveszélyes szökés után Bécs egyik külvárosában leteszi egy osztrák teherautó, és ő ott áll egy szál magában, bakancsban, lódenkabátjában, svájcisapkában, minden holmija kisebbik cserkészhatizsákomban, zsebében valamennyi dollár és schilling, és körülnéz a romos Budapesthez képest fényesen kivilágított, szilveszterező Bécsben. Valaha sokszor járt itt, apámmal is, velem is, a háború előtt többször nyaraltunk Ausztriában, rokonok, barátok éltek Bécsben. Most ő is csak egy a százezernyi menekült között, és fogalma sincs, merre tovább. Tűrhetően beszél németül – német Fräuleinjaimnak is hála –, mégis jeges idegenség veszi körül. Dobogó szívvel belép egy kocsmába, és megiszik egy kávét, hogy egy kis meleghez jusson, és kapcsolatba kerüljön ezzel az idegen világgal. Végre-valahára megszabadult a börtön rémétől, szabad ember, örömet és megkönnyebbülést kellene éreznie, de ilyen magányos és kiszolgáltatott talán még sohasem volt. A börtönbe az erőszak vitte, de ezt a helyzetet – attól persze nem függetlenül – a jövő reményében ő választotta magának. Tele van reménnyel és várakozással, de – úgy képelem – most a tanácstalanság lehet az uralkodó. Jövőjére se rálátása, se befolyása pillanatnyilag nincsen. Az is izgatja, mi lehet, mi lesz velem, hogyan élek majd tovább nélküle – hatalmas kérdőjel. A máltaiak segélyakciójáról sejtelme sincs, pedig Kristóf tud róla, és keresik őt. Könnyű préda, mikor hirtelen színre lép a szekta, elhelyezi egy menekülttáborban, meleg ételt és fekhelyet kap, meghurcoltatása hallatán különös figyelemmel kérdezik ki, törődnek vele, lakást és állást ígérnek, vállalják amerikai bevándorlási kérelmének intézését, és – gondolom – lelkileg is gondozásba veszik, amire nagy szüksége van. Még azt is vállalják, hogy másnap megtáviratozzák nekem: szerencsésen megérkezett. Befogadja, segíti és lelkileg is támogatja egy lelkes, térítő szándékú közösség, amelynek erős hite van, ő pedig hálásan átadja magát a mindenre megoldást kínáló eszmének. Mire Bécsben újra összehozza a sors a szintén menekült Annuskával, már tagja a szektának.

Valahogy így kezdődhetett.

Látom rajta, hogy végleg megtört, megadta magát. Vajon mikor vesztette el a hitét? És hogyan zajlott le az elszakadása? Biztos, hogy nem könnyen engedték ki a ke-

zükből. De küzdenie kellett önmagával is, nem csak a jól szervezett, erőszakos szektával. Most az a fontos, hogy kimondta: *észhez tértem, buta voltam*. Ez az egyetlen mentő körülménye mégis megvan hát: nyilván nem könnyen, de magától jutott el ideig, végül csak megszólalt benne a józan ész. De buta volt – és az én anyámnak nincs joga butának lenni. Hagyni, hogy csalódjam benne. Én fölnézni szoktam és akarok is rá, nem lenézni őt a butasága miatt. A jóvátehetetlen butasága miatt, aminek már régen szenved a végzetes büntetését. És most szégyenkezik és fél tőlem, szinte rimáncodik a tekintetével: legalább most, hogy már túl vagyok rajta, érts meg engem végre!

Túrhetetlen helyzet. Hangulati levezetésül bevetem egyik kedves íróját. Emlékszik, ugye, a *Tom Sawyer* és a *Huckleberry Finn* meg a *Koldus és királyfi* szerzőjére, akinek több más remek könyvét is tőle kaptam gyerekkoromban? Csodálkozva bólogat: persze. És azt is tudja-e, hogy Mark Twain 1907-ben könyvet írt erről a szektáról és az alapítóról, aki arrogáns, autokratikus, minden jel szerint pszichotikus személyiség volt? Más forrásból is tudom ezt. Már gyerekkorában idegbeteg volt, hisztérikus rohamok kínozták, felnőttkorában depresszió gyötörte. Alig járt iskolába, félművelt maradt. Gyerekét nem nevelte, hanem kiadta nevelőszülőknek, később pedig fogadott fiát kitagadta. Könyvének váratlanul hatalmas sikere lett, mire hamarosan megalapította az egyházát, és haláláig azt szervezte és építette. Igen, az alapítást tudom, mondja anyám, és kíváncsian néz rám, vajon hová akarok kilyukadni. De azt talán nem tudja, folytatom, hogy mikor a könyve jövedelméből és hívek adományaiból kiépítette a szekta teljes, országos szervezetét, templomokkal, oktatási központokkal, saját sajtóval, külföldi missziókkal, minden döntést fönntartott magának, vallási, szertartási, szervezeti, oktatási, építészeti, személyzeti, pénzügyi és bármilyen más, akár a legkisebb kérdésben is? Igazi vaskezű diktátor volt. Nem anyagi haszon, hanem a küldetés gyönyöre motiválta; az anyagi hasznot visszaforgatta a szervezet szüntelen továbbépítésére, a még nagyobb hatalom érdekében. Öregkorában paranoiás lett, szektájának kritikusaikat „rosszindulatú, állati magnetizmus” vezérli, írta, amit másokra is átsugároznak, és ezzel gyöngítik a tan gyógyító erejét, sőt súlyos testi bajokat okoznak nekik. Ő maga híveivel vétette körül magát, hogy ettől a magnetizmustól, akár valami eleven pajzs, megvédjék. Másoknak az imát ajánlotta ellene.

Mark Twain, aki személyesen ismerte, rövid ideig még híve is volt – és itt előhúzom a zsebemből az egyik puskámat, mire anyám elkíszott arcán kis mosoly jelenik meg. Azt mondja róla Mark Twain: „Írt egy kis könyvecskét, abszolutista törvényeinek elmentmondást nem tűrő összefoglalását, és *A Krisztusi Tudomány Első Egyházának Kézikönyve* címet adta neki. Ezt a könyvet megtette a szervezet örökös alkotmányának. Látható benne az uralmi rendszere; abban a megtévesztően ártalmatlannak látszó kis könyvecskében, abban az ördögien ravasz könyvecskében egy alvó vulkán rejtőzik, amelynek a gyomrában maga a pokol tombol.”

Figyelmen, csodálkozva, hitetlenkedve hallgat. Ütni kell tovább a vasat. Van még hatásos idézetem Mark Twaintől: „Az olyan szektatag, aki gondolkodni merészel, és gondolatait nem Mrs. Eddyből meríti, sőt még ki is merészeli mondani, örökre ki van közösítve. A bűnösök egy-két fajtája visszakönyörögheti magát a nyájba, de az olyan soha. A gondolkodás – a Legfőbb Egyházban – maga az Új Halálos Bűn, amelyre nincs bocsánat.” Nem ismerős ez a rendszer valahonnan?

Ezt elereszti a füle mellett. Aztán megcsóválja a fejét. Én sosem vitatkoztam ott senkivel, mondja, és tovább is csak maga elé néz, forgatja a gyűrűt. Velem mindig nagyon kedvesen és rendesen bántak. Önzetlenül segítették, mikor gondjaim voltak. Remé-

kül meg vannak szervezve, állandóan tartják egymással a kapcsolatot. Törődnek az emberrel, tanácsot adnak, és mindent tudnak róla. A gyűléseken nemcsak ima meg éneklés volt, hanem játékonysági árverés, bingó, piknik, tombola, kávézás, vittünk süteményt, és beszélgettünk, mindenki mesélt az életéről. Jól éreztem magam közöttük.

Ezt is múlt időben mondja. De szomorúság szól a hangjában. Vége valaminek, ami jó volt és fontos volt, része az életének, és hozzátartozott Amerikához, még ha végül szörnyűségek derültek is ki róla, és meg kellett tagadnia. Szoros baráti kapcsolatokból is ki kellett lépnie, hogy szabadulhasson. Ő is segített másokon, gondozott, tán nem csak imával, rászorulókat. Ugyanazzal a nemes, önzetlen lelkesedéssel, mint amivel több mint negyven éve elegáns dámaként perselyezte a pénzt a Váci utcában a „Magyar a magyarért” mozgalom nevében a visszatért Felvidék szegényeinek. Hallgatunk. Most már be kell fejezni, látom, hogy teljesen kimerült. G. B. Shaw lesújtó véleményét Mrs. Eddy tanairól már nem húzom elő a zsebemből.

Akkor ugye nem mégé közéjük többé, nem hallgatsz majd rájuk, és kezelteted magad, amikor csak kell? Megígéred? Némán bólogat, és most először rám néz. Végre, végre megölelhetem. Mind a ketten csaknem elsírjuk magunkat. Nálunk ez nagy szó, a legtöbb, amit érzelmnyilvánításban meg tudunk engedni magunknak.

Aztán ülve marad, és tovább bámul a levegőbe, mikor jó éjt kívánok neki, és halkan rácsukom az ajtót.

*

A szépen gondozott kert Bryn Mawrban, ahol a meleg májusi napsütésben ülünk, a Chateau Nursing and Rehabilitation Center nevű idősek otthonának a parkja. Egyemeletes, hosszan elnyúló, jellegtelen épület, nagyablakos szobákkal, fehér ruhás-köpenyes személyzettel. Nem luxuskategória, de modern, elegáns és jól felszerelt. Anyámnak nem lévén egyéni biztosítása, nyugdíjából egy napig sem győzné a költségeket, de Annuska, a pesti gégeklínikán Germán Tibor professzor, majd utóda egykori műtősnője, aki Amerikában is az egészségügyben dolgozik, a többezres itteni magyar orvostársadalom lelke, kongresszusainak szervezője, aki mindenkit ismer, akit mindenki szeret, boszorkányos ügyességgel valahogy elintézte, hogy fölvegyék. Természetesen itt is dolgozik egy ismerős magyar orvosnő. Anyám egyhavi nyugdíja a legutóbbi tüdőgyulladás kórházban az intenzív osztály egyetlen napi költségére volt elég. Mikor – szintén Annuska és a magyar orvosmaffia segítségével – kiengedték a kórházból, Annuska már nem vihette haza magához Wayne-be, mert nem volt képes ellátni magát, nem lehetett napközben sem egyedül hagyni. Mrs. Eddy üdvтана megtette a magáét.

Mikor először megyek látogatóba – mondhatni inkább megint beszélőre –, a recepciónál középkorú, szalmaszőke, derűsen mosolygó asszony igazít útba. Tolókocsiban ül, majdnem tőből hiányzik mind a két lába. Ismeri anyámat, szépeket mond róla, gyakran bejár hozzá beszélgetni. A nyitott ajtajú szobákban és a folyosón reszketeg, falfehér, többnyire szörnyű állapotban lévő öregeket látni, de jönnek-mennek határozott járású idős lakók is, mintha éreztetni akarnák, hogy ők csak átmenetileg vagy látzólag vannak itt. Anyám szobája felé menet az egész épületet uraló, nem teljesen ismeretlen, mégis rejtélyes, kellemetlen szagot próbálok azonosítani. Mire odaérek, megvan: áporodott vizeletszag, amit valami erős illatosítóval igyeksenek közömbösíteni. Émelyítő keverék. Inkontinens öregek szabályozhatatlan szükségét kimoshatatlanul magába szívja a vastag, süppedős, kék szőnyegpadló, hiába tisztítják folyamatosan valami géppel. Folyosót, szobákat, közös helyiségeket, mindent ez a szőnyeg borít. Gondolom, a botladozó, gyakran összeroskadó lakók testi épségét próbálják vele óvni.

A kétágyas szoba nyitott ajtajából nézem. Anyám félprofilban ül, még nem vett észre, nem messze tőle szól a televízió, de nem nézi, a széke fölhajtható lapján pasziánszozik. Így, az ablak ellenfényében, pár méter távolságból nézve olyan, mint saját szép antik tárgyai egyike a pesti régmúltban: egy bekeretezett, tizenharmadik századi árnykép. Két éve Pesten láttam őt utoljára. A kártyákat pattintva rakosgató, vörös körmű kéz minden mozdulata, a fölébük hajló, kissé ferdén tartott fej, a figyelmesen jobbra-balra pásztázó tekintetet kísérő apró, lassú fejfördítések, a beszívott alsó ajak, az egész, belém égett, öröktől ismerős látvány annyira fáj, hogy alig találok az előkészített szavakat. Számít rám, beszélünk telefonon, a játékkal most az izgalmát vezeti le. Mielőtt azonban megszólalhatnék, az ajtó mellől, egy kisgyerekjárókára emlékeztető, farácsos ketrecféléből vidám, harsány hangon rám köszön egy hálóingben, mezítláb álldogáló, hófehér hajú, szép arcú, kicsi öregasszony. Bemutatkozik, és mint aki leckét mond föl, közli velem, hogy kicsoda, hol született, hol lakik, ki volt a férje, hány gyereke van, és mondaná tovább, de mikor látja, hogy nem hozzá jöttem, elhallgat, és máris lesi tovább az ajtót, hátha jön valaki más, akinek elmondhatja az életét. Én is bemutatkoznék neki, de anyám int, hogy nem kell vele törődni. Örökké ugyanazt mondja, napon-ta százszor is, azért szól a televízió, mert nem lehet elviselni. Neki különben annyira gyöngye már a szeme, hogy szemüveggel sem látja jól a televíziót, olvasni nagyítóval is alig képes, hályogműtétnak pedig nem akarja alávetni magát, mondja tárgyilagosan, nem panaszképpen. Megölelem; olyan könnyű, hogy föl tudnám kapni, mint egy gyereket. Mint mindig, ölelés közben háromszor megveregeti tenyerével a hátamat. Ezzel most azt mondja: ne ijedj meg attól, amit látsz, én vágok az.

Látogatója a kinti világból nincs más, csak Annuska, és most pár napig én. Marad tehát a pasziánsz, hogy kitéltse a napját. Egy-egy nyertes játszma: kaland és esemény. Bosszantó kudarcok sora után egy-egy kis diadal. Ki tudja, miféle remény, vágy, kívánság kötődik hozzá. Minden egyes étkezés: undorral várt antiesemény. Teljesen sőtlan diétára ítélték, még a kenyereben, a süteményében sem lehet akár parányi só sem. A végét járó, legyengült szívet próbálják kímélni ezzel. Azt mondja, annyira ízetlen minden, hogy alig tudja lenyomni a torkán; a másó nem ér semmit. Ez az egyetlen panasz. Örökös háttérnek ott az Alzheimeres Mrs. Portland meg az illatosított hűgyszag. Ó már megszokta, nem is érzi. Időnként bejön két ápolónő, meséli mosolyogva, és tisztába teszi Mrs. Portlandet, aki közben hanyatt fekvé is meséli nekik az életét. A hálóing alatt pelenkát és gumibugyit visel, akár a csecsemők.

Hófehér selyemblúzban és halszállás szoknyában van, és most sem papucsot visel, hanem a szokott elegáns, félmagas sarkú cipőt. Nyakában a kerámiagömbös lánc, csontujjain a gyűrűi. A haját mintha nemrég fodrász fésülte volna. Talán úgy is van; látszik, hogy készült a találkozásra. Ahogy fölemeli a fejét, egy riasztó maszok tekint rám; vastag smink, túlrúzsozott száj, feketével meghúzott szemöldök, nedvedző, erőlködő, rövidlátó szempár – és az arcról eltűnt hús helyén csaknem nyolcvan esztendő minden redője, táskája, ránca, amit csak produkálni képes a megereszkedett bőr. A festés nemhogy takarna, inkább kiemel. A múlt idővel egyenes arányban növelte a festék mennyiségét. Alig tudom megállni, hogy félre ne kapjam a fejem.

Megpróbálok a vidám hangot. Átadom kis ajándékaimat; az amputált lábú recepciósnő, a nővérek és a doktornő számára kért ezt-azt, apróságokat, magának semmit. Mondom a rám bízott otthoni üzeneteket, híreket, és mutogatom az unokái fényképeit. Valósággal issza a szavaimat. Mikor Mrs. Portland váratlanul újra karattyolni kezd, azt javasolja, üljünk ki beszélgetni a parkba. Föltápászkodik a székből, nem engedi,

hogy segítsek, és azt mondja, még *luluznia* kell, mielőtt kimegyünk. Három lépés a fürdőszoba, de liheg, mire odaér, egy pillanatra meg kell támaszkodnia a kilincsen. Gyerekkoromból visszhangzik idáig ez a kislányosan illedelmes, mosolygós szócska; jobban fedi azt, amit jelent, mint az amerikai illatosító.

Kilép a fürdőszobából, de mire a sarokban álló tolószékhez ér, már fullad. Az ülés alá szerelt oxigénpalack kis műanyag csövének kétágú végződését az orrába illeszti, úgy megyünk ki a parkba, és most ott ülünk a langyos napsütésben a tarka, napórás virágágyás mellett, és beszélgetünk.

Ugyanaz a bénító érzés fog el, mint annak idején a beszélőkön, mikor a börtönőr füle hallatára kellett beszélgetni. Adnom kell a résztvevő, de vidám látogatót, neki a sorsával elégedett rabot; így ámtjuk egymást. Többször is megjegyzem, milyen jól néz ki, szép a frizurája. Hogy mennyit nőtt és okosodott a két kisfiú, mióta ott járt, *majd meglátja*, mikor legközelebb Pestre jön! Gyerekszajttörténeteket mesélek. El vagyok ragadtatva az itteni körülményektől, milyen kedves mindenki, milyen szép ez a park, jó és gondos az ellátás, bár a sótlan étel és Mrs. Portland tényleg nagyon kellemetlen lehet. X. és Y., sőt még Z. is ígérte New Yorkban, hogy meg fogja látogatni – nem igaz: New York messze van, drága az útiköltség, csak nagyon ritkán vállalkozik az útra egy-egy rokon vagy barát. Ígérem, hogy küldök neki nagy betűkkel nyomtatott könyveket, hogy olvasni tudjon – de nincs ilyen könyvem, nem is adnak ki ilyet. Milyen jó lesz, mikor *majd*, talán *nemsokára*, megint Wayne-ben, Annuska kertjében ülhet a kedves kőrifája alatt. Azért igazán érdemes elviselni a sótlan ételt. *Talán* jövőre *megint* sikerül valahogy kijönnöm. Sőt, mondom, arra gondoltam, hogy *egyszer majd* a kisfiamat is elhozhatom hozzá.

Hamis és álságos a hangom, utálok magamat, hazudni nem szokásom. Minden szó egy-egy lötytintés a mesterséges illatosítóból, az igazságra hintve émelyítő keveréket alkot. Mégsem tehetek mást. Aztán kis idő múlva fáradt mosoly jelenik meg az arcán, jelzi, hogy átlát rajtam, és bár méltányolja az erőfeszítést, pontosan tudja, hogy számára már nincsen *majd*, nincsen *talán*, *megint*, *sőt* és *esetleg*, nincsen *jövőre* sem, és nem is akarja, hogy legyen, hiába beszélek akármit. Kezemre teszi a kezét, kihúzza magát a széken, felém fordul, és azt mondja: Megkérlek valamire, Muksikám. Írjak a nevében angolul egy nyilatkozatot, amelyben kijelenti, hogy az állapotában bekövetkező olyan fordulat esetén, mikor öntudatra, normális életre és kommunikációra orvosilag már nincs remény, határozott, jól meggondolt óhaja az, hogy mesterségesen ne tartásák életben. Gépeljem le, és írassam alá két tanúval, minél előbb, már holnap vagy holnapután látni akarja.

Nem tudok mit mondani. Megígérem.

*

Másnap aláírta a nyilatkozatot, én pedig átadtam a magyar doktornőnek. Néhány hónapja van még, ha nem lép föl újabb tüdőgyulladás vagy más váratlan baj, mondta az orvos. Kórházba kerül majd, mert elhúzódó, fulladásos halálra kell számítani, és mindenképp géppel fogják lélegeztetni, amíg magánál van. Ő is tudja, megkérdezte, és meg kellett mondani neki.

Addig is keserves színészet volt a hazudozás, most maga a pokol. Nemcsak lelepleződtem, hanem nevetségessé váltam rosszul megjátszott, lelkes optimizmusommal, a *majd*okkal és *mikor megintekkel*. A hallgatózó börtönőr nem távozott, hanem fülét he-

gyezve még közelebb húzódtott. Mit mondhat az ember egy halálraítéltnak, aki tudja, hogy minden egyes nehéz lélegzétvételével a megmaradt kevésből egy-egy újabb homokszem szalad le a fölfordított homokóra szűk nyakán? Gyerektörténetekkel próbálkozom. Vég nélkül tudok mesélni a két kisfiamról. De rájövök hamar: csak a szívét fájdtom, hisz tudja, hogy nem látja többé az unokáit. Bármi más jut eszembe, mindenütt ott áll, hogy *többé*. Jobb híján belefogok az otthoni és a világpolitikai helyzet taglalásába, az biztosan nem kelt fájdalmas érzelmeket, és akármeddig tudok róla beszélni. Nem érdeklí, félbe is szakít, kezét az enyémre téve azt mondja: Muksikám, van még pár dolog, amit el akarok mondani neked. Semmi izgalmas, semmi titok, családi dolgok, de azt szeretném, hogy megmaradjon, mert már csak én tudok róla. Aztán te majd továbbadod, amit jónak látsz. Megkérdem, zavarja-e, ha jegyzetelek. Dehogy, mondja, írjal csak nyugodtan.

Lassan, szünetekkel, légszomjasan, elsőnek mulatságos esetét mondja el Horthyval. Hallottam már, de akkor másoknak mesélte; most rám bízta, mintegy kiadja az örökségem részeként. Nagymama és a későbbi Horthyné aradi lánykorukban jó barátnők voltak, nagymama aztán többször is vizitelt lányaival a Várban. Mikor 1940-ben apámat behívták munkaszolgálatra, ő kihallgatást kért Horthytól, aki másnap Gödöllőn fogadta. „Nézze, Miklós”, mondta ő a noteszom szerint, „inkább lőjék agyon a Duczit, aki a háborúban tüzértiszt volt, a hazáért harcolt, megsebesült, kitüntették, és ott szerezte a szívbját is. De ne tegyék tönkre, ne alázzák meg így, nem ezt érdemli. És a többiek sem.” A kormányzó komoran hallgatta, bevallotta, hogy nem tud a behívásokról. Megígérte, hogy utánanézet, és intézkedik. Végül a nagymama hogyléte felől érdeklődött. Nagymama akkor már hat éve halott volt, és mikor anyám ezt megmondta, Horthy bosszúsan pattintott az ujjáival, és halkán, de érthetően basszamoszott egyet. „Nem lehetett még mosolyogni se, rémesen kínos volt, azt se tudtam, melyik lábamra álljak.” A kormányzó betartotta az ígéretét, a korosztály behívását – akkor – leállították, a táborokat fölsozlatták.

Érződik hangjában a büszkeség; nem csekélység, amit elért. De érződik az iróniája is. Apámmal mindketten és társaságukban is többen lesújtó véleménnyel voltak Horthyról. Hallgatunk. Kimerült, nem kérdezhetek, pedig volna mit. Gyerekkoromban a sashegyi villa szalonjából nagy viták zaja hallatszott be hozzám a hálószobába, olyan résztvevőkké, mesélte pár éve, mint Kozma, Bethlen, Kállay, a fiatal Cs. Szabó és mások.

A gyerekkorából merül föl, mikor maga elé nézve, halkán újra megszólal. „Arzén nagyon tetszett nekem tízéves koromban, bele is szerettem, a fényképét egy amulettben a nyakamban hordtam. De félttem, hogy a nővéreim, akik szintén szerelmesek voltak belé, megtalálják, ezért megettem.” Csernovics Arzén, a későbbi híres alagi lovas, távoli unokatestvére volt. Még másnap is Arzén bácsi jár a fejében. Fiatal lány korában egy darabig jegyben is jártak Arzénnal, de mivel minden vagyon Erdélyben maradt, és ő cigarettát árult a Mama trafikjában, Arzén otthagytá. Egy angol nőt vett el, gyerekeik Angliában élnek. '56-ban Arzén kijött Amerikába, meséli tovább, ahol a kozmetikai gyáros Elizabeth Arden a versenystátlóját bízta rá. Mikor az egyik híres lónak valami baj lett a lábával, Elizabeth Arden az egyik kozmetikai krémjével akarta kezelteni. Arzén annyira földühödött ezen, hogy fölmondott. Nemsokára elütötte egy autó, és meghalt. Elmereng egy kis ideig; a jóképű Arzén bácsi mély nyomokat hagyott maga után.

Kislánykoromban egy időben Aradon minden délután Mademoiselle Antoinette-tel sétáltam. Sokszor a Papa is velünk jött. Egy kirakatban megláttam egy huszárkard for-

májú, gyönyörű papírvágó kést. Rettentően tetszett. Könyörögtem a Papának, hogy vegye meg a születésnapomra. Meg is ígérte, aztán meg is vette, és az Antoinette-nek ajándékozta. Nem szeretjük a Papát, féltünk tőle, ordított velünk, veszekedett szegény Mamával, meg is csalta a kisasszonyokkal. Erzsébet megírta az egyik novellájában. Hosszú szünet és merengés után folytatja: Minden Csernovics-birtok és -kastély elveszett Erdélyben, Zám, Simánd, Ménesen a szőlő és benne a nagy, többszobás, tornácos kolna. Mikor Pestre jöttünk, hónapokig a Nyugatin laktunk két vagonban, de a Papa a városban aludt a nővérénél, a Roxán *lántinál*. Annak a férjének fölváltva kellett hordania a bal meg a jobb cipőjét, hogy egyformán kopjon.

Még két napom van, aztán Wayne-ből a következő reggelen Philadelphiába vonatozom, onnan pedig New Yorkba, ahonnan este indul haza a gépem. Annuska vendégszobájában esténként kiegészítem lefirkantott jegyzeteimet. Érdekes képem lett a nagyszüleimről, akiket nem ismertem. Olga nagymama, a bárónő, aki kivágta az utolsó oldalakat a patyolatfehér lányregényekből, nehogy a lányai rosszra gondoljanak, mikor az ifjú hősnő kérője végre megérintheti a lányka kezét. Némán, szerelmesen tűri férje zsarnokságát és hűtlenségeit, és éjszakára epébe mártott gézbe burkolja kislánya hüvelykujját, hogy az ne tudja szopni. Reggel héttől este nyolcig két nagylányával cigarettát árul Horthyné jóvoltából kapott budai trafikjában, ahol baj esetén a pult alatti csengőgombbal lehet segítségül hívni a szomszédos hentest. Anyám szerint szép, nehezen szerethető, rideg nő volt, és nagy sznob, de roppant egyenes jellem. És Diodor nagypapa, híres mezőgazdasági szakember, aki lányai francia nevelőnőivel csalja a feleségét. Ő is sznob, ráadásul antiszemita. Esedékes bárói címét várja, mikor összeomlik a Monarchia. Nemet mond Bethlennek, mikor az földművelésügyi miniszternek hívja alakuló kormányába, majd ugyancsak Bethlen tanácsára, mint az állami birtokok főfelügyelője Erdélyben marad, leteszi az esküt a román adminisztrációra, utána falfehéren, remegő lábbal jön ki a teremből, és két hónap múlva kirúgják. Áttelepülnek Pestre. Anyám nővére őszinte portrét rajzolt erről a szülői párról *Harminc szállóskosár* című remek novellájában, a *Nyugat* egyik 1939-es számában, majd kötet címnek is ezt választotta.

További gyerekkori emlékei törnek föl. Nővérei sokszor kegyetlenül bántak vele. Sok babájuk volt; mikor egyszer Simándon nyaraltak, a bababútort is magukkal vitték, de a házakat nem. Eszter egy szekrényben, Erzsébet az asztal alatt rendezte be a babaotthonát, de neki csak a kályhában volt szabad, amitől a babái mind kormosak lettek. Nem panaszkodhatott a Mamának, mert megfenyegették, hogy ha szól, nem játszanak vele többet.

Gyuri féltestvérük, aki afrikai vadászatról jött haza, valami hosszú törrel kört rajzolt a szőnyegre, a három lánynak bele kellett állnia, és nem léphettek ki addig, amíg ő meg nem engedi, különben a törrel lecsapja a fejüket. Azzal elment a kávéházba. Eszter és Erzsébet nemsokára vihogva kilépett, de ő sokáig ott maradt állva a körben, mert félt. Aztán néhány udvarló jön elő, és egy be nem teljesült, szép, romantikus szerelem. És megint Arzén. És neki minden évben ugyanabban az estélyiben kellett bálba mennie, mert újra nem telt, hát mindig átfestették. Csupa régi-régi bánat és sérelem. Aztán színre lép apám; róla szerettem volna még kérdezgetni, de már nem fogom. Többé. Záróra van, udvarias mikrofonhang szólítja föl a látogatókat a távozásra.

Utolsó nap. Korábban indulok Bryn Mawrba a szokottnál, a megengedettnél. A lábatlan recepciós asszony kacsint rám, és beenged. Éppen ebédidő van. Elképzeltetlen, hogy utoljára fogom látni. Már napok óta, sőt Amerikába érkezésem óta, és per-

sze most a vonaton is, kétségbeesetten próbáltam kiagyalni, mit mondjak, hogyan viselkedjem, mikor majd búcsúzni kell. El kell engednem a kezét, amit a távolból is valahogy mindig fogtam, mert számíthatott rá, hogy még lát majd, mert talán megint kijöhetnek hozzá. Nem hiszem, hogy jólesne neki vagy segítene, ha mellette volnék, mikor majd meghal; az különben is lehetetlen. Ezt igyekszem elhitetni magammal. Ő az a büszke fajta, aki maga bonyolítja le a személyes dolgait. A halál minden dolgaink legszemélyesebbike, és a haldoklót, ha magánál van, mások jelenléte az utolsó pillanatáig viselkedésre kényszeríti. Ez akár még igaz is lehet.

Többé, többé – iszonyú súlyú, fekete szó, maga a rettenetes örökkévalóság ásít belőle. Ezer mindenféle kérdésem lenne még. Apám családjáról például alig tudok valamit, ő szinte sosem beszélt róla. Összesen egy másodfokú apai unokatestvéremről tudok, de csak a lányát ismerem, és gyerekkoromban ismertem valamilyen Mária nénit, aki apám unokatestvére volt. És a sok érdekes, fontos Csernovics ős, akiről könyvekből sok minden megtudható, de a magyar történelemben mélyen beleágyazódott család saját legendáriuma, vagyis önképe, ami éppolyan érdekes, vele lezárul, mint egy színes történelmi film; már csak a szereplők és a stáblista fölsorolása látható.

Mrs. Portland nincs a szobában, mikor megállok az ajtóban. Most is szól a televízió, anyám nem vesz észre. Még nem számít rám. Ebédel. Belekóstol a csészében fölszolgált levesbe, félretolja. Aztán lassan, kedvetlenségről árulkodó mozdulattal maga elé húzza a másik tányért, és enni kezd. Zaj hallatszik be a folyosóról, az ajtó felé néz, meglát, belépek. Szótlanul öleljük meg egymást, talán pár másodperccel hosszabban a szokottnál. Szörnyű zavarban vagyunk mind a ketten. Most már majd *soha többé*. Tudom, hogy tudja. Tudja, hogy tudom. Minden együtt töltött perc kínszenvedés lesz mind a kettőnknek, mert bármit mondunk és teszünk, ebbe ütközünk. Miről lehet a *soha többé* jegyében beszélgetni? Egyél, mondom, tessék enni, mert különben legyöngülsz. Szótlanul nekifog újra. Húspogácsa, sült burgonya, sárgarépa és zöldborsó van a tányéron, barna mártással és még valami habos sütemény meg egy narancs. Ízetlen minden, mondja. Eszik egy-két falatot; a zöldborsót most is úgy, mint régen, az ősidőkben: a villájára szúr pár szemet, hogy az megtartsa a villa hátára halmozott néhány megnyomogatott másikat, amíg ügyesen a szájába viszi. Nézem. Pár falat után eltolja a tányért. Nem éhes.

Megint zárórakor távoztam. Ez volt életem leghosszabb délutánja. Védekező memóriám elhomályosítja, csak arra emlékszem, hogy a végén megöleljük egymást, de nem hosszabban a szokottnál, megkapom a három kis biztató hátbaveregetést és homlokomra a hüvelykujjával rajzolt keresztet, aztán hangtalanul, gyöngéd, de határozott mozdulattal eltol magától az ajtó felé, és lassan elfordul. Egyikünk sem sírja el magát, pedig úgy talán könnyebb volna. Mi sosem sírunk. Tudom, mit érez. Tudja, mit érzek.

Másnap reggel a Philadelphiába tartó vonat ablakából egy pillanatra meglátom Annuska sárga házat és kertjében a hatalmas kőrifát, anyám kőrifáját. Nyolc hónap múlva Annuska annak a tövébe temeti az urnát, aztán eladja a házat egy vadidegen amerikai családnak, és elköltözik Floridába. Az amerikai családnak fogalma sincs, mit vettek azzal a házzal.

Ha valaha netán sikerülne újra látnom azt az álmomat, amelyben a tudatalattim által teremtett purgatóriumban csuklógyakorlatokat végző kínai katonanő volt, valahogy kiváltanám a hadseregből, akár azon az áron is, hogy vén fejjel meg kell tanulnom kínaiul. És Kínából a sashegyi villába vinném, mert, amennyire ma meg tudom ítélni, ott volt néhány rövid évig, talán csak ott volt, igazán boldog.

Vathy Zsuzsa

JÁTÉKAINK

Lázár Ervin emlékének

Ma játszunk úgy, hogy Te vagy Én, vagyis hogy Én vagyok Te. Nem Budapesten vagyunk, hanem az Üveghegy mögötti faluban, és elindulunk a horhoson át, amerre szoktunk, megnézzük a határt. Július van, a Medárd utolsó napja vagy talán már túl is egygel. Viszem a vállra akasztható tarisznyádat és a bicskád, nem mintha arra számítanék, hogy találunk gombát – itt a gombalelőhelyek különösen elbűjnek, hogy hova, inkább csak a helybeliek tudják. Emlékszel, Knoch János mekkora pöfeteget hozott? Mint egy tízéves gyerek feje. És amikor megkérdezted, hol találta, nem mondta meg, csak somolygott – ahogy errefelé mondják.

Fenn, a villanydróton annyi fecske, amennyit csak augusztus végén látni, fecsegnek vagy nevetgélnek, hangosak, mint az iskolások, mindegyik túl akarja kiabálni a másikat. Tegnap esett az eső, ettől az út finom puha, nincs jobb a földútnál, ha se nem porzik, se nem sáros.

Tehát a gomba. Közös életünk második-harmadik évében, talán, mert a szabadúszó írói életet változatosabbá akartad tenni, érdekelni kezdtek a gombák. Könyveket és szakkönyveket vettél, szenvedélyesen magyaráztad, hogy ez az ízletes kucsmagomba, az a redős papsapka, a másik a fodros papsapka, hogy a róka gombát könnyen össze lehet téveszteni a világító tölcsérgombával – ez kissé mérgező, és a mi erdőnkben is van – de tinórú, sőt vargánya is, csak szerencse kell hozzá, hogy megtaláld.

Utólag mondtad meg, hogy elvégeztél egy gombaszakértői tanfolyamot, ezután akár eladásra is szedhetsz gombát.

Gombaszedésből jöttél haza, az egyetlen cipőd volt rajtad (az egyetlen hétköznapi, mert egy ünnepi, fekete is volt), kicsit csapzott, izzadt voltál, viszont a tarisznyádból egy tálcányi gombát szedtél elő. Megtisztítottad, főzni kezdted. Ha kész lesz, mondtad, csak te ehetsz belőle, vagyis holnap már valamennyien ehetünk, ha... Mit jelent a „ha”? Hogy a róka gombát könnyen össze lehet téveszteni a világító tölcsérgombával, ez utóbbi kissé mérgező, hat óra múlva hat, hányást, rosszulletet okoz. Most két óra van, ha nyolc után rosszul lennél, hívjunk orvost. De kicsi a valószínűsége! Az ízletes, finom róka gombát te már nem téveszted össze semmivel.

Vártuk, hogy elmúljon a hat óra, sőt éjfélig fenn maradtunk, hátha kivételesen később hat, és ha már az éjszaka fele eltelt, megvártuk, amíg világos lesz. Nem történt semmi. Most, ennyi idő után, megnézem a gombás könyvedet, látom, hogy a piruló őzláb is mérgező, a sárguló csiperke is, az erdőszéli csiperkét meg a fehér gyilkos galócával lehet összetéveszteni, és tényleg gyilkol – de egyikkel sem tévesztetted össze.

A házba, ahol első lakásunk volt – már senki nem lakik ott az egykori szomszédok közül –, nagy zajjal, utolsóként költöztünk be. Teherautó hozta a Bizományiban vásárolt bútorokat és a barátokat, akik azért jöttek, hogy segítsék a heverőt, székeket, asztalokat lerakni, és hogy áldomást igyanak velünk közös életünk kezdetén.

Én féltém tőled, te féltél tőlem, mind a ketten féltünk egymástól. Hogy kell egy új életet elkezdeni? Mi lesz ebből a harmadik emeleti lakásból? Éjjel is nyitva tartó kávé-

ház? A Vadász, a Hungária, a Nefelejcs, a Kisrabló, a Makkhetes előszobája? Vagy egy világtól elzárt Búfelejtő, ahonnet még telefonálni sem lehet? Valakik segíthetnének.

Tizenkét család lakott a házban, tizenegy fiatal, egy idősebb. Az idősebb előrelátón elvállalta a közös ügyek intézését, ő lett a házbizalmi. Az első lakógyűlést a lépcsőházban tartottuk, ki székelt hozott, ki a lépcsőre ült le, majd rövid ismerkedés után Vernyó úr vezetésével megbeszéltünk mindent, a szemetet, takarítást, állatok tartását, vagyis hogy nem tartását, a kapuzárást, a postát. Utolsó figyelmeztetésül Vernyó úr a tizenegy „lakó” lelkére kötötte: lakást eladni csak a többiek beleegyezésével szabad, senki-nek nem hiányzik, hogy cigány vagy lumpenelemek keveredjenek a házunkba.

Te, Szépséges Társam, fölnyújtottad a kezed, és azt mondtad, „én cigány is vagyok és lumpen is”. (Ezzel nekem is eldicsekedtél, csak így mondtad: apám cigányvajda, nagyapám is, ő rontás ellen karikát hord a bal fülében.) Meghökkenés és kuncogás hallatszott, majd zavart csend, félrenézés, szemlesütés, és azt is mondta valaki, „hiszi a piszi”.

Ebben a házban, ahol, mint megtudtuk, téged Modugnónak kereszteltek el a szomszédok és utcabeliek a hosszú hajad miatt, rám azt mondták, tisztára olyan, mint a Vaszary Piri, ahol az önismeret, önfegyelem, önuralom (és szeretet) minden fortélyát be kellett vetnünk, hogy önző, kíváncsi és saját útját járó önmagunkat megpróbáljuk egymáshoz szelídíteni – nem három-, legalább tizenkét fordulós mérkőzés volt –, összesen nyolc évig laktunk. Talán a második évben, egyik reggel, amikor a Bizományiban vásárolt kilenc lábú heverőn felébredtél, azt mondtad, az éjjel egy kutyával álmodtál. – Felültél, kinéztél az ablakon, szemedből apró, fényes hullámok suttyantak ki, és tudtomra adtad: a kutyát úgy hívták, hogy Capulet Bodri.

Hogyan?

Mint a Capuleteket a Rómeó és Júliában. És Capulet Bodri azt mondta, „ne félj”. Beszélt is?

Igen. Azt mondta, ne félj, sokkal jobb lesz a házasságunk, mint bármelyikünk gondolná.

Ez jó hír volt, Capulet Bodrinak köszönhetően felvidultunk mind a ketten, és egész nap jókedvünk volt.

Miért is jutott ez eszembe? Gomba. A gombaszedés miatt. Üresen hoztam haza a tarisznyáid, mindig máshol kerestem, mint kellett volna, persze hogy nem találtam gombát.

Mióta elmentél, Igazi és Legkedvesebb Társam, úgy hívom (csúfolom) magamat, hogy a Valóságosan Létező Lény. Az Élőlény. Mert Te is létezel, csak nem tudjuk, hol, nem tudjuk, hogy. Semmit sem tudunk.

A Valóságosan Létező Lény (én), most ül a téren, egy hársfa alatt. A hárs már teailatú, arany-rozsdás virága sűrűn hullik. A tér tele emberekkel, az Országház előtt sorba állnak a turisták, fiatalok és öregek (a nők nem szeretnek bottal járni, sántikálnak inkább, vagy otthon maradnak), a Kossuth-szobrot aki teheti, lefényképezi, az idegenvezető elmagyarazza nekik, ki volt Kossuth. Washington nevét is megemlíti, azután 1956-ról beszél, az október 25-i sortűzről, a halottakról és a túlélőkről.

Kár, hogy ez a második szobor sem sikerült jobban, gondolja a padon üldögélő Lény (én), Kossuth, mint egy büntetést osztó Isten, előremutat és haragosan néz – az előző szobor alakja szomorú volt és töprengő, azért kellett elbontani –, jobb oldalán egy huszár, előretartott karddal, mögötte egy népfölkelő férfi és egy asszony, egy kislány. Kossuth másik oldalán egy munkásember, köténye és arca alapján jöhetett akár egy kovácsműhelyből is, vagy a – nemrég bezárt – diósgyőri öntödéből, a másik alak, zsinó-

ros mentéjével, kardjával, nem kétséges, Petőfit akarja felidézni, a padon ülőnek azonban faluról „bejáró” egykori osztálytársait, Bors Gyulát, Maurer Jóskát juttatja eszébe. Idős házaspár baktat el a szobor mellett, fölneéz az alakokra. Az asszony – ő a fiatalabb, még szükségét érzi, hogy mindenről véleményt mondjon, de nem biztos, hogy jót –, nem annyira tisztelettel a megmintázott alakok, inkább lebecsüléssel az utódok iránt, azt mondja, „ők voltak az igazi magyarok”. A férfi megáll, zsebkendőjével letörli a homlokáról az izzadságot, nyakkendőjét meglazítja, arcán nyolcvan év sok keserve, mély lélegzetet vesz, azután ő is továbbindul.

Ma jókedvem van, állapítja meg a padról nézelődő Lény, holott tudja, jobban fedné a valóságot, ha azt mondaná, ma nincs rosszkedvem. Egy kicsit vár, talán megerősítésre vár – Eltávozott Társától, a Másországbeli Kedvestől, hogy valóban semmi oka rosszkedvűnek lenni –, de mert a megerősítés várat magára, tovább nézelődik. Nézi a térképet forgató turistákat, a csecsemőjét tisztába tevő anyát, a jóllakott babát, a hajléktalant, aki megágyaz magának a hársfa alatt, azután újra a teret megfejező szoborcsoportot, Kisfaludi Strobl Kossuth Lajosát.

Miért olyan fontos a padon ülő Lénynek, hogy ne legyen rosszkedve? Az utóbbi időben csak rosszkedve volt? Sírt, szomorkodott? Miért méri úgy a kedvét, mint más a lázát, a teste hőmérsékletét? Valamiért fontos, csak ennyit tudunk. Különben is, a téren, mintha egy eddig láthatatlan ajtó csapódna fel, különös öltözékű csavargó (hírhozó?) jelenik meg, és hangosan elkiáltja magát:

Aki él, az mind, mind örüljön.*

A fickónak hosszú, bojtos sapkája van, a lábán nincs zokni, csak cipő, köntöse a térdéig ér, arca egyszerre csúfolódó és vidám. A vándor énekesek lehettek ilyenek, viccesek, bohóckodók, szemtelenek, és ki tudja, honnét, mindig tudták, mit szeretnének az emberek hallani.

A téren várakozók, külföldiek és hazaiak, fiatalok és öregek egymásra néznek: tényleg van okunk az öröme? Amikor a hírhozó széttárja a karját, és még hangosabban, újra elskandálja az üzenetet, valamennyien úgy érzik, hogy valóban, van okuk az öröme! És nevetnek, kiabálnak, ki tudja, milyen nyelven, de majdnem biztos, hogy mindegyik ugyanazt mondja.

A padon ülő Lény ránéz az újságja fejlécére, a dátumra, és felkiált: hohó! Ma van a tavasz utolsó napja. Elbúcsúztatjuk a tavaszt. Persze hogy van okunk az öröme!

Ünnepélyes testtartásba helyezkedik – közben átfut a fején, télbúcsúztatóról már halott, tavaszúcsúztatóról még nem –, de ez inkább felvillanyozza, nincs? Akkor majd lesz.

A hírhozó (csavargó) eközben egy színes szalagokkal feldíszített botot, vagyis zászlót szerzett valahonnét, integet a mögötte lévőeknek, átvált futólépésre, szaladni kezd, és közben kiabál, hogy *Aki él, az mind, mind örüljön.*

Először a gyerekek szegődnek a nyomába, azután a felnőttek, egy kisfiú színes légbuborékokat is fúj futás közben. Szép, nagy menet kerekedik ki belőlük, egy széles folyam – talán az Öröm teste, keze, lába, feje. Akik nem tudnak vagy nem akarnak besorolni a menetbe, kezükkel, sáljukkal integetnek, biztatják a többieket, és velük együtt kiabálják, hogy aki él, az mind, mind örüljön.

Azok, akik ismerik a vers folytatását, hangosan vagy magukban hozzáteszik:

Mert az élet mindenkinek Kivételes, szent örömmül jön.

A Valóságosan Létező Lény (én) is integet, kiabál a többiekkel, nevet, és nagyon reméli, hogy az Országház környékét nemsokára átnevezik, az Örömök terének fogják hívni vagy az Örömök utcájának.

* Ady: KÖSZÖNET AZ ÉLETÉRT.

Bíró Zsófia

VASÁRNAPI ASZTALOK

Igazából egyáltalán nem élveztük ezeket az ebédeket. Talán azért, mert mindegyik egyforma volt. Ugyanaz a húsleves, rántott hús, merdelle, almás pite. De annyira hozzá voltunk szokva, hogy eszünkbe sem jutott változtatni sem a menü, sem azon a meggyőződésünkön, hogy egy vasárnapi ebédnek így kell kinéznie, bizonyára így is néz ki minden más családnál, és a rántott húsnál nincs finomabb a földön. Azokban az években arrafelé mindenki rántott húst evett vasárnap, mert úgy tartottuk, ez a világ legünnepibb étele, és soha nem ettünk mást jeles ünnepekkor (kivéve karácsonykor, akkor rántott halat ettünk). Mondom, annyira hozzá voltunk szokva a szertartásunkhoz – mert az volt –, hogy föl sem tűnt, hogy semmilyen hatással nincs ránk. Az ebéd utáni jóllakott unalomhoz is ragaszkodtunk. Egyszer véletlenül a vasárnapi ebéd idején tévedt be hozzánk egy régen látott, távoli rokon, de ő sem változtatott semmit a dolgokon, mert nem fogadott el egy falatot sem (ami csak eleinte volt kínos, később inkább praktikus, mert nem bolygatta meg a kialakult rendet), és különben is öngyilkos lett nem sokkal később.

Meglazított derékszíjak, suttyomban kigombolt nadrágok és szoknyák, zsíros bajuszok, titokban abroszba törölt kezek, egyre maszatosabb poharak és az alattomos pilledés, mely attól volt igazán végzetes, hogy mindig elkövetkezett, és mindig rossz volt, mert az utolsó combot már senki nem kívánta igazán, s elkerülhetetlenségét csak fokozta, hogy mindenki tisztában volt vele, a jövő héten is így lesz, és amíg csak világ a világ, s lesznek jövő hetek. A csömör és rántott hús nélküli, más élet reménye a kopaszodó vagy dauerolt fejekben elmorzsolódott a tudat őrlőfogai alatt, mely mostanra már csak egy dolgot fogott, hogy ebben a hazában most mindenki ugyanezt eszi.

Azon a napon a nagymama kipróbált egy új receptet, amit a szomszéd nénitől halott. Pontosabban nem is újat, hanem egy régin változtatott egy kicsit. Gombát rakott a merdellébe. Ez a különleges és váratlan íz alapjaiban rázta meg az olyan biztosnak hitt rendszert. Nem tudtuk, hogy ebben a pillanatban váltunk áldozataivá egy ördögi játszmának, amit a gyanútlan nagymama vagy talán a világ rejtett összefüggéseire olyan nyitott szomszéd néni indított el. Történhetett volna évekkel, hónapokkal előbb vagy később is, de a sors beteljesedését csak hátrálatni tudta a sok-sok tényér tarhonyás hús a menzákon, a sötétkék nejlonmelegítő, amelyen mindenkinek volt, a szag, amiről senki nem tudta, mitől van, mégis minden lakásban ott volt, az ólmos égbolt, amely csupán tükrözte a lakótelepek színét, és a narancssárga függöny, amely minden lakásban ugyanolyan volt (s amely néhány év múltán, amikor már lehetett, az egyre sűrűbben fölbukkanó Krisna-hívó szerzetesek ruhájaként reinkarnálódott újra), mondom, mindezek csak hátrálatthatták azt, aminek egyszer mindenképpen el kell következnie, megakadályozni még ők sem tudták.

Azon a napon a gomba olyan eseményeket indított pusztító útjára, melyekre senki sem gondolt a vasárnapi asztalok körül, hiszen ahogy a vasárnapi ebédek mozdíthatatlanságáról meg voltunk győződve, úgy a rendszeréről is, melynek metaforája volt ez az egész népre kiterjesztett vasárnapi ebéd, s amely rendszer néhány nap múlva, elmentmondva a várakozásoknak, megdőlt. De ezt akkor még csak nagyon kevesen sejtették, olyanok, akiknek nem a fenti menü határozta meg a vasárnapját, részint ilyen-

olyan okokból következően, részint azért, mert ők lázadtak a rendszer ellen, s ennek egyik legfőbb módja az volt, hogy vasárnaponként krumplis tésztát vagy tejbegrízt ettek. Hét közben pedig zsíros kenyeret. A zsíros kenyér ugyan a másik védjegye volt a rendszernek, csak hogy ők sokkal gyakrabban éltek vele, mint ahányszor (sokszor) ezt a vezetőség elvárta, így, túlteljesítve a rendszer elvárásait, folytatták annak aláaknázását.

Még mi, a gyerekek is megérezteünk valamit ebből, ami miatt muszáj volt vasárnaponként, ebéd után az asztal alá vagy a gardróbba rejtőznünk. Aznap is mindenki a szertartásnak megfelelően viselkedett. Nem volt semmi előjele a változásnak. A nagymama behozta a rántott húst meg a merdellét. Voltak, akiknek föl sem tűnt, hogy elkezdődött valami, amit már nem lehet megállítani. Másoknak föltűnt ugyan, de sokkal inkább hittek a rendszer változtathatatlanságában, mint saját maguknak, és hamar elfeledkeztek a dologról. A nagymamát nem izgatta az újítás fogadtatása, megcsinálta, megkóstolta, és látta, hogy ez jó. Ezentúl így lesz. Az egyetemista, aki angol-szociológia szakra járt, mondta ki:

– Gombát tetszett rakni a merdellébe? – és ettől kezdve volt késő. Elvált az olaj a víztől. A férfiak annyira meglepődtek, hogy hirtelen nem tudták, mit csináljanak. A nagypapa, mivel a konzervatív-munkás hagyományok közvetlen örökösének tartotta magát, félbehagyta az éppen csak megkezdett rántott húst, majd, mivel senki nem volt hajlandó vállalni az első megnyilatkozással járó felelősséget, úgy döntött, hogy megsértődik az évtizedes tradíció és a külföldi szokások majmolásának elutasítása nevében. Kivonult a konyhába, ott daczból jól hallhatóan kinyitott egy üveg sört (mivel az a hagyományok – legalábbis a nagymama hagyományai – szerint nem vasárnapi ital volt), amellyel az erkélyre távozott. A maradékok közül az egyik férfi azt mondta:

– Ezt nem lett volna szabad – és követte a nagypapát. A másik, aki egyszer már volt Rostockban és kétszer Pozsonyban is, ha nem is túl hangosan, de mondott valamit, amit akár bárminek is lehetett értelmezni. Most már jöhettek az asszonyok, akik még annyira sem tudták, mi a véleményük, mint a férfiak. Az egyik mindenesetre azt mondta:

– A gomba egészséges.

A másik meg ezt:

– Ez most divat.

Az egyetemista azt, hogy:

– A nagymama főz a világon a legjobban.

A testvérem pedig azt, hogy:

– Kérek még.

Én nem mondtam semmit, mert éreztem, hogy ekkora baj még soha nem volt, és szerettem volna láthatatlanná válni.

– Az Adél tegnap márványsajtos salátát csinált. Körtével. Lehet, hogy legközelebb olyat csinállok – mondta a nagymama, aki semmitől sem félt, és semmin sem lepődött meg. Úgy érezte most magát, mint lánykorában, amikor először vezetett traktort, és az a hatalmas, csupa fém monstrum azt csinálta, ami ő akart, és tavasz volt, és fújta a szél a haját.

Az Adél néni igazából nem márványsajttal csinálta azt a salátát, hanem roquefortral, de ők régen egy villában laktak, és orosz agaraik voltak, úgyhogy Adél néni akkor sem mondott márványsajtot a roquefort helyett, ha a közértben nem értették a kiszolgálók, és neki úgy kellett hazamennie a panelba, hogy nem volt se márványsajtja, se roquefort-ja. A nagymama nem megalkuvásból mondott márványsajtot, hanem azért, mert nem kedvelte az idegen szavakat, mivel nem ismerte őket. Az Adél nénit viszont

ismerte is, meg kedvelte is. Az Adél néni is a nagymamát, csak nála ez nem volt ennyire egyértelmű.

– Nagymama, nem lehetne egyszer sült csirke vasárnap? – kérdezte a testvérem, aki az összes Jean Marais-filmet látta, amit csak adtak a tévében, és hároméves kora óta az volt a vágya, hogy egyszer csontokat dobálhasson ebédkor egy kutyának az asztal alá, és megérezte, hogy most sok mindent lehet, ami eddig tilos volt. És már el is kezdte tervezni, mit mond majd Adél néninek, amikor kölcsönkéri a Pilátust, a mindenkori dán dogot, akire az Adél néni lecserélte az orosz agarakat.

– De – mondta a nagymama. – Az passzolna a körtéhez – és fölágta az almás pitét.

– A körtének úgysis szezonja van – mondta az anyukám, mert tudta, hogy a sógor-nője úgyseem fog megszólalni.

– Karácsonykor meg lehetne pulyka gesztenyével! Tanultuk országismereti szemináriumon, hogy az amerikaiak mindig olyat esznek karácsonykor.

– Pulykát! Hol kap anyuka pulykát! – kérdezte anyukám, mert egy praktikus lélek.

– Majd az Adél szerez – válaszolta a nagymama, mert ő is praktikus lélek volt, és erre már nem volt több kérdés, mert az Adél néni neve olyan érv volt, amire nem lehetett rátröfnölni, és amit tetszés szerint lehetett alkalmazni bármikor és bármire. Amikor az egyetemista, miután tizenhétszer vitte el az Adél néni, hogy megnézzék *A Kilimandzsáró havát*, angol szakra jelentkezett az egyetemre (amire mellesleg az Adél néni tanította meg, mert ő vigyázott rá, amíg a nagymama és a nagypapa a bolgárkertészetben nemesítette a rózsákat, és nem szeretett unatkozni), a többiek sóhajtoztak, és azt mondták, hogy ez az Adél tempója. És amikor ez neki a fülébe jutott, dafke megtanította franciául is. A többiek úgy gondolták, hogy két nyelvet megtanulni elég nagy luxus, ha úgyseem fogja tudni használni, amíg ezek itt vannak, márpedig nem úgy fest a dolog, mintha készülődnének hazafelé. Aztán akkor is adéloztak, amikor el kellett valamit intézni, de nem tudták, hogy hogy: majd az Adél megmondja, annak vannak kapcsolatai. És nem lehetett tudni, hogy az Adél néni büszke lehet-e ezekre a kapcsolatokra vagy nem. Egyébként németül is tudott, de úgy soha nem beszélt. Állítólag egyszer, amikor itt volt egy delegáció a Drezdai Kísérleti Bolgárkertészettől, meghívták az Adél nénit, hogy társalogjon a vendégekkel, de ő nem társalagott egy hangot sem, és amikor az egyik drezdai bolgárkertész Rilketől idézett, és az Adél néni kijavította, és mindenki kérdezte, hogy:

– Maga így beszél németül, mért nem szólt egy szót sem? – akkor az Adél néni azt mondta, hogy: – Azért, mert utálok. És többet megint nem beszélt. Oroszul is tudott, de az oroszleckékben soha nem segített, mert azt mondta, hogy ő Csehov miatt tanult meg még '38-ban, de az most nem ér, viszont a *Szállnak a darvak* feliratait mindig (23-szor) hangosan kijavította a moziban.

Szóval ez történt néhány nappal azelőtt, hogy kikiáltották a köztársaságot. És ez mintha csak a kezdete lett volna mindazoknak a csudás dolgoknak, amelyek ki tudja, honnan sorjázta elő most, hogy szabad volt nekik. Itt van például a rá következő vasárnapi ebéd, amit már az új államforma polgáraiként fogyasztottunk el, és amikor tényleg sült csirke volt, egyelőre a roquefort-os vagy márványsajtós körtesaláta nélkül. Nem azért, mert megrekkent a nagymama lendülete, hanem azért, mert megsajnálta a nagypapát, akinek egy hét alatt kellett szembesülnie a Párt és a rántott hús trónfosztásával, és bölcs asszony lévén tudta, hogy ennél sokkal kevesebbe is belerokkantak már emberek.

Nem sokkal később az egyetemista beállt egy ismeretlen és kiejthetetlen nevű büfébe vagy ahogy ő nevezte, gyorsétterembe fõlszolgálónak, ahol a sült krumpli és a

szendvics mellett (amit hamburgernek neveztek) egyéb, amerikai ételeket lehetett enni. Meg is hívta a nagymamát, hogy szemrevételezze első munkahelyét, aki azonban alapvetően szemérmes asszony lévén az Adél nénivel érkezett, aki pedig nem ment az utcára a Pilátus és valamelyik kalapja nélkül. Így aztán majdnem meg is töltötték a helyiséget, ahol az Adél néni, amikor meglátta a leginkább angol kifejezésekből álló étlapot, azt mondta, hogy na végre!, rákönyökölt a pultra a bézs színű ragláncabátjában (amely mindenki másnak drapp lett volna), és shakespeare-i angolsággal végigrendelte az étlapot, nem azért, mert éhes volt, hanem mert imádta, hogy végre hangosan és büntetlenül beszélhet angolul. A nagymama Adél nénivel ellentétben észrevette a személyzet tétovázását és ijedségét, amikor a Pilátus leparkolt, de nem mertek szólni, mert az Adél néni úgy nézett ki, mint egy külföldi, és úgy is viselkedett, és az üzletben az egyetemistán kívül senki nem tudott külföldiül, csak oroszul. A vezetőség aztán sokáig vitatkozott azon, hogy kirúgják-e ezért az egyetemistát vagy ne, de végül nem rúgták ki, mert az Adél néni csak angolul volt hajlandó rendelni, és hetente, kéthetente fölbukkant a nagymamával, aki imádta a hamburgert.

Otthon a férfiak azon tanakodtak, hogy mi lesz most, de nem a nagymamára gondoltak, és senki nem tudta sem otthon, sem a gyárban, sem a kocsmában. Úgy érezték, hogy a tudtukon kívül történik velük valami, és amikor egy nap a nagymama ebéd után nem almás pitét hozott be, hanem egy selyempapír csomagot, amelyben francia-krémes, Esterházy-torta, Sacher-torta meg mignon volt, nem szóltak egy szót sem, csak megrándult az arcuk, és még jobban gyűlölték az Adél nénit.

Aztán a nagymama egy vasárnap patisszont rántott. A férfiak föl voltak háborodva, hogy hogy kerül ilyenkor rántott hal az asztalra, amikor nincs is karácsony, de akkor a nagymama mondta, hogy az nem hal, hanem patisszon, csak kirántva egyformán néznek ki. Akkor meg azt nem tudták, hogy mi az a patisszon. Az egyetemista tudta:

– Olyan, mint a zucchini. – A férfiak azt se tudták. – Vagy a padlizsán. – Azt se tudták. – Olyan, mint a tök.

– Tök? – kérdezte a nagypapa nagyon halkán. – Margitom, te nekem tököt ne rántsál. Te rántsál nekem halat, csirkét, karajt, de tököt ne – és ezt olyan szomorúan mondta, hogy a nagymama soha többé nem rántott patisszont, mert tudta, hogy néhány hónappal ezelőtt a nagypapa nem szomorú lett volna a patisszontól, hanem tájékozni kezd, és kidagadnak a homlokán az erek.

A baráti csapatok akkor kezdtek kivonulni, amikor a nagymama először sütött pizzát, és mutatták a tévében a cihelődést, mire az Adél néni szívott egyet a szipkájából, és azt mondta: – Na azért. – És lement a cukrászdába, és rendelt egy oroszkrém tortát. A cukrász néni meg azt hitte, hogy rosszul hall, mert mindenki tudta a környéken, de itt-ott még a hegyekben is, hogy az Adél néni évtizedek óta bojkottálja az oroszkrém tortát, pedig régen az volt a kedvence, és amikor kivezényelték követ törni, és csak meleg ruhát meg a legszükségesebbeket vihette magával, akkor ő a rúzsán, a szemceruzáján meg a púderén kívül csak négy szelet oroszkrém tortát vitt magával selyempapírban. Szóval a cukrász néni mielőtt kiszolgált volna, hátrakiabált a férjének, hogy:

– Jóska! Tényleg mennek!

És amikor az Adél néni a szájához emelte a villát, leállt a kiszolgálás, az emberek megálltak a kirakat előtt, mert már nem fértek be, mindenki őt nézte, mert tudták, hogy évtizedek óta vár erre az ízre, és amikor az a falat nem olyan volt, mint amire emlékezett, fölállt, és azt mondta:

– Semmim se maradt – és az emberek szégyellték magukat, hogy hiába volt itt rendszerváltás.

Aztán a nagymama meghalt. A temetése vasárnapra esett. A torra anyukám és a sógornője készítették az ebédet: húslevest, krumplipürét, rántott húst, merdellét és almás pitét. De akárhogy igyekeztek, nem lett olyan, mint a nagymamáé, senkinek sem ízlett. Azt mondták, hogy a gyász vette el az étvágyukat, és meg voltak hatódva. De a rántott hús nem ízlett jobban a következő vasárnap sem és azután sem, mert attól kezdve megint ez volt a vasárnapi ebéd. Nem ízlett ugyan, és szégyellték magukat, amikor gesztenyés pulykára gondoltak véletlenül, titokban, nem ízlett, de nem törődtek vele, mert úgy tudták, hogy a vasárnapi étel az a rántott hús, és mindenki ezt eszi vasárnap ebben az országban, és úgy érezték, hogy visszaállították a világ rendjét.

Aczél Géza

VERSKERET

öreg piás piktor barátom egyszer meglátott egy furcsa görbe fát gyorsan hazaszaladt hozta a csonkig égett ceruzát az elhasznált mappát és mohón skiccelni kezdett a bamba közönyből fölrazódva oldalról irigykedve lestem ezt a különös rendet mely minden szabálytalanságon átütött szűrős tekintete már nem szűrt a vesébe nem ácsingózott a folyékony cseresznyére helyette hevülni kezdett átható nézése és a fa viszonya ma sem tudjuk az esztétikum mikor lesz csoda s mikor izgatják túl magukat a dilettánsok azért az ilyen hétköznapi élményekben az ember mégis rászok valami emelkedettre melyben nem úszkálnak napi gondok kényes párkapcsolatok otromba politikába tuszkolt eszme csak a formálás keresztje zsibbasztja meg a teremteni vágyót kinek génjeire az ős-ok valaha rátolt egy furcsa díszletet a fecskéfészek építése vagy a hangyavárak ezoterikus kelleme belül lassan átkódolódt s a struktúráknak felismert üdvére morgott áhítat egyszer csak idesodort minket a növény elé s ahogy peregni kezd a belső film lefelé érteni vélem gordonkázó kis énektanáromat ahogy a régi kötelező moziba járás végső aktusaként méltatlankodva kiakad mikor a hátrafelé lejtő sivar moziban géppuskaként csattogni kezdtek a különben zseniális breuer marcel-székek s üvöltésekkel fokozva annyi a filmet záró klasszikus zenének a nagyzenekari szárnyalást temérdek vad kamaszos falkahang keretezi s ő áll megalázva mint egyszeri rajongó a szemetesen pállott terem közepén utólag látom ebben az ortegás tolongásban már nincs remény még ha magam idővel ebből a fölbőszült tömegből majd vissza is kanyarodom de már nem annyira miként hunyt szemmel néhány kifinomult rokon kik nagy patetikus koncertekre járnak botfülekkel drukkolok hát ennek a különös világnak és reménykedem élményeik sosem hamisak kiket az összenyalábolt ritmus olykor megrikat tényleg befelé sírnak és tiszta kék éterekbe oldódik átszellemült tekintetük a jócskán kihúzódott eszmélkedésben egy idő után legizgalmasabbnak mégis a fotózás masinás üzérkedése tűnt mivel nehezen botladoztam át a többmilliárdos kattintások beláthatatlan sorát mert ha pista bácsi ügyes kis képeket koholhat pajtás gépével a szomszédban odaát akkor hová termelnek az irdatlan teleszkópos komputerek melyekbe az ácsingózó néző alutáplált technikai nívója folyamatosan beleremeg s a széptani sikert leginkább a csőhosszúságtól reméli persze

aztán mint mindenütt a fontoskodó zsűri leméri az exponálási pillanatot mi az mi besűrűsödött az egyszeri magányba mi az mi irritálóan nincsen ott s esik szét minden mint az oldott kéve míg rá nem lelünk a futurizmus lényegére ahogy rángatja tépi a harmónia állandóságát belül valami esztelen változás melyben esik atomjaira giccsesedik a táj és a líra híg mézként csöpög a lélek üvegasztalára majd lassan elmaszatolódik s ki már nem éri fel puha lépésekben a klasszikus módit mint tömös libába dugja e virtuális tákolmányba a kisebbségi kampányt és a szexet – hiába valami furcsa báva tekintet az érzelmi futamokat az öngerjesztések sorából kinézi s ahogy a vendéglátás alsó polcain kisvendéglőjében szakosodni kezdett rézi néni úgy válik kellemesen feleslegessé kipurciózhatóvá az óda a szomorúság pedig átszivárog egy kis helyi adóba melynek hang-nyalábjai őszi ködként a deresedő mezőket lefedik a komolyabb költő aztán sápadtan mereng halkan világosodó ablakában reggelig s az éterben minél messzebbre lebeg egyre inkább nem találja a választ közelít a belső zenéhez de a kapcsolatra sincs markáns magyarázat ahogy a tekintet ezernyi villanása is egyedül marad bámulja fotózza ezt a valahol megfestett tájat melyből folyamatosan szökik a pillanat s talán már silány utánzat az ünnepekbe öltöztetett rezignált élet is melyre öreg piás piktor barátom onnan föntről hamiskásan még visszaint

Kiss Judit Ágnes

GYEREKKOR (II)

Állatkert

1

Hófelhős tó mélyén,
Hullámzó ég szélén
Röpköd két fáradt hal
Meglankadt szárnyakkal.

Két kézzel megfognak,
Tűfoggal csattognak,
Hajnaltól éjfélig
Szívünket széttépik.

2

Ágyamban pók mászik,
Nyálszálán hintázik.
Nyolc szemmel rám bámul
S megszólal perzsául.

Hét nyelven tolmácsol,
Műfordít albánból.
Hogy mért? Én nem kértem,
Így aztán ráléptem.

3

Hús hátú tűzbárány
Bóklász egy jégtáblán.
Rád néz és felbéget,
Látod már, eltévedt.

Kínálnád óborral,
Csak mindent felforral.
Láng csap fel gyapjából,
Társ nélkül téblábol.

Kiszámolók

Tejtartóban ül a tej,
Képtelen aludni,
Ha lábosba öntenék,
Nem tudna kifutni.
Sír szegény,
Sír szegény,
Túlságosan zsírszegény.

Ámulok, csak bámulok
A sok kukarácsán,
Hogyan tudnak fölmászni,
Föl a kuka rácsán.
Chemotox,
Chemotox,
Kukarácsa, nem mozogsz.

Gitta néni elaludt,
Örökös az álma,
Faágyán egy bucka nőtt,
Afölött egy pálma.
Temető,
Temető,
Többet sose jön elő.

Szörnyszomszéd

Szörny van a szomszéd szobában,
Minden éjjel hallom,
Ahogy hördül, ahogy mordul,
Kaparász az ajtón.

Nagyi szerint nem szörny az, csak
Böbe néni horkol,
Ő nappal is mindig morcos,
Mindenért letorkol.

Nagyi ezt csak azért mondja
Nekem, hogy ne féljek,
De titokban ő is retteg,
Úgy indul az éjnek,

Minden villanyt leolt, nem mer
Pisilni se menni,
Hadd higgye a szörnyeteg, hogy
Nincs is itthon senki.

Böbe néni a szörny anyja,
Babusgatja lágyan,
Amíg a szörny lassan hízik
A szomszéd szobában.

Anyáék ágya

anyáék ágya véres
anyáék ágyán ültek
nem a vendégek voltak
ők másik ágyon ültek

anyáék ágya foltos
anyáék ágya nedves
anya túlontúl szótlan
apa túlontúl kedves

apa és anya nem lesz
és sosem volt testvérem
éjszakánként úgy félek
hogy nem is vagyok én sem

ha volnék is csak vendég
mindig a másik ágyon
egyedül a szobában
egyedül a világon

Miskolczy Ambrus

AZ IRODALOM ÁTOK ÉS/VAGY ÁLDÁS?

**Tallózás Bartók Béla
könyvtárában és olvasmányaiban¹**

Bartók Béla nem volt könyvbúvár, de sokat, sokfélét és sok nyelven olvasott, klasszikusokat és igénytelen lektűröket egyaránt. 1936-ban Pásztor Ditta így nyilatkozott: „*Ami az olvasást illeti, arra csak annyit felelhetek, hogy férjemnek nincs kimondott kedvelt szerzője, mert minden iránt érdeklődik. Az életnek nincsen olyan megnyilvánulása, amellyel szemben ő közönyös maradhatna. Modern író? Hát nem lehet mondani, hogy kizárólag ezek érdekelnék, mert a régiek éppúgy lekötik a figyelmét.*” (Aranyi Lipót: BARTÓK BÉLA FELESÉGE BESZÉL BARTÓK BÉLÁRÓL. *Újság*, 1936. szeptember 27.) Ez a nyilatkozat némileg megtévesztő. Mert voltak kedvenc olvasmányai. És ami a lényeg, a Bartók-kutatás hálával tartozhat a zeneszerzőnek, ugyanis gyakran ceruzával a kézben olvasott.

Az olvasás technikái

Bartók, ha idegen nyelvű könyvet olvasott, gondosan aláhúzta az ismeretlen szavakat, és olykor kiírta a magyar megfelelőit is. Németül anyanyelvi szinten tudott, ezért csak a francia eredetű szavakat jelölte egyszerűen mint ismeretleneket vagy szokatlanságokat. Francia könyveiben – amelyeket alaposan tanulmányozott – nem hagyott olyan szót, amelyet nem fordított le. Ez különös alaposágra utal. Mert valljuk meg, mi, egyszerű földi halandók, ha idegen nyelven olvasunk, nem nézünk meg minden ismeretlen szót. Bartók megtette. A legegzetikusabb szavakat is aláhúzta és kiszótározta. Az intenzív olvasást művelte, valamiféle belső párbeszédet folytatva a művel. Könyveiben nemcsak aláhúzott egyes mondatokat, nemcsak az oldalszélen húzott vonallal, kérdő- vagy felkiáltójellel jelezte, hogy mit tart fontosnak vagy éppen problematikusnak, hanem alkalomadtán egy-egy megjegyzéssel kifejezésre is juttatta véleményét. És az olvasmány olykor belső zenét inspirált. Amikor például Rousseau így írja le a napfelkeltét: „*A tűz egyre magasabban lobog, napkelet lángokban áll, ragyogásoknál várjuk az égitestet, jóval azelőtt, hogy megmutatná magát, minden pillanatban azt hisszük, hogy megjelenik, végül már látjuk. Egy ragyogó pont úgy indul el, mint a villám, és betölti az egész mindenséget, a sötétség fátyla fellebben és lehull. Az ember felismeri saját otthonát, és úgy érzi, hogy megszépült.*” – Bartók ide csak egy kottarészletet írt, amelyet a szakértő – némi túlzással szólva – rákétamotívumként értékel.²

Bartók könyvtára változatos. Homérosztól Proustig, a BIBLIÁ-tól Darwinig kis és nagy írók egyaránt jelen vannak, olyan regényírók is, akiket ma igényesebb sznob letagadna, és olyanok is, akikkel hivalkodna. Gorkijt ma például nem illik olvasni, a huszonhárom éves Bartók lelkesedett érte. Pierre Lotira, Balzacra, Victor Hugóra és Maupassant-ra sem járnak jó idők. Jacobsen ateizmusról szóló regénye, a NIELS LYHNE kiment a divatból. Nietzsche viszont divatban van. Dosztojevszkij és Tolsztoj, Rousseau és Flaubert örök. Könyvtára kozmopolitizmusa ellenére Bartók igazán a francia írókat szerette, a német irodalom számára csak Goethe volt. Mert „...ez aztán egész külön világ!” – írta egy levelében 1916-ban. Viszont jellemző, hogy olvasmányaiban különös előszere-ttel az aforisztikus gondolatokat húzta alá, mintha afféle aforizmagyűjteményt akart volna összeállítani. Ugyanakkor – érdekes – ő maga nem gyártott szállóigévé váló bölcsességeket. Nem akart az írókkal a verbális térben megmérkőzni, érzéseit a zenében fejezte ki. Mindazonáltal Bartók szellemi arcképét – némi túlzással szólva – olvasmányai alapján is meg lehetne rajzolni, persze akkor, ha legkülönbözőbb megnyilatkozásait is figyelembe vesszük. Olvasmányai azért fontosak, mert érzései artikulációját segítették elő. Sőt, olykor sorsdöntő élmények forrása lehetett egy-egy könyv, pontosabban: a könyvbeli tapasztalat. Mert – írta Geyer Stefinek – „akár ténybeli, akár könyvbeli (tapasztalatszerzés) ismeretszerzés nélkül lehetetlen bármiről is véleményt formálni”.

A vallásos neveltetéssel szembeni lázadásának hátterében is ott állnak a könyvek. A könyv persze önmagában néma tárgy. Az olvasás akkor hoz forradalmat, ha gondolkodással párosul. Egy visszapillantó levélben Bartók maga így írja le ezt a folyamatot: „14 esztendő koromig, mint tisztelője a »tekintélynek«, buzgó katolikus voltam. Melegen érző szívemnek roppantul fájt az akkori politikai újítás, a polgári házasság behozatala, mint az egyház hatalmának csorbítása. 15-16 esztendő korunkban részletesen tanultuk az iskolában (a vallás-tanban) az egyházi erkölcsant, ceremóniákat, dogmatant, egyháztörténelmet; egy buzgó hittanár igyekvéséből még sokkal többet az előirt anyagnál. Nem lehet arról fogalma, micsoda részletezéssel tárgyaltunk egy-egy pontozatot. Az erkölcsantani órákban pl. ilyen megfajtott kérdések adódtak fel: ha valaki feleségével és szüleivel vízbe esik, az egyház parancsa szerint kit köteles először kimenteni. Megtudtuk azt a »fontos« körülményt is, hogy olyan embernek, a ki püspöki felmentés folytán pénteken ehetik húst, viszont pénteken – a meddig ezzel a felmentéssel él – nem szabad halat ennie. Megtudtunk egyet-mást az egyház irgalmasságáról is, hogy pl. eretneket a pápai határozmányok alapján senkinek házába fogadnia, élelemmel ellátnia kiátkozás terhe alatt tilos. (Ilyen eretnek vagyok pl. most én is.) Tanárunk buzgalmának megvult az a fényes eredménye, hogy azóta eloben nem vagyok többé katolikus. »Isten«-nek s a »halhatatlan lélek«-nek kérdését még függőbe hagytam, nem mozdulhattam se té, se tova. Várni kellett. 18 éves koromban fölszabadulva az iskolai nyűg alul, komolyabb könyvek olvasására is telt az időből. Később nagy hatást gyakoroltak rám asztronómiai tanulmányaim, egy dán író művei [Jacobsen], egy ismeretség s legfőképp saját gondolkozásom. Mire 22. életévem befejeződött, új ember voltam – ateista.” Más alkalommal ezt a folyamatot így jellemezte: „Valóságos reneszánsz állott be lelkemben, míg végre hosszú forrongás után alig egy-két esztendő előtt kialakult mai felfogásom.”

Kérdés azonban, milyen ateista vált belőle. Ő maga így foglalja össze a lelki reneszánsz folyamatát és eredményét: „Hosszas gondolkodás után bizonyos megállapodásokra jutottam önmagammal szemben, melyek a következő – korrigált – bibliai nyilatkozatokban foglalhatók össze: A biblia csudálatos következetességgel éppen a főbb igazságok ellenkezőjét hirdeti: hiszen nem isten teremtette az embert saját képére és hasonlatosságára, hanem az ember alkotja istent saját hasonlatosságára. Hiszen nem a test halandó és a lélek halhatatlan, hanem éppen fordítva, a lélek mulandó és a test (vagyis az anyag) örökkévaló!”

Nietzsche vonzása és – taszítása?

Bartók alapvetően még nagy klasszikusok szellemi támasza nélkül jutott el a lélek és az anyag bibliai viszonyának egyfajta megfordításához. Amikor huszonnégy éves lett, szabadgondolkodását Nietzsche erősítette meg. Lelkesen fedezett fel olyan gondolatot, „*melyre pár éve, hogy már én is rábukkantam, de melyet még sehol másutt nem találtam*”. Ha imponálni akart a lányoknak, akkor Nietzsche-t idézte, és büszkén „*Nietzsche hívének*” nevezte magát. Ezek a vallomások levelek valóságos intertextuális szövevények. Ha nem hivatkozik is egy-egy nagy íróra, mégis mintha tollát éppen náluk is fellelt gondolat segítené. Természetesen a legradikálisabb tagadó: Nietzsche. Mintha valami faltörő kosként akarta volna használni, hogy vele betörjön a hagyományos világba, és hódítson. Geyer Stefi lelkét is nietzschei magaslatokból próbálta meghódítani. Nietzsche-t idézgette, és ha éppen nem hivatkozott is rá, az ő szellemiségét reprodukálta. A Nietzsche-féle magasság azonban maga a szakadék. Nietzsche bele is zuhan. Bartók a maga módján és másképpen mondta ki azt, amit Nietzsche: „*Isten halott.*” Nietzsche vissza is rettent, amikor egy örülltelmondatta ki: „*Megöltük Őt!*” (René Girard: *THE FOUNDING MURDER IN THE PHILOSOPHY OF NIETZSCHE*. In: *VIOLANCE AND TRUTH. ON THE WORK OF RENÉ GIRARD*. Szerk. Paul Dumouchel. Stanford, 1988.) Majd ő is megőrült, miután Jézus ellen valóságos keresztes hadjáratot indított Dionüszosz dicséretét zengve. Bartók már a megállapodott szabadgondolkodó magabiztosságával ítélkezett, az egyház tanítását „*misztikus zagyvalék*”-nak minősítve, ami „*nem is Jézusnak alkotása, aki tulajdonképpen csakis etikus volt, s mint ilyen egyikét a legnagyobb műveknek alkotta, habár tanításában akad elég, amin megütközhetünk*”. Bartók tehát nem állt Nietzsche mellé. És nem ismételte meg azt a Dosztojevszkij-regényhőstől vett pózt sem, hogy hiszünk Krisztusban, de nem hiszünk Istenben. A nietzschei bajt azonban Bartók is érezte magában, nyilván részben Nietzsche hatására. Meg is kérdőjelezte Rousseau szerénységre intését: „*A lázadó angyal, aki félreismerte saját természetét, gyengébb volt [itt látható a lapszálon Bartók kérdőjele], mint a boldog halandó, aki békében él a maga természete szerint. Az ember nagyon erős, amikor megelégszik azzal, ami; de ő nagyon gyenge, ha az emberiség fölé akar emelkedni. Ne képzeljétek azt, hogy ha képességeiteket növelitek, erőtök is növelitek, ellenkezőleg, csökkentitek, ha gőgötök is képességeiteknél és erőtöknel nagyobb lesz. Mérjük meg szféránk sugarát, és maradjunk a központban, mint a pók hálója közepén, mi mindig elegendők leszünk önmagunknak, és nem kell gyengeségeinkre panaszkodnunk, mert nem érezzük soha.*”³

Úgy tűnik, Bartók ez alkalommal Rousseau ellen Nietzsche-vel tartott. Ugyanakkor Nietzsche-olvasmányai is tudatosították benne a modern világgal járó és a modernitás szellemében felismert bajokat: „*Az örüllsége találó szava van a magyarnak: lelkibeteg. Beteg a lelke, rosszul, rendetlenül működik, míg el nem pusztul. Akik ez[t] a szót alkották, nem hittek a lélek halhatatlanságában.*” Ugyanakkor olyan szerzőket is olvasott közben, akik igényelték, sőt terjesztették a hitet, mint Tolsztoj és Dosztojevszkij. Mégis inkább Nietzsche-t idézgette leveleiben, mintha ezzel emberfölötti magasságokba emelkedne, és rálátna a világra.

Nietzsche a lázadás prófétája, aki minden viszonylagosságra felhívja a figyelmet, és egyben a viszonylagosságok világa fölé emel. „*Nincsenek örök tények; miként nincsenek abszolút igazságok*” – húzza alá Bartók *AZ EMBERI – TÚLSÁGOSAN IS EMBERI* példányában,⁴ és e számára fontos gondolatot megírja Elza nővérének is. Nietzsche filozófiája Bartók szemében „*a mai tagadásfilozófia*”, amint ez egy lapszéli észrevételéből kiderül. A nietzschei idézet – amelyből Bartók sok mindent aláhúzott – így szól: „*...mert az emberiségnek egészsében nincs célja, következésképpen az ember a világ folyásának szemlélésében nem ta-*

lálja vigaszát és megnyugvását, hanem csak kétségbeesését. Ha mindenben, amit tesz az emberek végső céltalanságát látja, akkor saját tevékenysége saját szemében tékozlás jellegét ölti. De magunkat mint emberiséget (és nem mint csak egyént) éppen úgy eltékozlónak érezni, mint mi a természet magányos virágát eltékozlónak látjuk, ez olyan érzés, amely minden érzés fölött van. Ki képes erre? Bizonyára csak egy költő, és a költők mindig meg tudnak vigasztalódni”. Mire Bartók németül megjegyezte: „A könnyelműség vigasztal, csak a könnyelműség!!”

De vajon a mindent tagadás és mindent viszonylagossá nyilvánítás nem könnyelműség-e? Nem is beszélve az Übermensch- és Dionüszosz-kultusról? Ebben még ráadásul van is egy logikai ellentmondás, hiszen a pogány isten a csőcselék istene, az erőszakra kész csőcseléké, és mit közösködik a felsőbbrendű lény a csőcselékkel? Persze a hagyományos nyárspolgári világ rombolásának megvan a maga pikantériája. Bartók is falta Zarathustra aforizmáit, amelyek ma már elég bárgyú bölcsességekként hatnak. De hát amikor az erénykultusz már kimerült, kellő élvezettel húzhatta alá például azt, ahogy Nietzsche az erényt „tik-tak”-nak minősítette. De aztán úgy látszik belefáradt a nietzschei tik-takolásba. A felsőbbrendű emberről szóló fejezethez talán el sem jutott. Mert az utolsó aláhúzás a következő intés: „Légy azzá, aki vagy!”

Ezzel mintha Bartók befejezte volna Nietzsche művének olvasását, és ez talán jelképes. Jelképes lehet az is, hogy Rousseau műveinek olvasásával folytatta, mintegy huszonnégy éves korában. Rousseau pedig valóban arra nevelt, hogy az (ál)emberfeletti magasságokból alászállva, a társadalmi térben teljesebben ki az ember. Pontosabban erre nevelt volna, de úgy tűnik, Bartók számára az idő tájt más rousseau-i gondolatok fontosabbak voltak. Miközben ugyanis Geyer Stefi lelkét akarta meghódítani, éppen az EMIL-t olvasta, és az ebből tanultak végzetesek lehettek a számára. A mű mint a nevelés kézikönyve óvatlan olvasójával elhiteti, hogy az embert könnyen lehet a jóra nevelni. Nem valószínű, hogy ez a gondolat akkor jó hatással volt Bartókra. Mert a nőikkel szemben élt benne is egyfajta hagyományos és divatos fölénytudat (Judith Frigyesi: BÉLA BARTÓK AND THE TURN-OF-THE-CENTURY BUDAPEST), s az EMIL valószínűleg ezt erősítette meg. Úgy viselkedett, mint egy iskolamester, amikor Nietzsche tanítását úgy adta tovább szerelmének, mint valami édes, ám tiltott gyümölcsöt.

Bartók az Übermensch magabiztosságával vallotta: „Ami a tradíciót illeti, ez csak az átlagemberek szentírása. De éppen a Geyer Stefik azért teremtődtek, hogy ne dőljenek igájába. A legalsóbb <nép>osztálynál, a népnél annál szebb, minél jobban ragaszkodik a tradícióhoz. De a legfelsőbb osztály emberei kell, hogy mentől inkább függetlenedjenek alól. Középút nincs. [...] Ezért az a középosztály, mely a legfelsőbbek és a parasztosztály között áll, korlátoltságában szinte élvezhetetlen. A parasztoznak mindenben megnyilatkozó sokszor őseréjű gyermekes naivságát <élvez> szeretjük, a legfelsőbbek szellemi ereje imponál, de a középszerűek – hozzá véve az »urak« legnagyobb részét – bárgyúsága, melyből a természetes naivság hiányzik, tűrhetetlen. Azt hiszem, küzdenie kell mindenkinek, nőnek úgy, mint férfinak a tradíció bilincsei ellen, persze ha megvan a hozzá való ereje.”

Rousseau tanítása

Bartók feltehetően csak később olvasta Rousseau JULIE-jét. De abban felfigyelt arra, hogy Rousseau milyen társadalmi józanságra intett, amikor a szüretelést írta le és az ott érvényesülő „édes egyenlőséget, amely itt visszaállítja a természet rendjét”, míg a római Saturnaliákon hiába fordították meg a hierarchiát, nem lehetett hatása. Bartók a könyv ehhez kapcsolódó jegyzetét bekeretezte. A vonatkozó szövegrész így szól: „Ha innen egy

közös ünneplő rend [état=rend=állapot] születik, amely nem kevésbé kedves azoknak, akik felemelkednek, mint azoknak, akik leszállnak, nem az következik-e ebből, hogy minden rend önmagában közömbös, ahhoz, hogy valaki ki tudjon vagy ki akarjon abból lélni? A koldusok szerencsésülnek, mert örökké koldusok; a királyok szerencsésülnek, mert mindig királyok. A közép-rendek, amelyekből könnyen kilépni, örömeiket kínálnak maguk fölött és alatt, azok fényét terjesztik, akik alkotják őket, több megismerendő előítéletet és több összehasonlítandó fokozatot adva nekik. Íme, úgy tűnik nekem, ez a fő oka annak, hogy a közepes társadalmi helyzetben találjuk a legtöbb boldog és józan embert.”⁵ Bartók ezt a gondolatmenetet is érvényesnek tekinthette magára, hiszen a rousseau-i fejtegetés az ő és Geyer Stefi társadalmi állapotára is vonatkoztatható volt. Végül is ők mindketten az elmarasztalt urak világához tartoztak. Az általánosítás önnön szemében aligha tette magukat vonzóvá. De nem is ez volt a fő szempont, hiszen az általánosítás Bartók esetében az elégedetlenségből fakadt. Látuk, az elégedetlenséget az alkotásra ösztönző erőként élte át. Ebben is megerősítette őt korábbi korszaka olvasmányainak főszereplője, Nietzsche. És ugyancsak a Nietzsche tartós hatásának betudható póz volt, ahogy szinte kérkedett azzal, hogy a szenvedés miképpen nemesíti a lelket: „Aki szenvedés adta gondolatokat akar teljesen megérezni, annak szenvednie is kellett már. Nem gondolja?! Én hálás vagyok a sorsnak minden göröngyért, amit utamba görgtetett; nehéz volt a küzdelem, de hiszen a küzdelem erősít” – írja szerelmének. Alighanem jobb lett volna, ha Rousseau reá tett hatását óvatosan megszűrve, kíméletesen számba veszi Geyer Stefi érzékenységét, és egyúttal többet merít az EMIL humanizmusából. Igaz, erre a műre is hivatkozott: „Útközben olvastam egy okos embernek követhető sorait, melyek más oldalról világítják meg ezt a »szenvedéses« kérdést, melyet mi annyira feszegetünk: [a levélben eredetileg franciául – MA] Tizenhat éves korában az ifjú tudja, hogy mi a szenvedés, mert ő maga is szenvedett, de azt alig tudja, hogy mások is szenvednek, mert másokat szenvedni látni, anélkül, hogy éreznék szenvedésüket, még nem jelenti, hogy tudjuk is, és mint már százszor mondtam, a gyermek nem képzelel el azt, amit mások szenvednek, nem ismeri csak saját bajait, de amikor érzékeinek fejlődése felgyújtja benne a képzelet tüzét, elkezd embertársaiban is érezni saját magát, panaszai meghatják, átérzi fájdalmaikat. Akkor a szenvedő emberiség szomorú látványa szíven üti az első elérzékenyüléssel, amit addig sohasem érzett.” (Ezt a részt könyvében oldalhúzással jelölte Bartók.)⁶

De ezt a humanizmust ellensúlyozta a Nietzsche-féle éleslátással erősített pesszimizmus: „Az önzetlenség is csak önzés, de annak kisebb foka. A testi önzés nagyobb fokú, mint a szellemi önzés. De mindent azért teszünk, mert saját magunknak jobban esik, ha megteesszük, mint ellenkezőleg. Ha egy anya gyermeke helyett szenved, neki jobban esik ez, mintha tudná, hogy gyermeke szenved.

Engem a kutatási és felfedező vágy visz bele a sok sanyarúságba; s jobb ezt nélkülözések árán kielégíteni, semmint úgy hagyni. Az esetleges felderítésre járó hír stb. nem csábít. De valami bűbájós van abban a tudatban, hogy én most járhatlan utakon kóborlok, hogy olyan zsákmánnyal térek haza, mint még senki előttem. Szó sincs róla, jólesnék, ha »kisebb fokú« önzésemért egy földi angyal megjutalmazna, mert emberek erre úgyse képesek. De ez hiú ábránd. Azért csak dolgozzunk, örülten, körmünkszakadtáig. Különbem mi maradna más hátra, mint az öngyilkosság! Miután régen megállapítottam, hogy az emberi lét céltalan, hogy az egész földi mindenségnek létezése hiábavaló, mi maradt volna számomra más menedék, mint hogy a megfeszített munka álomporához folyamodjak. Csaljuk magunkat folytonosan, érdeklődünk mesterségesen minden iránt, hogy ne legyen érzésünk az ember legnagyobb tragédiáján tételödni: léte céltalanságának tudatán. Már aztán egyre megy, előbb vagy utóbb süllyedek-e a végtelen nirvanába. Rám csak akkor következnek be a katasztrófa, ha megszűnnék munkakedvem, s nem érdeklődnék többé semmi iránt.”

Ez a fejtegetés már nihilista ateizmusnak hat, de valójában annak csak a póza. Bartók ateizmusa a vallás tagadása, ami ugyanakkor vallásos hitként körvonalazódik, még akkor is, ha tételes nyilatkozata szerint „a »hít«-ről lemondott, és „*el sem képzelhetem magam hitese állapotban*”. Pedig éppen abban volt. A vallást pedagógiai optimizmussal vette el: „*A tiszta földet könnyebb megmunkálni, mint azt, amelyet beduóvásiítottak*.” Szemében a kérdés: mi legyen a munka célja? Egy új vallás? Mert a vallásról egyfajta fejlődés-lény szemlélete szerint gondolkodott. Az ember történelmi érdemének tudta be, hogy „*mikor gondolkodása is fejlettebb lett, bizonyos eszmék leszűrésével az istenek számát megcsappantotta. Így lett a panteizmusból politeizmus, ebből monoteizmus s ebből – ateizmus. A későbbi az előbbit falta fel*”. Bartók elvetette az anyagtól független szellem létének lehetőségét, elvetette a világ dolgaiba beavatkozó Isten létét, és megnyugodott agnoszticizmusában, hiszen mélységesen tudomásul vette, hogy véges lény nem foghatja fel a végtelen titkait. Viszont Isten helyét elfoglalta az Élet, a Mindenség, a Végtelen. „*...életkedv, azaz erős érdeklődés kell a létező Mindenség iránt*.” És: „*Ha én keresztet vetnék, azt mondanám »A Természetnek, a Művészetnek, a Tudománynak nevében...«*” Geyer Stefinek szóló tanácsa és tanítása mindennek megfelelően így szól: „*Gondolkozzék a »Végtelen«-ről; borzongjon meg tőle, s hajtson fejet előtte*.”

Valamiféle vallásos ateizmus tehát a Bartóké, egyház- és felekezetellenes. Világképében a szellem transzcendenciájának helyét az anyagé foglalta el, az abszolútum a végtelen mindenség, az élet. Nemzedéki életérzés ez, amelynek alapján Bartók beállítódása rokonítható az ő zenéje iránt oly fogékony Csáth Géza Darwin-kultuszával. Csáth leírásában Darwin így fejtette meg az élet titkát: „*Ő tanított meg bennünket látni a zűrzavaros rejtelmek óriási labirintusában, ő volt az, aki kinyitotta fülünket, mint valami lángeszű karmester, hogy csodálatos módon megértesse velünk azt az isteni szimfóniát, amelynek eddig csupán a nagyszerű hanghatásaiban, édes dallamaiban, bámulatos ritmusaiban tudtunk gyönyörködni, mialatt a nagy zenemű mélyebb értelme, apróbb szépségei és főleg egész összefüggése rejtve maradt előttiünk. Mert azt mutatta, magyarázta meg nekünk, hogy az életnek nincs titka. Hogy az életnek egyetlen célja az élés, s amit látunk magunk körül, az nem más, mint küzdelem a létért, az életért*.” E szavakkal Csáth mintha egyben a bartóki zenét is jellemezte volna. Ugyanakkor nem olyan elutasító a vallással szemben, mint Bartók. „*Nem az oki kapcsolatok keresése, nem az ismeretlen jelenségek megmagyarázásának a vágya, hanem az igazságos mennyei bíró létezésére vonatkozó hatalmas kétségbeesett elemi kívánság, lelki követelés volt az, amely megteremtette az istenfantáziát, az istenfogalmat*.” Csáth elmélkedéseiben még van valami a felvilágosodás játékoságából: „*A görögök és rómaiak vallása demonstrálja legjobban a vallások képzeletfoglalkoztató, gyönyörködtető szerepét, célját, amely – ismételjük – nem fő cél, de tagadhatatlanul egyike a mítoszfantáziákat létrehozó motívumoknak: a politeizmus tudniillik sokkal nagyobb változatosságra ad alkalmat*.” (Csáth Géza: *REJTELMEK LABIRINTUSÁBAN*, 1995.) A vallásosság tehát Csáthnál valamiféle esztétikai életfelfogással fonódott össze. Ez Bartóknál hiányzott. Hiányzott a vallás történelmi távlatokba helyezésének igénye. Ő inkább a lázadás indulatával nyilatkozott – mégis sokban a Csáthéhoz hasonló értelemben – a vallásról.

Bartók számára ennek a vallásos ateizmusnak egyik forrása Rousseau lehetett, aki maga is újrafogalmazta az istenfogalmat. „*Hiszem tehát – tanította a szavojai vikárius Emilnek –, hogy egy erő mozgatja a mindenséget, és élleti a természetet*.” Sajnos, elveszett az EMIL-nek az a kötete, amelyben ezt olvashatta Bartók, és nem tudni, hogy tett-e lapszé-li megjegyzést vagy sem. Mint ahogy azt sem tudhatni, hogy jelölte-e azokat a részeket, amelyek – ugyancsak a szavojai vikárius hitvallásából – agnoszticizmusának jellegét

alakították. Például: „*A teremtés eszméje megzavar, és nem tudom felfogni*”, vagy: „*Isten örök, kétségtelen, de szellemem felfoghatja-e a végtelen eszméjét?*” Viszont: „*Semmi sem ér véget számunkra az élettel, minden megér a rendbe a halál rendjével.*”

Bartók Péter az eddig vázoltakkal sokban egybehangzóan foglalta össze apja vallássosságának lényegét, amelyet e gondolatokkal jellemez: „*Van egy erő, aminek nincs tudományos magyarázata: ez tölt el bennünket örömmel, amikor felfedezzük a természet szépségét – a tiszta kék tengereket, a friss zöld mezőket, a pompás növényeket, a csodálatos, hófödte hegycsúcsokat, a teremtmények szinte korlátlan változatosságát ebben a világban, a titokzatos Univerzumot. Ez teszi lehetővé számunkra, hogy a pusztá biológiai funkciók mögé lássunk, hogy meg tudjuk magyarázni a világ jelenségeit, és hozzáadhassuk a saját találmányainkat, a tudósok és művészek csodálatos alkotásait; s megadja nekünk azt a képességet, hogy mindezt értékelni tudjuk, és hálásak legyünk érte.*” (Bartók Péter: APÁM, 2004.)

Ez már-már a szavojai vikárius tanításának modern parafrázisa. Bartók 1907-ben még vitatkozott Rousseau-val: „*Éppen most olvasok egy fejezetet Rousseau EMIL-jéből, mely isten létét bizonyítja. Ebből láthatná, mi a modern teizmus. Engem persze folyton ellentmondásra ingerelt. Nem értem, mért mondja az öngyilkosságot olyan gyáva tettnek! Sőt. Ameddig engem érdekel a világ, és ameddig valaki miatt kötelességemnek tartom, hogy tovább éljek, addig föltétlenül nem követem el ezt a »gyávaság«-ot. Szegény jó mamámnak életébe kerülne az én halálom – húgom szeret ugyan, meg is siratna, de nála ez nem volna olyan nagy jelentőségű csapás. Ameddig mamám él, ameddig engem a világ érdekel, addig öngyilkos nem leszek. De aztán? ha senki iránt kötelezettségem nincs az életben, ha egyes-egyedül állok (még akkor se »tántorgok«) – mért volna az a lépés gyávaság. Merész elhatározás se – az igaz, de semmiképpen se gyávaság, közömbös cselekedet...*”

Ezt nyilván az érzelmi zsarolás célzatával adta így elő Geyer Stefinek Bartók. Úgy látszik, hogy nem olvasta vagy elfelejtette Dosztojevszkijnek azokat a regényeit, amelyekben a nihilista cinikusok követik el az öngyilkosságot, és hogy az író kissé nevetségesen állítsa be őket, teszük ezt egyfajta bárgyúságból, részben félig emésztett nyugati olvasmányaik hatása alatt. Olykor Bartók vallomásaiban is hajlamosak lennének valami parodisztikus jelleget felismerni, ha nem tudnánk, hogy zseniről van szó, aki valójában saját lelki sebezhetőségét tárta fel. Ő, aki emberi gyengeséget látott az istenhitben, így fohászzkodott: „*Istenem, istenem, én édes istenem, rövid idővel ezelőtt még mindenkit meg akartam volna nyerni az ateizmusnak, mert hogy csak a gondolatbeli szabadság boldogít! És most – csináljon mindenki, amit akar, mi közöm hozzá. De nagy baj lesz, ha az istenek belém kötnek, s törvényileg kötelezni akarnak mindenfelére...*”

Valójában Geyer Stefi volt az, aki belékötött, vagy, pontosabban szólva, aki meguntta az ateista kötözködést, és letiltotta a vallomásokat. A nagy, ám egyoldalú szerelem majdnem wertheri fordulattal – azaz öngyilkossággal – ért véget. Paradox módon Bartókot éppen Werther vigasztalta, bár talán még kicsit ingerelte is az, amit aláhúzott: „*Ó, ha kissé könnyebb vér folyna ereimben, akkor én volnék a legboldogabb a nap alatt.*” De nem véletlenül húzott vonalat az oldalszélen a következő intés mellé: „*Türelem! Türelem! Lesz még jobban is. Mert megmondom neked, kedves, igazad van. Miután naponta a nép körében forgolódom, és látom, hogy mit tesznek, miként élnek, magammal is jobban megvagyok. Biztosan azért, mert minket olyannak teremtettek, hogy mindent magunkhoz és magunkat mindenhez hasonlítjuk, és így a boldogság és a boldogtalanság azokban a tárgyokban van, amelyekkel együtt vagyunk, és azért nincs veszélyesebb a magánynál. Képzelőerőnk, mely természeténél fogva felfelé tör, és amelyet a költészet fantasztikus képei táplálnak, egész sor lényt állít elő, mi pedig közöttük legalul vagyunk, és rajtunk kívül minden más jobbnak látszik, tökéletesebb. És ez természetes. Gyakran érezzük, hogy nekünk valami hiányzik, és éppen az, ami másnak meg-*

*van, aztán neki tulajdonítunk mindent, amink csak van, és még valami ideális nyugalmat is emellett. És így tökéletesen kész a boldog ember, aki a mi teremtményünk.*⁷

Az idő múlása, a munka és mindenekelőtt a művészi elhivatottság kisegítette Bartókot a válságból. Elsősorban persze az a „*sejtelem, hátha minden sorscsapás egy-egy hatalmas irányítója, fejlesztője művészetemnek*”. Többé nem írt olyan kitarulkozó leveleket, mint amelyeket Geyer Stefinek. Az irodalom visszaszorult a magánszférájába, ugyanakkor éltető eleme maradt. Valószínű, hogy élete nagy válsága után elsősorban Rousseau-olvasmányai nyújthattak némi megnyugvást, és azok jelezték számára a kiutat a szakadékból.

Ki tudja, mit érzett Bartók, amikor a Rousseau-féle VALLOMÁSOK-ban aláhúzta a híres kitételt: „*Nem vagyok olyan, mint akiket eddig láttam, merem hinni, hogy másként vagyok alkotva, mint bárki, aki él. Ha nem is érek többet, legalább más vagyok.*”⁸ Viszont mintha még lépten-nyomon a nagy szerelem emléke kísértett volna. Amikor Rousseau arra utal, hogy bizonyos leveleit összegyűjtötte, Bartók aláhúzta a következőket, és még az oldalszélre is tett egy felkiáltójelet: „*Ha valaha megjelenik ez a kötet, abban különös dolgokat lehet majd látni.*”⁹ És talán még eszébe juthatott az is, amit az EMIL-ben oldalhúzással jelzett: „*Oh ember! magadra korlátozzad létedet, és nem leszel többé szerencsétlen. Maradj azon a helyen, amelyet a természet jelöl ki az élőlények láncolatában.*”¹⁰ A VALLOMÁSOK-ban pedig mintegy útmutatásként megjelölte az intést, hogy „*kerülni kell azokat a helyzeteket, amelyekben kötelességeink érdekeinkkel szembekerülnek*”.¹¹ Szemlátomást küzdött benne a nagy szerelem vágya és a visszavonulása. Íme a szerelemről szóló ugyancsak aláhúzott idézet: „*Oh! ha csak egyszer életemben megízleltem volna a szerelem minden gyönyörét a maga teljességében, nem hiszem, hogy hitvány létem elviselné, rögtön belehalnék.*”¹² A visszavonulás vágyára az emlékeztette, hogy Rousseau elhatározta, hogy megírja vallomásait, és ezekhez összegyűjti iratait, leveleit, „*nagyon sajnálva azt, amit összetéptem, elégettem, elvesztettem. A teljes visszavonulásnak ez a terve, a legbölcsebb, amit valaha kiterveltem, erősen áthatotta szellemem, és már a kivitelezésén dolgoztam, amikor az ég, mely más sorsot szánt nekem, újabb forgatagba vetett*”.¹³ Bartók ezeket a sorokat az oldalszáron húzott vonallal jelölte, és ez talán utalás a nagy szerelemre, amely addigi életében a legnagyobb érzelmi forrással járt.

Rousseau JULIE-je lehetett viszont számára a kijózanodás könyve. Nem húzta alá, de nyilván olvasta a JULIE-ben az önazonosságra intő tanácsot: „*Térjen vissza lelkiismerete alapjához, és kutasson, hogy nem találna-e olyan elfelejtett elvet, amely lehetővé tenné, hogy jobban irányítsa tetteit, azokat egymással és egy közös céllal szorosabbra fűzze.*”¹⁴ Meg kell tehát lenni azt, amit Kant kategorikus imperatívuszaknak nevezett. Csakhogy ez kemény fegyelmet követel, véget vet az én csapongásainak. Julie is alárendeli magát a társadalmi élet követelményeinek, és nem szerelmével, Saint-Preux-vel, hanem a helyzetének megfelelő férfival, Wolmar báróval köt házasságot. Rousseau ugyanis egyszerre a káros és a rend profétája. Nem ismeri el a régi rend fegyelmét, hanem újat akar, olyan világot, amelyben az általános akarat érvényesül, és ez maga a törvény, mely mindenkit kötelez, azt is, akinek nem tetszik. Saint-Preux ki is fakad Julie-nek: „*Oh, mily végzetes ajándéka az égnek az érzékeny lélek! Aki ilyet kapott, számíthat is arra, hogy a földön fájdalom és szenvedés lesz az osztályrésze.*”¹⁵ Hogy ezt a vallomást Bartók magára is érthette, arra az utal, hogy aláhúzta a regényben ezt a néhány sort. És mivel aláhúzta, magának vallhatta Saint-Preux jellemzését, amely szerint nem szabad az emberek átalakítására törekedni, hanem a természettől kapott eredeti jellemük kibontakozását kell elősegíteni, mert: „*Egyik ember arra született, hogy az emberi megismerést végső határáig vigye, a másikra még az is végzetes, ha tud olvasni.*”¹⁶ Nem húzta alá, de ugyancsak olvas-

hatta (a következő oldalon ugyanis aláhúzott egy ismeretlen szót): „*Ha valóban ember akar lenni, tanuljon meg alászállni. Az emberiség úgy folyik, mint a tiszta és jótékony víz, és megtermékenyíti a lentebb fekvő részeket.*”¹⁷ Csak „*az kell lennem, aki voltam, hogy az legyek, amivé lenni akarok*” – húzta alá.¹⁸ Amikor a faluban felhangzik a nő éneke, és Rousseau arról elmélkedik, hogy ebbe nem kell beleavatkozni, mert: „*A természet mindent a lehető legjobban csinált, de mi mindent jobban akarunk, és mindent elrontunk*” – Bartókban megszólalt a komponista, és kérdőjelet tett.¹⁹ Olykor talán elege lehetett az aforisztikus bölcsességekből is, és magából a világból is.

Ezt a világcritikai attitűdöt – melyet egyébként Bartók festő és író kortársai közül is sokan osztottak – jól dokumentálják Bartóknak a festészetről és a népzeneről ez idő tájt rögzített gondolatai. A festészetről egy levelében a következő megjegyzést teszi: „*Aki azért fest egy tájképet, csak hogy éppen tájképet fessen, aki azért ír egy szimfóniát, csak hogy éppen szimfóniát írjon, az legjobb esetben is nem egyéb jó mesterembernél.*” Ami pedig a népzene és a népzene kifejező műzene kapcsolatát illeti, arról a következőket vetette papírra: „*Jóllehet a zene és festészet közti analógiák rendszerint nem sokban járulnak hozzá emez esztétikai területek talányos tartalmának megmagyarázásához, véleményem szerint mégis elég találóan meg lehet határozni a népzene viszonyulását a komponisták zenei alkotásához a következő analógia segítségével: A falusi muzsika a zeneszerzőnek az, ami a tájképfestőnek a természet.*” Ezzel egybehangzott a Bartók által is sokra becsült expresszionisták kiállításának a mottója: „*A természet hívői vagyunk / Nem az iskolák látásával másoljuk, / Értelemmel mérítünk belőle.*” (Passuth Krisztina : A NYOLCAK FESTÉSZETE, 1967.)

Nem az utánzás tehát a cél, hanem – mint Szabolcsi Bence hangsúlyozta – „*szövettség a természettel*”. (Szabolcsi Bence: KODÁLYRÓL ÉS BARTÓKRÓL, 1987.) Más szóval: reflektált benne élés abban, aminek nincs emberi önreflexiója. A művészi reflexió a természet spontaneitásának stilizált megjelenítése. Rousseau vetette fel ezt a problémát klasszikus érvénnyel, amikor Emil, a modellgyerek neveléséről értekezett, és Bartók is újragondolta, amikor – 1907 körül – Rousseau EMIL-jét vitatkozva-dialogizálva olvasta: „*Óvakodni fogok tehát attól, hogy rajzmestert adjak mellé, aki csak utánzatok utánzására tanítaná, és rajzok után rajzoltatna vele: azt akarom, hogy ne legyen más mestere, csak a természet, ne legyen más modellje, mint a tárgyak. Azt akarom, hogy az eredeti legyen a szeme előtt és nem a papír, amely azt ábrázolja. Azt akarom, hogy a házat a ház nyomán rajzolja le, a fát a fa után, az embert az ember után, és így szokjon hozzá a testek és megjelenésük megfigyeléséhez, ne tartsa a hamis és szokványos másolatokat igazi utánzatoknak. Óvom attól is, hogy addig, amíg gyakori megfigyelés révén a tárgyak pontos képe nem vésődik emlékezetébe, emlékezetből, a tárgyak távollétében rajzoljon, mert attól félek, hogy miután a dolgok bizzar és fantasztikus alakja kerül a dolgok igazságának helyére, elveszti az arányok ismeretét és a természet szépségei iránti érzékét.*” – Bartók nem húzott alá semmit ebben a passzusban, de amit hozzáfűzött a lapszélen, az önmagáért beszél: „*Hát a stilizálás kismiska?!*”²⁰ A vérbeli zeneszerző nyilatkozott így egyben az alkalmiról, A FALUSI JÓS című opera szerzőjéről.

Csakhogy a stilizálás nem magától jön. Mintha bosszankodva követte volna Rousseau eszmefuttatását: „*Egyébként ebben, mint minden más a gyakorlatban, nem arra töreksem, hogy tanítványom egyedül leljen szórakozást. Ezt még kellemesebbé akarom tenni azáltal, hogy állandóan megosztom vele. Nem akarom, hogy rajtam kívül más versenytársa legyen, állandóan és minden kockázat nélkül én leszek az ő versenytársa, és ez fokozza érdeklődését foglalatosságaiban, anélkül, hogy köztünk féltékenységet támasztana. Úgy fogom meg a ceruzát, mint ő, és eleinte olyan ügyetlenül használom, mint ő. Ha Apellész lennék, akkor is csak maszatolónak mutatom magam. Úgy kezdem, hogy olyan embert rajzolok, mint amilyet a lakájok szoktak rajzolni a falakra: egy-egy vonás a két kar, egy-egy vonás a két láb, és az ujjak vastagabbak, mint*

a kar. Majd jóval ezután egyikünk észreveszi ezt az aránytalanságot, megfigyeljük, hogy a comb vastag, de nem egyformán, a kar hossza pedig arányosan viszonyul a testhez. Ebben a fejlődésben általában vele együtt fogok haladni, és csak úgy előzöm meg egy kissé, hogy könnyen utolérjen és inkább gyakran felülmúljon. Lesznek festékeink, ecseteink, és arra törekszünk, hogy utánozzuk a tárgyak színeit, teljes látványukat, valamint alakjukat. Színezzünk, festünk, mázozunk, de minden mázozmányunkkal állandóan a természetet figyeljük, mindig mindent a mester [már-mint a természet – MA] szeme láttára teszünk.”

Bartókban megszólalt a tanár, bár nem szerette a tanárkodást. A következőket firkantotta a lapszélre: „*A helyes perspektíva felismerése / Ezt saját erejéből nem tudja! / sok százados munka eredménye.*”²¹ És ezt így gondolta a zeneszerzészről is. Aki hagyományokkal fordul szembe, és újat akar, annak a legjobb hagyományokat kell ismernie, el kell azokat sajátítania, miközben a természettől tanul és benne él, de reflektált viszonyban.

De milyen lehet a reflektált viszony? Rousseau szerint: „*Az egyszerű eszmék nem egyebek, mint összehasonlított érzések. Az egyszerű érzésekben éppen úgy vannak ítéletek, mint a komplex érzésekben, amelyeket egyszerű eszméknek nevezek. Az érzésben az ítélet teljesen passzív, megerősíti, hogy azt érezze az ember, amit érez. Az észlelésben vagy az eszmében az ítélet aktív, közelíti, összehasonlítja, meghatározza azokat a kapcsolatokat, amelyeket az érzék nem határoz meg. Íme ekkora a különbség, de hatalmas. A természet sohasem csal meg, mi csaljuk meg magunkat.*” Azt, amit álló betűvel szedtünk, Bartók a lapszálon két függőleges vonalkával és egy felkiáltójellel jelölte.²²

Nem kétséges: Bartók természetfogalma más volt, mint Rousseau-é. Mégis, ha kézbe vesszük Bartók könyvtárából Rousseau könyveit, és látjuk, mi mindent olvashatott, és mi mindent húzott alá, akkor az nemcsak kiegészíti a magyar zeneszerző különböző megnyilatkozásait, hanem egyben két nagy szellem párbeszédének fontos lenyomata. Bartók már többet tudott a természetről, és másként, hiszen fejlődött a természettudomány, és vele átalakultak az emberről való képzetek. Megjelent a színen Darwin, és könyvét Bartók alaposan tanulmányozta. A létért való küzdelem könyörtelenségét azonban, úgy érzem, Bartók eszmevilágában mindig háttérbe szorította valami Rousseau természetkultuszából, amely szorosan összefonódott az ember önmagával és embertársával szembeni felelősségének mint egyfajta kategorikus imperatívusznak a hangoztatásával. A természetet követni és a természet szerint élni: nem más Rousseau-nál, mint a fennálló rend tagadása és egyben empatikus társadalmi szolidaritás – a természet egyszóval maga a harmónia.

Csak hogy Bartók számára a boldogtalan szerelemmel járó lelki válság alapjaiban vesélyeztette ennek a harmóniának az átérzését. Ekkor fedezte fel magának Adyt.

Ady bővületében

Olvasmányai közül Bartók számára a legnagyobb élményt Ady költészete jelentette. Büszkén vallotta is, hogy „*erősen hozzátartozom az Ady generációjához*”. (Lásd ehhez: Demény János: BARTÓK BÉLA MEGJELENÉSE AZ EURÓPAI ZENEÉLETBEN. Zenetudományi Tanulmányok, VII., 1970.) De ezt viszonylag későn tudatosította, 1908-ban, amikor Kodály Zoltán megajándékozta egy Ady-kötettel, a VÉR ÉS ARANY címmel. (Lásd erről: Judit Frigyesi: BÉLA BARTÓK, illetve Péter László: BARTÓK ÉS ADY.) 1916-os vallomásos levele szerint „*nem érdekeltek mindaddig versek*”. De a VÉR ÉS ARANY a reveláció erejével hatott. Mégis, a késői recepció ellenére szinte szimbolikus, ahogy együtt jelentkeztek a magyar szellemi élet színterén. 1906-ban jelent meg Adynak az ÚJ VERSEK című kötete, és ugyanabban az évben Bartóknak Kodállal közös népdalgyűjtése: MAGYAR NÉPDALOK ÉNEKHANGRA

ZONGORAKÍSÉRETTEL. Mindkettő kiáltványnak is beillik. Ady költői kérdése hadüzenet, huszáros roham:

„Verecke híres útján jöttem én,
Fülembe még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?”

Bartók és Kodály, akik valóban „ősmagyar” dalokkal léptek a közönség elé, hosszú távú nevelő stratégiában bízhattak, amikor a hazai zenei műveltséget bírálták: „*A magyar társadalom túlnyomó része még nem elég magyar, már nem elég naiv és még nem elég művelt arra, hogy ezek a dolgok közelebb férközzenek a szívéhez.*” (Bartók Béla–Kodály Zoltán: MAGYAR NÉPDALOK ÉNEKHANGRA ZONGORAKÍSÉRETTEL, 1906.)

Csáth Géza viszont talán még magánál Bartóknál is hamarabb felismerte az összefüggést a költő és a zeneszerző világa között: „*Hasonlít ez a fantáziabirodalom az Ady Endrééhez. Csakhogy Bartók vidámabb, egészségesebb. Az ő szarkazmusa derültebb. – (Igen, szarkazmus van a zenéjében.) – De hasonlítanak ők abban is, hogy mind a ketten vérbeli lírikusok, s a művészetük egyaránt fanatikus, szívós kifejezése és kifejezésre törekvése az énjüknek. Nem elégszenek meg a kifejezés konvencionális eszközeivel, hanem új eszközöket és a kifejezés új módjait eszelik ki. Azaz nem, kieselésről nem szabad beszélni; mert megnyilatkozásuk egyaránt őszinte, sőt szinte ösztönszerű.*” (Csáth Géza: BARTÓK BÉLA. Nyugat, 1908. 9. szám.)

Forradalmuk az énkultusz forradalma, olyan énkultuszé, amely a radikális társadalmi átalakulás igényével párosult. Ady versei az önmegismerés élményét kínálták, történelemben gyökerező modern mitológiát a modernitással járó bajok ellen, mindekelőtt az emberi elidegenedés ellen. Internacionalista szimbólumokban és gondolatkörben élő szocialistákhoz éppen úgy szólt, mint metafizikai élményt kereső fiatalokhoz vagy magyar identitásuk történeti gyökereit keresőkhöz. „*Mitológia lesz az életből Ady verseiben*” – írta Lukács György. A mitikus élményt nem is könnyű magyarázni, mert a sok magyarzkodás megöli azt. Sinkó Ervin, az örök Ady-rajongó élete vége felé is így magyarázta az Ady-élményt: „*az Ady-vers és az ember között volt egy foka az intenzív meghittségnek, amit nem is lehet másképp kifejezni, mint éppen Ady-verssel*”. (Sinkó Ervin: MAGYAR IRODALOM. III. Újvidék, 2004.) Ignópus nem is tagadta, hogy nem igazán tudja, miért szép, ami neki annyira tetszik Adynál: „*Sokféleképp is mondja el, csak abban egyforma, hogy értelméhez inkább a füleden át beszél, mint az eszedet át. Hogy igaza van-e, hogy joga van-e hozzá? Bolond kérdés; meg tudja csinálni, tehát igaza van, és joga van hozzá.*» Bolond hangszer: sír; nyerít és búg. Fusson akinek nincs bora. Ez a fekete zongora. Vak mestere tépi, cibálja, ez az Élet melódiaja. Ez a fekete zongora. Fejem zúgása, szemem könnye, Tornázó vágyaim tora, Ez mind, mind: ez a zongora. Boros, bolond szívemnek vére Kiömlik az ő ütemére, Ez a fekete zongora.« Akasszanak fel, ha értem. De akasszanak fel, ha hat-hét irodalomban, melyet nyelvtudással megközelíthetni: sok vers akad ilyen egész értelmű, ilyen mellet és elmét betöltően teljes kicsengésű.” (Ignópus: A FEKETE ZONGORA. Nyugat, 1908. 3. szám.)

Bartók számára ez a cikk is kihívás lehetett, mert a végén ott áll a neki is szóló üzenet: „*A művészetnek semmi egyéb törvénye nincs, mint ez az egy. Tudd magadat kifejezni! Magadat és kifejezni – ez persze, származékosan, mai összetételű és mondanivalójú embert jelent, ki a megragadásnak és megragadhatóságnak mai lehetőségeivel dolgozik. De csak gyakorlatban; elméletben nem. Ha egy mai költőnek sikerülne a mai embert ugyanolyan nótákkal megmozdítania, mint aminőkkel Orfeusz mozdította volt meg a köveket s a birkákat, e mai költőnek éppúgy igaza volna, mint ahogy volt Orfeusznak. Noha, jusson eszünkbe, még ez a hatalmas éne-*

kes is azzal vesztette el az ő keservesen visszaszerzett Euridikéjét, hogy visszanézett, ahelyett, hogy előrenézett volna."

Persze, nem tudni, hogy Bartók olvasta-e Ignotus Nyugat-béli írását. Adyt viszont olvasta. És nemcsak úgy belelapozgatva, hanem módszeresen tanulmányozta. (Lásd ehhez: Demény János: RÉZKARCOK HIDEGTŰVEL, 1985.) Meg is írta egyik 1916-ból visszatérő levelében: „Adynál fontos a sorrend, mert költeménye valóságos életrajz vagy legalább naplószerű írások versben.” És amikor olvasta, úgy érezte, „szinte belőlem szóló” verseket olvasott, mert „*ha nem zenére termettem volna, hanem versírásra, én írtam volna ezeket*”. Aki végiglapozza Bartók Ady-köteteit, és látja jelöléseit, rögtön az az érzése támad, hogy lelkileg megroppant ember kezében voltak. Meg is vallotta idézett levelében: „*Akkor nagy krízisen estem át, nagyon kellett éppen ezek a versek...*” Átélté Ady szomorúságát, magányosságérzését, messiási szerepének nyomasztó élményét, „*hiszen én is magamat ilyen Messiás-félnék éreztem*”. A MAGYAR MESSIÁSOK mindkét strófáját oldalhúzással jelölte, és a vers következő két sorát külön is aláhúzta:

*„S üdve nincs a keresztnek,
Mert semmit se tehettek...”²³*

A sorsban való osztozás élménye ragadta meg A MAGYAR UGARON című versben. Ugyanakkor vonzotta Ady vitalizmusa. A BOLYONGÁS AZÚR-ORSZÁGBAN című versben két sort húzott alá:

*„Óh, Élet, milyen nagy és szép
Minden tájad, melyet el nem érünk.”²⁴*

Mélyen hatott rá Ady belefáradása az életbe: ahogy megunt a maga Párizs-mítoszát. Beszédes nyoma ennek, hogy a MEGINT PÁRIS FELÉ című vers első két szakaszát piros ceruzával jelölte meg, a következő két sort pedig még külön is aláhúzta:

*„Oktalan minden ország,
Ha az ember megvéniül.”²⁵*

Ady Budapest-mítoszában pedig Bartók nyilván magára találhatott. Erre utal, hogy a BUDAPEST ÉJSZAKÁJA SZÓL című versben az első négy szakasz mellé fekete ceruzával húzott vonalat, és az első szakaszt még pirossal is megjelölte:

*„Budapest éji, nagy álmát hozom.
Be víg város vagy, én bús városom,
Zsibbadtan tapint fáradt két kezem,
Cigánnyal, borral, nővel érkezem.
Budapest éji, nagy álmát hozom.”²⁶*

Bartók tehát – akár Lukács György 1909-ben – mindent és mindennek az ellenkezőjét megtalálta Ady verseiben,²⁷ osztozott vele az önmarcangoló keserűségben és a mindennek fölé emelő eksztatikus élményben, nem is beszélve az átkozódásról és a lemondásról és mindenekelőtt a lázadás indulatának nyers megjelenítéséről. De igazán a lét fájdalma ragadta meg. 1916-ban öt Ady-verset zenésített meg. Lelkiállapotára jellemző, hogy ezek közül AZ ÁGYAM HÍVOGAT című verset tartotta a legtöbbször. „*Minden időnk legnagyobb költője tud csak ilyet írni*” – vallotta egy 1916-os levelében.

Valljuk meg, ez a vers ma már nem tartozik Ady sokat idézett költeményei közé, és nekünk már nem is nagyon tetszik. De Bartókot megragadta a „szavak zenéje” és az, hogy: „Végzi, amivel kezdte.” Nem kétséges, a lelkiállapot rokonságán túlmenően megfogta az, hogy a vers a maga kimunkált egyszerűségével és a szóismétléssel a folklórra emlékeztet. Mindezen túl, a vers felépítése hasonló Bartók kompozícióinak az élet örök körforgását megjelenítő felépítéséhez. És egészében is: Ady költeményeinek a kortársak által sokat emlegetett belső zeneisége sok rétegben hatott a zeneszerzőre.²⁸

Ugyanakkor Bartók politikai programot is talált Adynál. Belényesi román barátjának, Buşitia Jánosnak, aki gyűjtőútjain segített, úgy adta kölcsön egyik Ady-kötetét, hogy egy levélben külön felhívta a figyelmét A MAGYAR JAKOBINUS DALA című versre, mely „*azt mondja, hogy a magyaroknak, románoknak és szlávoknak ebben az országban egyesülniük kell, mert mindannyian testvérek az elnyomatásban. Sohasem volt még költőnk, aki ilyet le mert volna írni*”. És ez megint Lukács György 1909-es látlelete mellett szól: Ady „*a mai Magyarország számára [...] a harci dal, a harsona, a lobogó, amely köré minden csoportosulhat, ha harc lesz valamikor; a jelszó, amelyet este a tábortüzeknél virrasztók váltanak*”. (Lukács György: ADY ENDRÉRŐL.) Talán Bartók is elmondhatta volna Ady művéről, amit Lukács az ÚJ VERSEKRŐL: benne „*hazataláltam*”. (Lukács György: ÉLETRAJZ MAGNÓSZALAGON, 1989.)

Egy-egy Ady-kötet nemcsak a költő, hanem a zeneszerző életének is naplója lehetne, vágyak, programok és kedélyhullámzások naplója. De ezen túlmenően – Demény János szerint – „*Ady lírája Bartókot újabb zeneszerzői kibontakozásához segítette hozzá*” (Demény: RÉZKARCOK) – talán újra és újra. „*Amerikában egyik orvosa szerint »nagyon érdeklik« Ady Spinoza-kommentárjai.*” (Szabolcsi Bence: KODÁLYRÓL ÉS BARTÓKRÓL.) Ilyenek nincsenek. Valószínű, hogy az orvosnak Bartók Spinozáról és Adyról beszélhetett, közelebből talán az ő szellemi rokonságukról.

Ha Bartók életútjának egy-egy szakaszát egy-egy olvasmánnyal vagy inkább egy-egy nagy író műveivel kellene fémjelezni, akkor Nietzsche, Ady és Rousseau művei lennének a fémjelzők. Ezek mélyen hatottak Bartókra, és a hatások nyomozására ő maga – Bartók – hívott fel, amikor egy levelében így nyilatkozott: „*Mennyivel érdekesebb, ha tudjuk, milyen hatások alatt keletkezett egy-egy mű.*” Persze hatásokon nem valami egyszerű ráhatást kell érteni, ami mechanikusan folytatódik, hanem ihletforrást és együtt gondolkodást. A három életmű három kedélyállapotot fed le Bartók életében. Nietzsche a világ fölét emelt, de a fönt valójában lent volt: mély szakadék; Rousseau a remény és a kiútmutatás vigaszát nyújtotta; Ady kitartásra ösztönzött, és kimondatlanul is célt jelzett. Bartók az akart lenni a zenében, ami Ady a költészetben. Ady példázta azt, hogy lehet mást, újat, szebbet és jobbat alkotni. Mégis, Bartókot kimondatlanul is Rousseau vezette az élet útjain, ő vezette a természetbe, vele tűnődött el a természet megváltó erején és Isten létén. Őt követte, amikor vallást változtatott, igaz, míg Rousseau a református vallásról a katolikus vallásra tért át, Bartók – 1916-ban – a szavojai vikárius hitvallásához legközelebb álló vallásra, az unitáriusra, mert nem akarta, hogy gyermeke katolikus hittant tanuljon, mint hajdan ő tanulta azt. Jacobsen regényében viszont azt is olvashatta, hogy ha eltűnik a túlvilági büntetéshez és jutalomhoz fűződő képzetünk, a menny és a pokol képzelete, akkor „*megnő a lelkiismeret*”, és „*semmi más megbocsátás nem lesz lehetséges, csak jóval jóvátenni azt, amit a rosszal vétettünk*”. (J. P. Jacobsen: LYHNE NIELS. GRUBBE MÁRIA. Ford. Ritoók Emma. 1911.) Ez pedig – jóval jóvátenni a rosszat – az unitárius vallás egyik parancsa.

Lehet, hogy a Nietzsche–Rousseau–Ady hármasság erőltetett és leegyszerűsítő konstrukcióként is hathat. Némileg biztos az is, hogy még számos más fontos olvasmányél-

ménye volt – így például Móricz Zsigmond is egyik kedvenc írója volt a paraszti világ hiteles megjelenítése miatt. Konstruciónk mégis eligazít. Magasra emelkedni és mélyre ásni – ez lett Bartók életprogramja. Még akkor is, amikor – mint 1912-ben – lemondott a komponálásról. Alá is húzta Ady cikkeinek gyűjteményében: „*úgy buktam el, hogy egy-két passzív szamaritánuson kívül még észre sem vette senki*”.²⁹ Ha új művet éppen nem alkotott is, de elment újra gyűjteni. Rendszeresen járta az országnak azokat a vidékeit, ahol a lehető legrégebb dallamformákra lehetett bukkanni. A néplélek mélységeit kereste, és a néplélek mélyítésén fáradozott, mert úgy érezte: az a néplélek, amelynek szánta műveit, nem fogadta be. Alá is húzta Adynál a keserű igazságot: „*Nem elég, ha vannak Apácai Csere Jánosok, ha nem mély a néplélek, hiába dobjuk bele a métermázsa követ is.*”³⁰

Bartók hazai gyűjtőútjai általában egészségének megrendülésével értek véget, de ez volt az ára, hogy kialakuljon művészetében a tudós spontaneitás, az, amit „*zseniális egyszerűség*”-nek nevezett. Ebben segítették olvasmányai is. Ezek lelki betegségét gyógyították, és lábön tartották – ha lelki betegségen azt a modernitással járó rossz közérzetet értjük, és azoknak a kudarcélményeknek a hatását, ami a falu világába vezetett. Valahogy úgy volt olvasmányaival, ahogy André Gide 1906-ban Nietzschétől idézte: „*A nagy ember nemcsak saját szellemével rendelkezik, hanem valamennyi barátja szellemével.*” (André Gide: PRÉTEXTES. Paris, 1926.) És ezek a szellemek is vezették a folklórhoz, illetve oda, hogy a folklórélményt fel tudja dolgozni. Az igazi barátok azonban azok a parasztlakok lettek, akik énekeltek. Mindig valami újat, ihletadót kaptak tőlük, még akkor is, amikor már régi feljegyzéseit másolta, és a fonográflemezeket kottázta le. A múltban élt a jövőnek.

Állítólag a XXI. században jön el Bartók ideje. Reméljük, prózájának szépségét is felfedezzük, és etikájának értékét is megőrizzük. Ezt az etikát, ha nem is Lukács György inspirálta, de a LÉLEK ÉS A FORMÁK-ban igényét jelezve, sejtelmesen, szépen ragadott meg valamit Bartók életének és művének egységéből, amikor a sajátját kereste: „*Az etika érvénye és ereje független attól, követik-e. Ezért tudja csak az etikává tisztult forma – anélkül, hogy vak és szegény lenne általa – minden problematikuság létezését elfelejteni és örökre száműzni országából*” – mint a CANTATA PROFANA erdejében, amely a szabadság országa. A szabadság Lukácsnál kiszakadás, szecesszió. A problematikuságot száműző szép szavak mögül azonban Rousseau nevet ránk, amikor azt hangoztatja, hogy ha a természet „*arra szánt minket, hogy egészségesek legyünk, merem állítani, hogy a reflexív állapot természet ellen való, és az ember, aki gondolkodik, romlott állapot*”.³¹ A könyvet, amelyből idéztünk, Bartók olvasta. A következő mondat egy részét aláhúzta, és a lapszélen felkiáltójelet tett: „*A vallás azt parancsolja, hogy higgyük azt, hogy maga Isten emelte ki az embereket a természeti állapotból rögtön a teremtés után, és az emberek azért nem egyenlők, mert Ő akarta, hogy így legyenek*, de a vallás nem tiltja meg, hogy csupán az ember és a környezetében élő lények természetéből feltevéseket állítsunk fel arra vonatkozóan, hogy milyen lehetett volna az emberi nem, ha önmagára hagyták volna.”³² Bartók mélyen értette Rousseau-t. Azt a Rousseau-t, aki maga sem tagadta, lehet, soha nem létezett ideális természetes állapot, és csak azért tételezzük, hogy jelen állapotunkat jobban megértjük: „*Minden jó, ami a dolgok teremtőjének kezéből kikerül, és minden megromlik az ember kezei között. Az ember arra kényszerít egy darab földet, hogy egy másik darab föld termését táplálja; arra kényszerít egy fát, hogy egy másik fa termését hordozza; összekeveri és összezavarja az éghajlatokat, az elemeket, az évszakokat; megcsonkítja a kutyáját, a lovat, a rabszolgáját; min-*

dent felforgat; mindent eltortzít; szereti, ami torz; semmit sem akar úgy elfogadni, ahogy a természet teremtette, az embert sem, ezt be kell idomítani számára, mint a lovat, divatosra kell nyesni, mint a kertfiát.”³³ Ez ellen a XXI. századi Rousseau-vízió ellen is szüksége van a világnak Bartókra.

Jegyzetek

1. A jelen dolgozat a CANTATA PROFANÁ-ról szóló készülő könyv egyik előtanulmánya. – Ahol külön nem jelölöm, az alább hivatkozott levezetések magyar és német nyelvű kiadványaiból (BBCs = BARTÓK BÉLA CSALÁDI LEVELEI. Szerk. Ifj. Bartók Béla, Gomboczné Konkoly Adrienne. 1981; BBL = BARTÓK BÉLA LEVELEI. Szerk. Demény János. 1976; BÉLA BARTÓKS BRIEFE AN STEFI GEYER, 1907–1908. Basel, 1979), a zeneszerző írásainak gyűjteményes kötetéből (BBÖ = Bartók Béla: ÖSSZEGYŰJTÖTT ÍRÁSAI, I. Szerk. Szöllősy András. 1966; BBV = Bartók Béla: VÁLOGATOTT ÍRÁSAI. Szerk. Szöllősy András. 1956), valamint Denijs Dille Bartók-tanulmánykötetéből (BÉLA BARTÓK. REGARD SUR LE PASSÉ. Namur, 1990) származnak. Ezen az úton fejezem ki köszönetemet a Bartók Archívum munkatársainak a szíves és szakzerű segítségért.
2. Bartók Archívum (a továbbiakban: BA): Jean-Jacques Rousseau: ÉMILE OU DE L'ÉDUCATION, II. Paris, Librairie de la Bibliothèque Nationale. 63. A lapon olvasható kottarészlet: do, szo, felső do fermatával: egyvonalas C, két negyed, egyvonalas G két negyed, ütemvonal, négynegyedes kétvonalas C fermatával. Büky Virág szíves közlése.
3. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 86. Bartók kérdőjeléhez később első felesége, Ziegler Márta odáírta: „Hát hogyan lehetett itt kérdőjelet tenni!?!?”
4. BA: Friedrich Nietzsche: MENSCHLICHES, ALLZUMENSCHLICHES. Leipzig, 1895.
5. BA, J.-J. Rousseau: JULIE OU LA NOUVELLE HÉLOÏSE. Paris, Librairie Garnier Frères (é. n.). 519. Az idézet utolsó két mondata átnyúlik a következő oldalra, ezt már nem keretezte be Bartók.
6. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 161.
7. BA, GOETHE'S WERKE, VII. Leipzig, Reclam. 39.
8. BA, J.-J. Rousseau: LES CONFESSIONS. Paris, Garnier (é. n.). 1.
9. Uo. 485.
10. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 91.
11. BA, Rousseau: LES CONFESSIONS, 46.: „J'en ai tiré cette grande maxime de morale, la seule peut-être d'usage dans la pratique, d'éviter les situations qui mettent nos devoirs en opposition avec nos intérêts, et qui nous montrent notre bien dans le mal d'autrui, sûr que, dans de telles situations, quelque sincère amour de la vertu qu'on y porte, on faiblit tôt ou tard sans s'en apercevoir; et l'on devient injuste et méchant dans le fait, sans avoir cessé d'être juste et bon dans l'âme.”
12. Uo. 194.
13. Uo. 458.
14. BA, Rousseau: JULIE, 311.
15. Uo. 53.
16. Uo. 482.
17. Uo. 246. (II. rész 27. levél.)
18. Uo. 474.
19. Uo. 521.
20. BA, Rousseau: ÉMILE, II. 19.
21. Uo. 20.
22. Uo. 130.
23. BA, Ady Endre: VÉR ÉS ARANY. Bp., 1908. 49.
24. Uo. 93.
25. BA, Ady Endre: AZ ILLÉS SZEKERÉN. Bp., 1909. 37.
26. Uo. 40.
27. Lukács György: ADY ENDRÉRŐL. Bp., 1977. 14.: „Ady Endre minden és mindennek az ellenkezője.”
28. Kenyeres Zoltán: ADY ENDRE. Bp., 1998. 95.: Horváth János és Sík Sándor véleményét idézi. Korábban Ignotus idevágó nézetét idéztem fel.
29. BA, Ady Endre: VALLOMÁSOK ÉS TANULMÁNYOK. Bp., 1911. 40.
30. Uo. 14.
31. J.-J. Rousseau: DU CONTRAT SOCIAL; PRINCIPES DU DROIT POLITIQUE. Paris, Garnier (é. n.). 45.
32. BA, J.-J. Rousseau: DISCOURS SUR L'ORIGINE ET LES FONDEMENTS DE L'INÉGALITÉ PARMIS LES HOMMES. CONTRAT SOCIAL ETC. ETC. Francfort a/M, H. (é. n.), Bechhold. 22.
33. BA, Rousseau: ÉMILE, I. 7. Bartók az első fejezetnek ezt a mondatát nem jelölte.

Horváth Elemér

HOBBS ESTEFELÉ

estefelé a langyos teraszon
carla alszik s én hobbesot olvasom
és töprengök hogy mi lett volna ha
56 győztes és én maradok
mint ady álmatag barla-diákja
de nem voltam hős akkor sem csak gyáva
s nem szentlélek vagy kocsmagőz röpít
ma sem tovább a végtelen világba
ahogy féltő istenek rendelik
szerencse sors vagy fátum agyara
egyébként egyetértünk itt értem haza
ezen a földön az egyetlen
ez meggyőződésesem nem csak hitem
mielőtt eltűnök a semmiben
az élet szép rizikó és rövid

HOMUNCULUS

nem ráncigál többé történelem
csornáról firenzébe
firenzéből amerikába
odüsszeámnak persze nincsen vége
csak nem múlik többé véletlenül
se végzetten se célja se iránya
mert én vagyok az utazó s az út
nauszikája küklupsza szirénje
a szép a jó az igaz a hazug
amíg élek egy hiú akarat
örökös múló teremtménye
térben porszem időben pillanat
ember-isten végtelen és szabad
a történelem kezdete és vége

MULTI-KULTI

csodaszarvas vitt bennünket nyugatra
nem politikai stratégia
izgalmas kaland volt az életünk
hús-vér valóság nem metafora
ezen a földön nem értünk haza
sehol és otthon voltunk mindenütt
sosztákovics éppen úgy szíven üt
mint bartók és kodály vagy hindemith

Balla D. Károly

KŐ ÉS ÁRNYÉK

Az önmagába visszahullt időn
most vérzik át a súlyos esti pára,
s akár a kő, ha árnyékára dől,
úgy ferdül el a téridő aránya.

Halottak teste lakja be a mélyet,
miattuk tér le útjáról a Hold,
kibomlanak az égre varrt szegélyek
– előjöhethet, ki eddig bujdokolt.

Karámba így tér meg az űzött állat,
ha kinn az éjben szörnyű bűnt hagyott,
kis bűzös vackot készít el magának
– az őse mind ilyenben haldokolt.

És ismétlődik minden egyre s újra,
a fák mögött már ott kísért a múlt,
és meghasad a roppant égi bura,
mert lenn egy kő az árnyékára hullt.

ORFEUSZ HA ALÁSZÁLLNA

Az áhítatnak nincsen éle,
a holt kezében nincsen kés,
és nem kérdezik tőle, fél-e,
ha gúzsba fogja száz kötés.

Az angyaloknak nincsen szárnya
és földre hullik mindegyik
– és Orfeusz ha alászállna,
már nincsen benne semmi hit.

Az oltalomban nincsen érdem,
a végveszély elandalít,
s a szirmát táró szép szemérem
magára nyitja bájait.

És utcasarkon sem kapsz csókot
és tűzben sem fog már a láng
– és Orfeusz hiába bókol,
már felköpi az alvilág.

Handi Péter

BÁBJÁTÉK

Valaki belőlem kilép,
dermedten utána nézek.
Osztottságom némiképp
igazolja az ikerképet.
Kettőből állok egymagam,
indíték és tett vagyok egyben,
előre rajzolt vonalak
hieroglifája a testem

Valaki kézen fog s átvezet
egy út túloldalára,
s ott hagy. Idegen terep.
Lábra kaphat a képzelet
– az Édenkert almafája,
az alakuló mozdulat
bekódolt formái szerint
másvalaki szálakon rángat,
de néki is valaki int

Valaki meghajol előttem,
bódító e hódolat,
noha csak cipőfűzőjét
köti, s közben hóna alatt
valaki másra figyel,
begyakorolt a mozdulat;
koronkénti életvitel.
– Tőle talán tanulni kell

Valaki közeleg felém
ki évszázada elhagyott,
záramba dugná kulcsait
mivel valaha itt lakott.
De én már más ház vagyok
ki záratkat változtatott,
s bedeszkázza az ablakot
ahonnan annyi fényt kapott

Valaki átszól valahonnan
de hangja, mint a vasgolyó
betonfalakról visszapattan.
Nem tudhatom, hogy rossz-e, jó,
a légtéren át érkező
kivehetetlen üzenet,
folyosók visszhangja kavarog,
provokálgatja fülemet

Állok e kusza forgalomban
az útkeresztek közepén,
motyóját bal vállára vetett
báméskodó vándorlegény.
Megtettem mindent, amit lehet
s mégsem tudom, ki vagyok én,
valóság avagy röntgenlelet
egy pestisjárvány idején

Uri Asaf

A TENGEREN SZÁNTANAK

A partról látom, valaki az eke mögött halad.
Az anyanyelvem az orromnál fogva vezet,
szalmaszín tuskéi a földhöz vonzanak.
A lábfejemet behajtom, mint a madár,
a villanydróton nincs egyensúlyzavar.
A bőrömön tüzek nyílnak. Hamlet,
a dió belsejébe vágyom!

NÉMA KABÓCA

Az igazság átfordul, vagy egyszerűen kikopik.
Egymásba kapaszkodó fogaskerek közé jutunk.
Mire bevégezem, semmi se marad igaz,
kiürülök, üres lap leszek.

Az emberek összedugják fejüket,
a hátuk felgömbölyödik, ahogy a közös őst nézik:
a sáskát, a néma kabócát, akit beküldtek a kertből
a szoba sarkába.

ÁBRAHÁM

mint a szálfá, nincs rajta görcs, se aggodalom.
Nyelve szerint, a lélek az élet.
Üdvössége annyi, mint a kék amulett.
A hangok betöltik, de vak is lehetne.
Új hazája Mórija, tele van elszabadult kosokkal.

Balogh László Levente

VIRÁGCSOKOR ÉS GYÁSZJELENTÉS HELYETT

Hannah Arendt Izrael állam alapításáról

Az *International Herald Tribune* 2008. május 8-i számában gyászkeretbe foglalt hirdetés jelent meg. Az alkalmat – rendhagyó módon – nem egy haláleset adta, hanem egy születésnap, mégpedig Izrael állam hatvanadik születésnapja. A levél, amelyet ötvennégy neves zenész, filmes, író és filozófus – többek között *Nigel Kennedy, Roger Waters, Ken Loach, Gianni Vattimo és Judith Butler* – írt alá, igen dühödt, és meglehetősen élesen fogalmaz. Az aláírók kijelentik, hogy Izrael alapításának évfordulója kapcsán nincs nagyon mit ünnepelni, ám a választott forma és a megjelenés körülményei ennél többre engednek következtetni. Lehetetlen ugyanis nem észrevenni, hogy a hirdetés nem május 14-én, Izrael állam születésnapján, hanem május 8-án, a II. világháború európai végét jelentő napon jelent meg, és így a zsidó állam alapítását a nemzetiszocializmus vereségével hozza összefüggésbe. Az időzítés nyilvánvalóan szimbolikus jellegét aligha lehet figyelmen kívül hagyni, habár az utalás, túl azon, hogy nem ízléses, meglehetősen kétértelmű. A két esemény összekapcsolását ugyanis lehet és talán érdemes is történelmileg vagy politikailag elemezni, ez azonban sokszor olyan leegyszerűsítő és durva kijelentésekhez vezet, amelyek egyrészt elmoszák az antiszemitizmus és az Izrael-kritika egyébként igencsak homályos, mégis létező határait, másrészt nemigen vesznek tudomást a sokszor átláthatatlanul bonyolult és alapvetően különböző körülményekről. Mindazonáltal ez az összekapcsolás rávilágít azokra a hihetetlen feszültségekre és megoldhatatlan nehézségekre, amelyek a zsidó állam alapítása óta a nemzetközi közvéleményt éppúgy megosztják, mint Izrael állam lakosságát és a világ zsidóságát. Az alapvető ellentmondást talán abban a paradoxonban foglalhatjuk össze a legpontosabban, amely szerint a zsidó állam nemléte az előzmények alapján éppoly elképzelhetetlen, mint léte az adott körülmények között. Elméletben éppolyan lehetetlen volt, hogy a holokauszt után a zsidóságnak ne legyen önálló állama, amely a világ valamennyi zsidójának otthonul szolgál, mint amilyen elfogadhatatlan a háborúkkal, terrorral és terrorizmussal, elűzéssel és meneküléssel jellemezhető gyakorlat.

Kétségtelen, hogy voltak néhányan, akik kezdettől fogva tudatában voltak ennek az alapvető ellentmondásnak, és megsejtették annak következményeit is. Véleményük azonban többnyire visszhangtalan maradt, és legfeljebb különösen válságos időszakokban vették elő, mint valamilyen beteljesült jóslatot és figyelmeztetést vagy reménytelenül utópisztikus megoldási javaslatot. Hannah Arendt volt az egyik olyan gondolkodó, aki kezdettől fogva hangoztatta különvéleményét a zsidó állam alapjaival és alapításának körülményeivel kapcsolatban, még akkor is, ha ezzel kivívta egykori barátai rosszsallását vagy ellenszenvét. A kezdeti véleménykülönbségek abból adódtak, hogy amíg a cionista vezetők szeme előtt a zsidó állam mindenáron való megteremtése lebegett bizonyos veszélyek bagatellizálása vagy teljes figyelmen kívül hagyása mellett, addig Arendt számára a legfontosabb kérdés az volt, hogy hogyan menthető meg Pa-

lesztina a zsidó haza számára – a nemzetállam jelentette veszélyek nélkül. Anélkül, hogy ítéletet mondanánk vagy utólag okoskodnánk, el kell ismernünk, hogy a zsidó állam megalapításának a világháború után elérhető közelségbe kerülő lehetősége olyan ígéret volt, amely minden hosszabb távon kibontakozó problémát elhomályosított vagy felülírt. Arendt azonban pontosan tudta, hogy a zsidó állam jövőjének kulcsa a zsidók és az arabok viszonya Palesztinában, nem pedig nemzetközi szerződések, nemzetközi jogi garanciák vagy birodalmi játszmák. Ugyanakkor azt hiszem, Arendt sem gondolta, hogy a feladvány maradéktalanul megoldható lenne, de kétségtelen, hogy már nagyon korán figyelmeztetett azokra a veszélyekre, amelyek egy zsidó nemzetállam alapítása után szükségszerűen megjelennek. Ma már persze nemigen lehet egyszerűen megmondani, hogy elkerülhetők voltak-e ezek a nehézségek, és létezett-e más megoldás. Vajon szükségszerű volt-e a konfliktusok megoldhatatlanságig való kiéleződése, és vajon kik lettek volna képesek elejét venni az egyre súlyosbodó helyzetnek? A fenti kérdések és a mai problémák fényében talán érdemes végignézni azokat a problémákat, amelyeket Arendt kezdettől fogva egyedülálló világossággal látott.

A birodalom és a szomszéd

Arendt úgy vélte, a zsidóknak mint népnek mindenekelőtt emancipálódnia kell ahhoz, hogy egyenrangúnak tekintsék a többi néppel, és ezzel lehetőség nyíljon bizonyos követelések teljesítésére, elsősorban egy zsidó haza megteremtésére. Ezt azonban Arendt szerint a zsidóság aligha várhatja el a nemzetek vagy birodalmak jóindulatától, ezért ezt a jogot fegyverrel a kezében kell kivívnia. Ennek alapja az önálló, a világháborúban a szövetségesek oldalán hadba lépő zsidó hadsereg lett volna.¹ Ezzel az elképzelésével és követelésével nem állt egyedül, hiszen a *Jewish Agency* már 1939-ben, közvetlenül a háború kirobbanása után megkezdte a tárgyalásokat a brit kormánnyal egy zsidó hadsereg létrehozásáról, amelyet palesztinai és hontalan zsidókból szerveztek volna meg. 1940-ben azonban a tárgyalások abbamaradtak, mert a britek attól féltek, hogy a felfegyverzett sereg Palesztinában területi követelésekkel lépne fel, vagy fegyverrel fordulna a brit mandátum kormányzata és az arabok ellen. Ilyen körülmények között a cionista mozgalom vezetői is hamarosan belátták követelésük lehetetlenségét, és hamarosan lemondtak a zsidó hadseregről. Arendt szerint ennek döntő jelentősége volt a későbbi események vonatkozásában, mert ettől kezdve a zsidók elvesztették annak esélyét, hogy saját sorsuk felett rendelkezzenek, és ezzel teljes mértékben kiszolgáltatták magukat a nagyhatalmaknak. Bizonyossá vált, hogy birodalmak nélkül nem lehet megoldani a kérdést, de az hosszú távon kedvezőtlenül befolyásol minden rendezést.

Arendt kezdetben a Brit Birodalomba való betagozódásban, illetve a Nemzetközösségbe való szerveződésben látta a megoldást, amelynek során Palesztina is domíniumi státust kaphatott volna. Később egyre inkább az Amerikai Egyesült Államok közvetítő szerepében bízott, de kezdettől fogva világosan látta, hogy a jövőben minden birodalmi beavatkozásért súlyos árat kell majd fizetni. A birodalmak ugyanis imperialista politikát folytatnak, ami Arendt szerint annyit tesz, hogy fennálló uralmukat partnereik kijátszása révén növelik. Ennek módja, hogy a konfliktusok során döntőbíróként lépnek fel, de leggyakrabban egyszerűen csak átnyúlnak a nemzetek feje felett.² Ez azonban legfeljebb csak közvetlen következménynek tekinthető, a hosszabb távon jelentkező legfőbb veszély inkább abban áll, hogy amíg a birodalmak jönnek-mennek, addig a népek maradnak. Ha a nagyhatalmak döntéseket kényszerítenek ki

anélkül, hogy azt az érintettek sajátjuknak éreznék, akkor egyik fél sem lehet és lesz elégedett, ezért a birodalmak távollétében minden bajukért a másikat teszik felelőssé. Ha a megállapodás nem kompromisszumon alapul, amit mind a két fél elfogad és magának érez valamennyire, akkor elkerülhetetlen, hogy a konfliktus kieleződjön és állandósuljon. Elkerülhetetlen, hogy az ország rövid úton és hosszú távon csatatérre váljék.

Arendt pontosan tudta, hogy szükség van a nagyhatalmak deklarációira, a nemzetközi szerződésekre, jogi és katonai garanciákra, ez azonban legfeljebb szükséges, de semmi esetre sem elégséges feltétele a békés zsidó–arab együttélésnek. Szerinte minden azon múlik, hogy sikerül-e a „szomszéddal” – jelen esetben az arabokkal – elfogadtatni a zsidók jogait Palesztinában. Úgy vélte, hogy ezt a jogot a zsidók nem homályos történelmi vagy vallási hivatkozással, hanem munkával szerezték meg, ezért ezt az araboknak el kell fogadniuk. Úgy tűnik azonban, hogy ebben az esetben talán nem is a jogon van a hangsúly, hanem azon a tényen, hogy zsidók és arabok együtt élnek ezen a földön. Márpedig ha a tény tudomásul vesszük és elfogadjuk, akkor csak kompromisszum lehet a megoldás, ami ha nem zárja is ki teljes mértékben az utópikus és igazságtalan elképzeléseket, legalább tudatában van annak, hogy mindez milyen kockázatokat rejt magában.

Zsidó haza versus zsidó nemzetállam

Arendt úgy látta, hogy a legnagyobb veszély, ami a békés zsidó–arab együttélést veszélyezteti, egy zsidó nemzetállam alapítása lenne. Kezdetben úgy tekintett erre a lehetőségre, mint túlzott követelésre, amely a zsidóság politikai jelentéktelenségét hivatott ellensúlyozni. Később azonban egyre inkább veszélyes törekvést látott benne, ami a nemzetállammal mint intézménnyel szembeni eredendő bizalmatlanságában tükröződik, és végső soron az európai zsidóság szempontjából tökéletesen érthető. Végzetes fantáziaszegénység következményének tartotta, hogy a gyarmati rendszer felbomlásának terméke mindenütt a nemzetállam lett, gyakran nemzet és állam nélkül, ami aztán meg is határozta ezeknek a fejlődési útját egészen a napjainkban tapasztalható széthullásig. Legfőbb kifogása azonban a nemzetállammal szemben, hogy képes ugyan egyesíteni a nemzetet valamilyen külső veszély esetén, és alávetni azt egyfajta nemzeti ideológiának, de ez nem maradhat következmények és torzulások nélkül. Számára ugyanis az európai nemzetállam olyan törekvés terméke, amely a nemzet, illetve a nép-terület–állam „szentháromságának” egységére törekszik,³ éppen ezért nem képes megoldani a többség és kisebbség problémáját.⁴ Márpedig ha Palesztina kapcsán – bármilyen felosztás mellett – nemzetállamról gondolkodunk, akkor szükségszerűen felvetődik a többség és a kisebbség kérdése zsidó és arab oldalon egyaránt. Arendt számára kezdettől fogva elfogadhatatlan volt az az elképzelés, hogy egy jövőbeli zsidó állam pusztán törvényekkel garantálja az arabok jogait, hogy a kisebbség – a zsidóság – egy esetleges későbbi többség nevében kisebbségi jogokat biztosítson az akkori többség – az arabok – számára.⁵ A zsidók kisebbségi jogainak biztosítása egy palesztinai arab államban vagy egy pánarab birodalomban ugyanúgy nem oldotta volna meg a kérdést. Arendt saját tapasztalataiból tudta, hogy a kisebbségek kérdését lehetetlen megoldani a kisebbségi jogok deklarációjával és nemzetközi védelmével. Ez nem ekkor vált először világossá számára, hanem az I. világháborút követően, amikor Közép- és Kelet-Európában a birodalmak helyén nemzetállamok születtek, és a kisebbségek jogait nemzetközi szerződések garantálták.⁶ Ezek a jogok azonban végül semmit sem értek, sőt az is kiderült, hogy a nemzetállam törvényei csakis a többségi nemzetre érvényesek, a

kisebbségeket pedig szükségszerűen páriálétra kárhoztatják. Arendt szerint mindez azért fordulhatott elő, mert ebben az esetben az állam szorosan összekapcsolódik a szuverenitás eszméjével, aminek alapja és egyben kifejezője a nemzet és annak mindenkori egysége. Így tehát az állam a többségi nemzettel azonos, és aki nem tartozik hozzá, annak nem marad más, mint a kizárás. Ennek a fejleménynek a legsúlyosabb következménye azonban mégsem a kisebbségek politikai ellehetetlenülése, hanem a hontalanok és menekültek tömegei, akik így törvényen kívüli szűrkezőnába kényszerülnek. Itt aztán különböző szélsőséges ideológiák és mozgalmak tetteseivé és áldozataivá válhatnak egyszerre, ami lehetetlenné teszi az erőszak korlátozását vagy megállítását.

Arendt nyilvánvalóan nem láthatta előre a zsidó állam alapítása kapcsán az azzal összefüggő valamennyi problémát, de már nagyon korán felhívta a figyelmet arra, hogy ez az alapítás katasztrófák sorozatát indíthatja el. Ezért több megoldást is elképzelhetőnek tartott, amelyek ugyan meglehetősen utópisztikusnak tűnnek, és az eltelt évek során sem lettek reálisabbak, mindazonáltal a fentebb említett problémákat valamelyest talán mégis ellensúlyozhatták volna. Kezdetben Arendt úgy gondolta, hogy a Brit Birodalom átalakítása Nemzetközösséggé megfelelő megoldást nyújthat mind az arabok, mind a zsidók számára, mert ebben a helyzetben mindkét nép egy nagyobb egység része lehetne, amelyben egyenrangúak lennének, azonos státust és jogokat birtokolnának anélkül, hogy nemzetállamot követelnének. A másik lehetőség egy földközi-tengeri föderáció lett volna, amely magába foglalhatná Dél-Európát is, és ezzel egy szélesebb háború utáni európai föderációhoz csatlakozott volna.⁷ A harmadik elképzelés későbbi, és nem elsősorban Arendt-hez köthető, hanem Judah L. Magnes nevéhez, aki a jeruzsálemi Héber Egyetem professzoraként kezdettől fogva olyan államot képzelt el Palesztinában, ahol zsidók és arabok békésen élnek egymás mellett, és aminek alapja az erőszakra való kölcsönös lemondás, a gazdasági együttműködés, de mindenekelőtt a teljesen egyenrangú részvétel a közös kormányzásban. Magnes kezdetben egy arab állam keretei között képzelte el a zsidóság sorsát, később azonban egyre inkább kétnemzetiségű államban gondolkodott. Ennek szellemében alapította meg az *Ihud* – Egység nevű pártot, amelynek kifejezett célja „*a népek közötti megértés*” előmozdítása volt. Magnes Arendt-hez hasonló világossággal látta, hogy ha a zsidók és az arabok ábrándokat kergetnek, nem veszik tudomásul a realitásokat, és nem viselkednek politikailag felnőttként, akkor annak mindkét nép számára katasztrófális következményei lesznek. Arendt kezdetben bírálta Magnes elképzeléseit, amelyek egy arab föderáció keretei között képelték el a zsidó államot, később azonban határozottan a kétnemzetiségű Palesztina megteremtése mellett foglalt állást, annak minden nyilvánvaló nehézsége ellenére. Úgy látta, hogy csakis egy föderáció lehet olyan politikai keret, amelyben a többség és kisebbség problémáját, ha nem is megoldani, de legalább kezelni lehet. Azt hiszem, Arendt föderalizmusba vetett reményei a mai kor fejleményei láttán aligha indokoltak. A föderációk világszerte végbemenő széthullása arra figyelmeztet, hogy azok még viszonylag kedvező történelmi feltételek mellett és egyenrangú partnerek között sem kecsegtetnek túl sok sikerrel. Márpedig Palesztinában ilyen feltételekről sohasem beszélhettünk. Mert ha elfogadjuk is a föderalizmus eszméjét, azt nemigen látom, mi tarthatna össze egy ilyen államot. Vajon elégséges-e a béke vágya, a kölcsönös gazdasági érdek vagy az erőszakra való kölcsönös lemondás a föderáció fenntartásához? Vajon a kulturális és vallási különbségek, illetve a gazdasági egyenlőtlenségek nem feszítik-e szét rövid távon egy ilyen állam kereteit, ha egy-

általán létrejön? Arról nem is beszélve, hogy vajon kik lettek volna azok a személyek vagy szervezetek, akik egyenrangú félként, egymást kölcsönösen elismerve tárgyalhattak volna egy olyan kompromisszumon alapuló megoldásról, amit mindkét oldal a magáénak érez? Vajon hol vannak azok a demokratikus és toleráns tömegek, amelyek hajlandók támogatni ezeket a döntéseket? Azt hiszem, ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása nélkül aligha adhatunk választ a politikai keretek kérdésére, amelyek között egy kétnemzetiségű, zsidó–arab állam létrejöhetett volna vagy akár létrejöhetne.

Az alapításmítosz apóriái

Arendt szerint az egyik legsúlyosabb gond az, hogy a cionisták, akik a zsidóság egyetlen valódi politikai szervezetét alkották, maguk sem értették meg ennek a kérdésnek a politikai jelentőségét. Arendt 1933-tól 1944-ig maga is tevékenykedett a cionista mozgalomban, de már kezdetben sem annak ideológiája vagy célja vonzotta, hanem sokkal inkább az a körülmény tette cionistává, hogy utóbbiak voltak az egyedüliek, akik tettek valamit a náci és az antiszemitizmus ellen.⁸ Arendt szakítása a mozgalommal akkor következett be, amikor a cionista világszervezet 1944 októberében Atlantic Cityben sorra kerülő kongresszusán – az irányzatok közötti nyilvánvaló különbségek ellenére – megfogalmazták a szabad, demokratikus és egységes zsidó Palesztinára vonatkozó követeléseiket. Arendt szerint ez annak csálhatatlan bizonyítéka, hogy a cionisták nem hajlandók a zsidókérdésen túlra tekinteni és az arab kérdéssel józanul és kritikusan szembenézni. Erre utal az a körülmény is, hogy csak a birodalmak képviselőivel hajlandók tárgyalni, amiből azonban a zsidóság csak látszólag húz hasznot, mivel következményeiért kizárólag ők viselik a felelősséget. Arendt szerint a cionisták nem értették meg, hogy a zsidóság legfontosabb problémája politikai probléma, és a cionizmus túlságosan is ragaszkodik azokhoz a XIX. századi eszmékhez – a szocializmushoz és a nacionalizmushoz – amelyeknek létét köszönheti.⁹ Így azonban képtelen bármi újat mondani vagy esetlegesen megoldást találni a zsidó–arab együttélés problémájára, amit Arendt csak politikai keretek között látott megoldhatónak.

Azt hiszem, Arendt előre látta, hogy ez a gondolkodásmód az új állam alapítására való tekintettel máig ható beláthatatlan következményekkel fog járni, és ez kezdetől fogva élesen szembeállította az ún. zsidó „establishment”-tel, amellyel viszonya az Eichmann-könyv megjelenése után még inkább kiéleződött. Annak a gondolkodásmódnak az alapja, amely az állam alapításának gondolatát alapvetően befolyásolta, olyan egyetemes zsidó történelem, amely „Hámán és a fáraó” történetétől egyenesen a gázkamrákig vezető szenvedéstörténetbe ágyazódik. Ennek a történelemnek alanyai a zsidók, illetve minden más nép, tárgya pedig az „örök antiszemitizmus”.¹⁰ Ez egyszerre foglalja magában a zsidók kiválasztottságát és szenvedésük abszolút autoritását. Ennek a kettőnek az összefonódása, ami a zsidóság történelmének egyetemességét és partikularitását egyszerre hangsúlyozza, ebben az összefüggésben olyan inverz identitásként hat, ami az új állam „alapításmítosza”-vá kristályosodik. Ennek az identitásnak kétségtelenül megvan az a haszna, hogy az áldozat – csak ebben a tekintetben – előnyös perspektíváját kínálja, és így nincs szüksége arra, hogy követeléseket igazoljon, vagy jogokat és megbecsülést vívjon ki. Úgy vélheti, hogy minden különösebb indoklás nélkül megilletik őt bizonyos előjogok. Ugyanakkor azonban Izrael állam „alapításmítosza”-a nem egyszerűen az áldozat szenvedésének történetén alapul, mert azzal egyszerre élesen szemben is áll, hiszen ideálja az új, erős állam, amely minden körülmények között megvédi magát, illetve a világ zsidóságát, és ezzel tulajdonképpen szakít is az örök áldozat szerepével.

Ennek a szemléletnek másik előnye, hogy minden esetleges és aktuális problémát az ezekkel a szerepekkel együtt járó doktrína fényébe állít. Elhelyezi azt a zsidó történelem eseményeinek sorában, beillesztve abba a sorozatba, amit a zsidó történelem logikájának is nevezhetnénk. Ez a szemlélet elvben képes egyesíteni a világ valamennyi zsidóját, de ezzel egyben ketté is osztja a világot zsidókra és nem zsidókra. Így az ebben kifejeződő egység legfeljebb csak úgy érthető, mint a kvázi egységes zsidóság válasza az antiszemitizmusra és az ellenséges világra. Az ilyen identitásnak mindig súlyos következményei vannak, mert ami az egyik oldalon megkönnyíti a helyzetet, az a másik oldalon lehetetlenné teszi a problémák megoldását. A kényszerű összezáródás ugyanis előbb-utóbb kiváltja az ostromlottság és állandó veszélyeztetettség érzését. Az effajta felosztás nem képes kifejezni a világ sokszínűségét. Nem lesz képes olyan többértelmű és esetleges magyarázatokra, amelyek a valóság és a pluralitás tudomásulvételét, illetve a világ megértését lehetővé teszik.

Ahhoz, hogy a katasztrófákat el lehessen kerülni, a jelennek vissza kell nyernie hatalmát a múlt felett. Ez azonban semmi esetre sem jelent felejtést, legfeljebb azt, hogy megbékélünk azzal, hogy a múlt így történt és nem másként, illetve elfogadjuk azt, amin nem lehet változtatni. Úgy tűnik, hogy a hatvanéves Izrael és szomszédai még csak az elején vannak annak a folyamatnak, amelynek során meg kell tanulniuk, hogy a paradoxonokkal és megoldhatatlan problémákkal együtt lehet és kell élni. Ha ezt nem képesek megérteni és elfogadni, akkor sokkal több és tartósabb nehézséggel kénytelenek szembenézni, mint amennyit erőszakkal vagy kizárólagos választásokkal megoldhatnak. Lehet, hogy ezek tudomásulvétele és elfogadása gondot okoz, de semmiképpen sem szükségszerű, hogy mindez erőszakhoz vezessen. Azt hiszem, Hannah Arendt ezt sejtette meg már a kezdet kezdetén. Tudta, hogy nem lesz képes megóvni a zsidó államot ettől, és valószínűleg tisztában volt azzal is, hogy megoldási javaslatai menthetetlenül utópisztikusak, mivel feltételei egyik oldalon sem állnak fenn. A legfontosabb felismerése azonban az volt, hogy az ellentmondások kiküszöbölésére tett kísérletek minden esetben „végső” megoldásokkal kapcsolódnak össze, amelyek szükségszerűen elszabadítják és ellenőrizhetetlenné teszik az erőszakot. Így aztán valóban nem marad más, csak az, amiben Arendt egész életében töretlenül hitt: hogy az ember születtsége révén mindenkor képes az újrakezdésre, és politikai cselekvésre való képessége lehetővé teszi, hogy az erőszaktól megszabaduljon. Ebben a helyzetben ennél talán nem is remélhetünk többet.

Jegyzetek

1. Hannah Arendt több cikket is szentelt a kérdésnek, amelyek az *Aufbau* című, németországi emigráns zsidók által írt folyóiratban jelentek meg 1941 és 1945 között. L. DIE JÜDISCHE ARMEE – DER BEGINN EINER JÜDISCHEN POLITIK? ÉS DIE „SOGENANNTEN” JÜDISCHE ARMEE. In: Marie Luise Knott (Hg.): VOR ANTISEMITISMUS KANN MAN NUR NOCH AUF DEM MONDE SICHER. München: Piper, 2000.

2. Hannah Arendt: VÖLKERVERSTÄNDIGUNG IM NAHEN OSTEN – EINE BASIS JÜDISCHER POLITIK. Eredetileg az *Aufbau* 1945. március 16-i számában jelent meg. In: VOR ANTISEMITISMUS... 177–181.

3. Hannah Arendt: NEMZETÁLLAM ÉS DEMOKRÁCIA. In: FOGÓDZÓ NÉLKÜL – HANNAH ARENDT OLVASÓKÖNYV. Pozsony: Kalligram, 2008. Ford. Balogh László Levente.

4. Hannah Arendt: KANN DIE JÜDISCH-ARABISCHE FRAGE GELÖST WERDEN? Eredetileg az *Aufbau* 1943. december 17-i és 31-i számában jelent meg. In: VOR ANTISEMITISMUS... 117–127.

5. Ez az elképzelés az 1942-ben megfogalmazott Biltmore-programhoz kötődik. Vö. Hannah Arendt: DER ZIONISMUS AUS HEUTIGER SICHT. In: DIE VERBORGENE TRADITION. Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1976. 127.

6. Hannah Arendt: A TOTALITARIZMUS GYÖKEREI. Európa, 1992. Ford. Braun et al. 331–349.

7. Hannah Arendt: KANN DIE JÜDISCH-ARABISCHE FRAGE GELÖST WERDEN? I. h.

8. Vö. MI MARAD? AZ ANYANYELV – GÜNTER GAUS BESZÉLGETÉSE HANNAH ARENDTTTEL. In: FOGÓDZÓ NÉLKÜL – HANNAH ARENDT OLVASÓKÖNYV. I. h. 16. k.

9. Hannah Arendt: DER ZIONISMUS AUS HEUTIGER SICHT, 139.

10. Hannah Arendt: EICHMANN JERUZSÁLEMBEN. Osiris, 2000. Ford. Mesés Péter. 18. k.

Horváth Péter

BOGÁRVÉRREL

Forgácsok egy fakeresztről

Simonyi Imre emlékének

A cigányok Keresztelő Szent János születésének ünnepe előtt egy nappal érkeztek a város déli kapujához. Húszan vagy harmincan lehettek, három szekérral, tizenöt lóval. Néhány felnőtt férfi, tucatnyi asszony, kocsideréknyi kisebb-nagyobb gyerek. A férfiak fehér ingben, az asszonyok színes szoknyában, pruszlikban, kendővel. A kisebb gyerekek anyaszült pucéron, a nagyobbak összevissza, ki török bugyogóban, ki egy szál pendelyben. Feketék voltak, mint az ördögfiak. Mind meztelláb haladt a felső kapu felé a forró kövezeten. A falon kívül kellett táborozzanak, éjszakára nem engedték a városba őket. Lärmásan vonultak az alsóvárosi házak közt a templomig, aztán végig a ringen. Az öregasszonyok jövődőt mondtak, a férfiak kiáltozva kínálták szolgáltatásaikat. Egyikük edényt foltozott, másikuk kötőféken vezetett lovakat árult, a harmadik madarakkal házalt. A magas, csontos embernek, akit kinéztem magamnak, gyönyörű madarai voltak. A vállára vett husángról vesszőből font kalitkák lógtak, bennük fűrjek, galambok, rigók. Még növendék sólymokat is kínált eladásra. A két karcsú, erős lábú madár posztóból varrott kis sapkát viselt.

– Vadászsólymok, pralám! – mondta a cigány, amikor megálltak a piactéri kútnál itatni és inni, ő meg behúzódott a nagytemplom mögötti kétszáz éves kőrísfa árnyékába, és leült egy kőre. – Egy ezüst az ára. Darabjának! – emelte csontos ujját elé. – Mire megnőnek, és kitanítom őket, már egy körmöci aranyat érnek!

– Hazudsz! – mondtam neki.

– Hazudok! – nevetett.

Villogott a foga a délelőtti fényben. Fekete haja a válláig ért. Kék szeme volt. Kék szeme, a fekete cigánynak.

– Egy aranyért mindet megkaphatod! – ajánlotta. – Az összes madaramat. Bár ahogy elnézlek... – vgyorgott –, elég rongyos vagy.

– Fürjeket, rigókat, galambokat, mindet? – kérdeztem.
 – Meg a két sólymot! – bólintott.
 – Nincs nekem aranyam – mondtam neki. – Igazság szerint aranyforintot még soha nem is láttam. De alighanem te se!

– Nem-e? – Körülsandított. A többiek mind odébb nyüzsögtek, kint a piactéren, a templomkertben nem járt rajtunk kívül senki. – Na, ide nézz akkor! – Izmos, fekete baljával felnyúlt a levegőégbe, csettintett, megforgatta a kézfejét. Valami megcsillant az ujjai közt. – Tessék, megnézheted. – Frissen vert érme volt, egyik oldalán a Madonna, karján a Kisjézussal, alattuk nehezen kibetűzhető felirat: *PATRONA HUNGARIAE*, a hátlapján pedig Szent László király egész alakos képe. – Bele is haraphatsz! – nevette a cigány.

– Minek harapnék bele? Az aranyat nem lehet megenni. A vadkörtét igen. Abból kettő is van nálam. Savanyú, de oltja a szomjat. Kéred az egyiket? Ingyen adom, pedig megdolgoztam érte. Trágyát hordtam hajnaltól Schütz kerékgyártó kiskertjében.

– Két savanyú vacsoráért? Akkor bolond vagy, nem csak fertelmesen ronda! – Ott akartam hagyni. – Meg ne sértődj! – kiáltott utánam. – Minden ember ronda, csak a cigányok szépek! A rézpenz kemény – magyarázta, amint visszabandukoltam hozzá –, az ezüst már lágyabb. De az igazi aranyak más a harapása. Ez valódi, öcsém! – Megpörgette a pénzt. – Nesze, kóstold meg! – Elkaptam az érmét, ráharaptam. – Vigyázz, kitöröd a fogad! – Visszaadtam neki, keresztet vetettem. – Ezt minek csináltad? – kérdezte.

– Rontás ellen – mondtam.

– Púpod is van? – Megint nevetett.

– Nincsen. – Kihúztam magam. – Csak a képem ferde, meg hibás a lábam.

– Kár, hogy nincsen púpod. – Felkelt a kőről, utánam lépett. – Ha púpos is lennél, nem csak hülye, magammal vinnélek világot látni, szerencsefiának. Vagy eladnának a mutatványosoknak.

– Itt is látom a világot – mondtam. – Tudom én, hogy milyen.

– Csudálatos, pralám! – vakkantotta. – Égig érő hegyek, végtelen síkságok, nagy, lusta folyamok, jeges patakok, erdők, falvak, városok, várak... Az egyikből egyszer elloptam egy törpét. Ekkora volt! – mutatta nevetve. – Kapálódzott, mikor a zsákomba tettem. Annyit kaptam érte, mint egy lóért. Én már a tengert is láttam!

Megvontam a vállam.

– Az is csak vízből van!

– Sós vízből! – bólintott. – És akkora halak laknak benne, amik megeszik az embert.

– Halak itt is vannak. Csontból reszelt túvel fogom ki a patakból őket. De fent, a tocsogó alatt vesszőkosárral is tud meríteni az, aki ügyes.

– Halat, kosárral? – Megvillant a szeme. – Nem tudsz te hazudni, ahhoz te kevés vagy. – A galambjai ekkorra mind a kalitka oldalához gyűltek, engem bámultak. Némelyik burukkolt, mintha szólítana. A cigány tűnődve nézett rám. – Úgy figyelnek rád, mintha ismernének. – Kimarkoltam a zsebemből egy fél marék kölest, elébük tartottam. Puha nyakukat megnyújtva kihajoltak a vesszőrácsra, úgy csipegették a szemeket. – Pedig nem ismerhetnek! – lamentált a cigány. – A fürjeket, rigókat hálóval fogtam tegnap hajnalban, ide nem messze. De a galambokat pénzért vettem, Buda alatt. Tudod, hogy az hol van?

Délnyugat felé intettem.

– Lóval öt nap, két hét gyalogszerrel.

– Négy hete jöttünk el onnan! – bölintott a cigány. – De ha felülnék a pajtásom legjobb lovára, harmadnap reggelre visszaérnék!

– Olyan ló nincsen – ingattam a fejem. – Engem te nem csapsz be. – Nem tudom, mit kedvelt meg rajtam.

– Na, jó – mondta, ahogy a kalitkás husángot a vállára emelte. – Most nem érek rá itt tovább csevegni veled, ma még túl kell adnom a madaraimon. Hanem este, kapuzárás előtt gyere ki hozzám. Fent táborozunk majd a bükkös alatt. Xerxészt keresed. Ez a nevem. Merthogy perzsa vagyok!

Egy szavát se hittem. Minden cigány tolvaj. Hazudnak és csálnak. Még hogy Xerxész! Dáriusz fia napernyő alatt járt seregei élén. Ez a cigány meg... Lábbelije sincsen, pedig elmúlhatott már vagy harmincéves. De a galambjai szépek. Volt közöttük kettő, alig nagyobbak, mint egy hetes csibe, nagyon megtetszetek. Ha felnevelném és fiatalnám őket, az apátúr talán hálás lenne.

– Jól van! – intettem utána. – Talán megkereslek!

Hazaballagtam a monostorba. A nap déli heve elől behúzódtam az istállóba. A lapos kövekből emelt alacsony hajlék ferde tetejét öt gerenda tartotta, keresztben. Háromra száraz pallókból még tavaly tavasszal kis padlatot szerkesztettem, azon hamarabb szárad meg a széna. Felhágtam a létrán. Bolondító illata van a friss szénának. Délidőben hatalmasat lehet aludni benne – ebéd helyett. Álomban mindig jól belakmározok. De most nem aludtam. Ha a ferde tetőt legfelül megbontom, és egy kis ablakfélét szerkesztek alája, pompás galambdúcom lenne. Nem kell hozzá, csak néhány lécdarab meg egynehány cserép. Fejben készítettem el a tervet, könyökömmel mértem ki a szükséges lécek hosszát. A méreteket megjegyeztem. Tucatnyi szeg vagy drót is kellene, hogy a dúc alapja biztosan megálljon, és a nyílás fölött megtartsa az új cserepet. Fejemben forgatva a terv részleteit, kimentem a kapun.

– Hova még, nyulacska?

– Dolgomra – feleltem.

– Ugyan, mi dolga lehet egy ilyen ütődöttnek? – ugratott a kapus. – Hozzál török-mézet!

Három kovácsműhely is volt a városban. Feind Tóbiás vitte a legnagyobbat, Nagy udvaros háza volt a piactér mellett. Úrlovakat patkolt, kengyelvasat, zablát is készített, de leginkább kardot és velencei mintájú töröket. Filigrán, apró emberke, ránézésre senki se gondolná kovácsnak. Drágán dolgozik, hat segéddel, mégis bőven akad megrendelése. Budától Krakkóig sokan megkeresik, remek fegyverkovács hírében áll. A második műhely tulajdonosa magyar, bizonyos Kerek Tamás, harmadmagával dolgozik, négy utcával kijebb. A fiai segítik, három tömzsi, tatár szemű gyerek. A legfiatalabb egyidős velem. Ötéves korunkig sok időt töltöttünk együtt, libát hajkurászunk, ettük a pöszmétét meg a cigánymeggyet. Sokat verekedtünk, mindig földhöz vágott. „Kovács leszek – mondta –, mint az apám! Hát te?” „Lócsiszár! – feleltem, mert ez jutott eszembe. – Hozzád hajtom majd patkolni a lovaimat!” Tenyerével csapkodta a földet, úgy nevetett. „Nem lesz neked lovad, még egy szamarad se!” Nem lett igaza, mert ha lovam nem is, szamaraim lettek. Hozzá vittem őket, ha meglazult vagy kiesett patájukból a szeg. Emlékezett rám, pedig ahogy elmúlt ötesztendős, nem játszhatott tovább velünk, sehonnaiakkal, befogták dolgozni, hogy a mesterséget hamar kitanulja. Ő fogta a lovak kantárszárát, amíg a bátyjai patkoltak. Most mégse hozzájuk mentem, hanem a harmadik kovácshoz, a város szélére. Búzös, ablaktalan műhelye van Samu szegkovácsnak, a Görbe utcán, nagy, nyitott színnel. Ő veri a legolcsóbb patkót, de a legtöbbet is, mivel a Görbe utca ott kanyarodik el a szőlőskertek felé, a déli kapuhoz kö-

zel. A lovasok, ha dél felől érkeztek, mind betértek hozzá. Samu nem csak patkót ver, de szeget húz, kampókat kovácsol, s újabban dísztelen ajtópántot készít. Sokat eladott belőle – az én segítségével. Végigjártam a külső ringen kívüli házakat, s ahol úgy láttam, hogy a kapupánt elrozsdásodott vagy meglazult, oda bezörgettem. Kis kampós vassal húzogattam ki a meglazult szegeket, tarisznyámba raktam a régi pántot, vittem Samuhoz, azaz a lányához, Vaszlolics Irénhez. Hatalmas egy lány volt, már gyerekeknek is vastag. Úgy emelgette a nagykalapácsot, mint én a lúdtollat.

– Mi kéne, ha vóna, Nyuszigyerek?

Ezt is szerettem benne, hogy Nyuszinak szólít. Meg hogy mindig nevet. Idősebb nálam, legalább öt évvel. Két éve férjhez ment egy keszeg kis emberhez, de az elhalt, még mielőtt gyermekük lett volna. Nem ment újra férjhez.

– Egy maroknyi szegre van szükségem – mondtam neki.

– Nekem meg egy fekete medvére! – felelt kapásból.

– Már hogy értve?

– Úgy, ahogyan mondom. Hetedszer álmodtam vele. Karmait behúzta, úgy cirógattott. Karikát fűztem az orrába! Épp ilyet! – mutatta kacagva. – Látod? Láncot verek a felső városkapu javításához. Komoly megrendelés, egyheti munka. Nem érek rá most szeget húzni neked.

– Hiszen nem kell nekem új szeg! Régi is megfelel.

– Eredj, keress magadnak hátul, de igyekezz, apám meg ne lásson! Jön a városházról, a szerződésről.

A műhely mögött kis halomban állt a beolvasztásra váró ócskavas. Rozsdás, törött ásólapat, kapa, patkók, patkószegek, kocsikerékpánt... Feltúrtam a halmot. Hét szeget találtam, ami megfelelt.

– Ezeket vihetem?

– Kit akarsz keresztre szegezni, Nyuszika?

– Senkit. Hogy jut ez eszedbe?

– Merthogy éppen hetet választottál. Krisztus urunkat is hét szeggel ütötték fel. Rossz előjel – mondta.

– Itt hagyjak egyet?

– Az rosszabb lenne. Hat az ördög száma.

– Akkor mi legyen?

Döngött a föld a hatalmas talpa alatt, ahogy elhúzott mellettem, s eltűnt a műhely sötétjében. A napkorong sárgult odafent. Négy óra lehet már, sietnem kellene, ha még a faanyagot is be akarom szerezni a dúchoz, mielőtt a cigányokhoz megyek.

– Tessék, itt van még három, ezzel éppen tíz lesz a szegeid száma, mint a parancsolatoké. Így már szerencsét hozhat.

– Köszönöm.

– A köszönet kevés. Ezek mind új szegek.

– Tudod, hogy nincs pénzem.

– Küldj hozzám egy medvét! – felelte. – De aztán tudjon ám táncolni, és jó nagy talpa legyen!

– Meglesz! – Belekötöttem a szöveget a gúnyám ujjába. – Biztosan elküldöm, ha összefutok eggyel.

Az asztalosok, ácsok és bognárok újabban közösen vásárolták a fát, nagy telepük volt a felsővárosi temető mellett. Ott száradtak a napon a frissen vágott fenyők, felfűrészelt tölgyek, diófa és rózsafa deszkák, mind-mind fajta és méret szerint külön gúlába rendezve. A telepőrt ismertem. Sánta volt, mint én, de jóval idősebb nálam. Apám öccs-

vel egykorú lehet. Nem vagyok biztos benne, csak sejtem, hogy ő is ott volt, amikor anyám háza leégett. Akkor még nem sántított. Évekkel később, kőfejtés közben sérült meg. Beköszöntem hozzá.

– Hogy s mint, Bálint mester?

– Mi közöd bele? – mordult rám. – Hordd el magad innen!

– Szép rendet tartasz! – pillantottam körül. – Úgy tudom, itt is laksz, mióta megsérült a lábad.

– Na és ha itt lakom?

– A kalyibát magad építetted?

– Nem kalyiba ez, hanem faház! – igazított helyre. – Nem láttál még ilyet?

– Ilyen szépet még nem! – hazudtam neki. – Arányos. Éppen akkora, mint amilyen.

Se nagyobb, se kisebb.

Gyanakvón hunyorgott.

– Mit akarsz ezzel?

– Nem tudtam, hogy ilyen szakértő ács vagy.

– Nem vagyok ács. Nem vagyok én semmi.

– Dehogynem! – dicsértem tovább. – Hiszen hivatalod van, mint az erdőkerülőnek, de neked nem kell lejárnod a lábad, egész nap itt ülhetsz, a napon! Fizetést is húzol. Megvan mindened. Nem is értem, miért nem nősültél meg.

Sötét, gyűlölködő pillantást vetett rám.

– Ne ingerelj, gyerek, mert megharaplak.

– Komolyan kérdeztem. Apám öccsének a barátja vagy. Majdhogynem rokonom.

– Még csak az kellene... – A porba sercintett. – Hallottam felőled... Tudom, miféle vagy. Barátok kapcája.

Megvontam a vállam.

– Élek, ahogy lehet. Bérem nincs, az igaz, de üdvözülni fogok! A barátok hetente mondanak értem imát a kolostorban. Ezzel fizetnek ki.

– Hetente?

– Érted is imádkozhatnának...

– Ugyan... – legyintett. – Minek?

– Mikor voltál misén utoljára?

– Nem járok misére. Nem járok sehova. Őrködnöm kell, hogy a magadfajta tolvaj mocsodékok meg ne károsítsák a mestereket. Ez itt mind nagy értékű, válogatott anyag – mutatott körbe.

– Talán mégse mind... – mondtam. – Csak akad köztük vetemedett deszka, görccsel teli anyag...

– Még csak az kellene! Én itt rendet tartok. A sérült, hibás deszkák meg az eselék lécek mind hátul vannak, amott, de azok is külön, glédába szedve, rendben átszámolva. Az én kezem alól semmi nem tűnhet el.

– Derék dolog – adtam az ártatlant, mintha nem emlékeznék rá, hogy apám öccsével elhordtak mindent anyám házából. – De meg is van az ára, hogy őrködöl itten, mint ha Krisztus urunk koporsóját vigyáznád. Nem jársz lányok után, nem teszed a szépet, ami még hagyján, de nem jársz misére se. El fogsz kárhozni, Bálint bátyám, hacsak...

– Hacsak? – pislogott.

– Hacsak rá nem bírom a frátereket, hogy a te lelkedért is imádkozzanak.

– Ugyan miért tennél ilyet?

– Mert a rokonom vagy. A rokonok segítik egymást.

Tudtam, hogy érzékeny fülekre talál ez a megjegyzésem. Mióta megsérült a lába, s a bányából kitették, rokonai mind elfordultak tőle.

– Tényleg megtennéd? – kérdezte.

– Meg én! Csak jusson majd eszembe!

– Miért ne juthatna?

– Tudod, milyen gyenge a fejem. Nem véletlen, hogy lükének tartanak. Mindent elfelejtek, hacsak nincs valami tárgy a közelemben, ami emlékeztet a feladatomra. Mivel a szamarakkal hálok, tudom, hogy etetnem kell őket, szőrüket kefélni, mert ott a kefe... Vízet húzni, ott a veder, ugye... Ha a kolostorudvari nagykeresztre nézek, Jézus jut eszembe. Hát így, hiszen érted.

– Csakugyan ennyire nyomott a fejed?

– Látod, nem? – mutattam a nyúlszájamat. – Belül még rosszabb. Tiszta gyagya vagyok! – mondtam, pedig kettőnk közül ő volt a hülye. Legalábbis ebben reménykedtem.

– És mi kellene ahhoz, hogy emlékezz rám? – kérdezte.

– Nem is tudom... Fák közt élsz...

– Úgy van! – bólintott. – Ez jó gondolat. Jegyezd meg, Nyulacska! Van elég fa a kolostorudvaron! Ha rájuk pillantasz, én jutok eszedbe.

– Nem, nem! – Szomorúan ingattam a fejem. – Az élő fáról mindig az erdő jut eszembe. De talán ha néhány szál deszkát magammal vinnék, nem is tudom... Pár darab lécet, amit bír a hátam...

– Innen te semmit el nem viszel!

– Helyes – bólintottam. – Igazad van. Nem te vagy az egyetlen férfi a városban, aki nem törődik az örök élettel. Talán Jézus mégis megkönyörül rajtad, s nem a pokolra, csak a tisztító tűzbe vet. Na, Isten megáldjon – indultam.

– Várj! – horkantott utánam. – Adok néhány lécet a hulladékból, de a temető felé vidd, aztán a szőlőskertek alatt, talán nem látnak meg vele.

– Úgy lesz! – ígértem. – Esküszöm az aprószentekre!

Megvoltak a szegek, meglett a faanyag. Kalapács helyett egy öklömnyi követ használtam a dúc összeállításához. Nem volt túl szép munka, de a célnak megfelelt. Már csak néhány cserepet kell szerezzek valahonnan, hogy az istállótetőn nyitott ablakot befedjem. Egy hete nem esett. Talán kitar a szárazság még pár napig. Június vége van, ilyenkor nem ritka, hogy hetekig elkerül a felhők a völgyet. Talán szerencsém lesz, hiszen tíz szeget kaptam, s az már jó előjel.

Ahogy esteledni kezdett, átmásztam a kolostor kerítésén, nem akartam, hogy a kapus barát tudja, hogy az éjszakát nem a helyemen töltöm. Indulás előtt két rézpénzt kivettem a kövem mögül, ingembe kötöttem. Azután – Isten bocsássa meg! – egy kerek kecskesajtot elemeltem a kamrából. Mégse mehetek Dáriusz fiához vendégségbe üres kézzel.

A mi hegyeink közt hamar sötétedik. A nap el se pirul még, sárgán gurul nyugat felé, a keleti hegyoldal ragyogva fürdik a délutáni fényben, de a szemközti hegyhátak fái közt már homály motoz, nyirkos lehelet száll alá a völgybe, azután az este hideg ujjait messze kinyújtva magához húzza a keleti erdőket, egyre feljebb úzva fáikról a napfényt, míg végül a legmagasabb csúcsok fehérlő sziklái is elfeketülnek. Hidegen ragyognak a csillagok, mint ezüst az ércben.

A ringburgerek ablakai mögött gyertyák és mécsesek fénylenek. Mondják, hogy vacsora után ezek az urak mind felütik a számadókönyveket, hosszan tervezgetnek, némelyik megbeszéli asszonyával a másnapi teendőket. Másoknál vendégség van, a vacsorát hosszan szolgálják fel, főtteket, sülteket, édességet esznek. Olyan ház is akad,

ahová énekmondót hívnak a vacsora végére. Másutt dámajáték folyik, éjszakáig. A szegénysoron nemigen gyújtanak világot. A fény pénzbe kerül. A bányászok hamar elalszanak. A kézművesek legtöbbje is korán aludni tér, gyújtik az erőt másnapra. A szerelmesek megvárják, hogy az első sötét óra leteljen, csak aztán indulnak a szőlőskeretek felé, titkos légyottjukra.

Éppen zárásra értem a felső kapuhoz. Az örök már számolták az útpénzt meg a kapuvámot, egyikük a homokóra lepergő szemeit figyelte bent, a fülkékjünkben, hogy jelt adhasson a fenti strázsának, mikor engedheti a rostélyt. Nem láttak meg, amikor a kapun átbicegtem. Ahogy letértem az útról a bükkös felé tartó erdei ösvényre, mögöttem felhangzott a strázsza kiáltása:

– Aki hallja, fusson, vagy maradjon, ahol van! Zárul a város kapuja! – Csörgött a hibás lánc, zörögtek a kopott fogaskerek, a súlyos kapurostély döndülve ért földet.

Az ágak összehajoltak az ösvény fölött, orromig se láttam, pedig felkelt a Hold. Akár a kutyáim, én is kedvelem a Holdat. Ha kiflije jobbra néz, *C* betűt formálva, akkor fogyóban van, csökken, hamarosan eltűnik az égről. Ha *D* betűt formáz, homorú képével balra tekintve, akkor dagad. Mire kitelik a képe, a szívem tele lesz nyugtalansággal. Álomból sikoltva ébred, s fülemben, mintha dobot vernének, dübörög a vérem. Most is tele voltam szorongó nyugtalansággal, ahogy szuszogva kaptattam fölfele az ezüst fényekkel játszó feketeségben. Lehet, hogy a cigányok megölnek? Vagy zsákba varrva csempésznek át hetedhét határon, hogy eladjanak? Ostobaság, nyugtattam magamat. Kinek kellenék én? Ki adna egy garast is értem? Annyit se érek, mint az a pár galamb. Csúnya vagyok és jobbára ügyetlen. Hiába van eszem, a fejembe senki nem lát bele. Csak az apátúr tudja, mire vagyok képes.

Köröttem hallgatott az erdő, tücskök cirpelték. A kaptató lassan megszelídült a talpam alatt. A mező felől sűrű, fojtogató virággillat áradt. Ilyenkor nyílik a bakszarvú, a báránypirosító, az átoktüske meg a kosbor és a mezei liliom. Éjjeli bogarak járnak útjukat, rabolnak a keresztes pókok. A legtöbb bogár szagtalan, mások fertelmes bűzt árasztanak. A cigányoknak édeskés szaguk van. Fekete a vérük, talán attól lehet.

Az illatok közé, amelyek lassanként belülről is megülték az orrom, és a számban ízeké változtak, lassanként kivált egy, hogy minden mást elnyomjon. Húst sütnék! Mókust és nyulat! Mézzel ízesítve!

Amint a fák közül a legelőre léptem, megpillantottam a tábortüzüket. Szikrák pattogtak az égbe. A lángok visszfénye kirajzolta a sötétből a bokrok mellett hűsölő kocsikat, néhány kipánnyvázott ló árnyát is láttam. Sokan ültek a tűz körül, nyársukat forgatva.

– Hiszen ez nem nyúl, nem mókusz... – szimatoltam. – Ezek a zsványok őzet ütöttek! – Összefolyt a nyál a számban. A kolostorban ritkán ettünk őzet. Jobbára február táján, ha a püspöki helynök vagy Thurzó úr vadásztak erre. Ők küldtek kóstolót az apátúrnak. Fél szarvast, őzet, vaddisznócomb. Fácánt, foglyot, fajdot volt szabad fogni, mókusért, nyúlért se szóltak, de nagyobb négy lábúra tilos volt vadászni a kolostor és a város erdejében. Akit a kerülő vadorzáson kapott, meg lett korbácsolva.

A szélső tölgyek alatt közeledtem a tűz felé, gondoltam, meglesem őket. Harminc lépést se tehettem, amikor rám ugrott az erdő. Kiáltani se volt időm, úgy meglepődtem. Számat felpofozták, kezem-lábam összekötözték, husánggra akasztottak, mint a frissen ejtett őzet, úgy ügettek velem, óbégatva.

– Megfogtuk! Itt van! – Ledobtak a földre. – Ez volt nála. – Három kölyök volt az, velemkorúak. A legidősebb felmutatta a sajtomat.

– Honnan van? – kérdezte egy hang. – Csak nem loptad, pralám? – Xerxész volt az. Felállt a tűz mellől, közelebb lépett.

– Loptam – próbáltam mondani, de csak hörögni tudtam. A beszédem amúgy is nehezen érthető a nyúl szája miatt, de most, hogy tátogni se tudtam...

– Pénz is volt nála! – tódította a középső kölyök.

– Milyen pénz?

– Hát ez! – vihogott a gyerek. – Tessék! Egy rézgaras!

– Nem igaz! – hörögtem.

– Nem-e? – vigyorgott a purdé. – Tán nem tetőled vettem el? Bele volt csomózva az ingébe!

– Két garas volt nálam! Nem egy, hanem kettő!

– Álmodban! – röhögött a gyerek.

Xerxész magához intette. A purdé vonakodva, mintha fogát húznák, odament elébe. Xerxész két kézzel megfogta a fejét, homlokát a homlokához húzta. Orruk összeért, ahogy a férfi a gyerek szemébe nézett. Így álltak, hosszan, a vállas, szikár ember terpeszben, derékből előrehajolva, és az inas, vékony kölyök, szinte összenőve. Egyikük se mozdult, mintha szobrok lennének. Csönd volt a táborban, mindenki őket figyelte. Bent, az erdőben bagoly huhogott. Mintha csak erre a jelre várt volna, Xerxész elengedte a gyereket, felegyenesedett, jobbját elébe nyújtotta. Most látszott, milyen hatalmas a rózsaszín tenyere. Mint egy medve mancsa, futott át rajtam.

– Add ide! – mondta. A gyerek letette a garast a kinyújtott tenyérre. Xerxész nem moccant. – A másikat is! – parancsolta halkán.

– Nincs másik! – Mintha nyúznák, úgy visított a gyerek. – Folyjék ki a szemem, itt fulladjak meg, csapjon meg a ménkü, májam repedjen meg! Esküszök a mindenható, fekete patásra és az összes szakállas szentekre! Hazudik a sánta!

– Nem hazudok! – Egész testemben remegtem.

– Szoktál? – villant rám Xerxész fekete szeme.

Bólintottam, aztán megráztam a fejem.

– Szoktam – próbáltam kinyögni –, de most nem!

– Aki egyszer hazudott, mindég fog! – sívított a gyerek.

A cigányok egyetértően bólogattak körben.

– Úgy van! Igaza van!

Hanem Xerxészt semmi nem befolyásolta.

– A másikat is – mondta megint.

A kölyök, éppúgy, mint Xerxész aznap a városban, az ég felé nyúlt, csettintett, megtekerte a kézfejét, ujjai közt ott táncolt a másik rézgarasom. Odapottyantotta Xerxész tenyerére.

– Megpróbáltam. – A kölyök megvonta a vállát. – Nem sikerült. Majd legközelebb.

– De nem velem! – mondta Xerxész. – Oldozzátok el.

A legkisebb leguggolt hozzám, kioldotta a csomókat. Kitépte az ágat a fogaim közül. – Allj már fel, te gyenge!

Felkecmeregtem.

Xerxész magához intett.

– Minek hoztad a pénzt? – kérdezte.

– Galambot akarok – nyeltem a véretem.

Odaszólt a mögötte állóknak. Cigányul beszélt, nem érettem, mit mond. A legkisebb kölyök kivált a többiek közül, eltűnt a sötétben. Két szempillantás múlva valami surrogott, kerengett a sötétben, aztán két fiatal galamb ült a vállamra. A cigányok álmélkodtak.

– Rakd az ingedbe őket – mondta Xerxész –, sok erre a bagoly.

Jó érzés volt, ahogy a tollasok a mellemhez érnek.

– Aztán vigyázz rájuk! – mondta Xerxész. – Nem akármilyen madarak. Ha tanítod őket, bárholnan visszatalálnak oda, ahol majd tartod őket.

– A kolostorban – mondtam.

– Papok köcsöge vagy?

Mélyen elpirultam, de nem láthatták meg. Lángok fénye táncolt minden arcon. – Istállószolga vagyok és mindenés – feleltem. – Ott tartom majd őket, az istállóban. Fent, a gerendák fölött.

– Északról vagy délről mindig hazatalálnak – magyarázta Xerxész. – Van, amelyik keletről nyugatra is repül, bár azok ritkábbak. Keresztirányban gyakran eltévednek. Ezek még fiókák, de egy hónap múlva már elküldheted őket Bártfára vagy Bélabányára. Aztán mindig messzebb. – Két aprócska fémggyűrűt nyomott a markomba. – Nesze, ráadásnak! Ha felhúzod az ujjukra, levelet küldethetsz velük magadnak. Fél év múlva már Kassáról, Pozsonyból is visszarepülnek, sőt... Budáról is hazatalálnak. Két garast igazán megérnek.

– Elhiszem – feleltem.

– Igyunk az üzletre.

Egy öregasszony sört hozott fakupában. Alig bírtam vele. Xerxész egy hajtásra elűntette a maga adagját, sörhab billegett a bajszán. – Egészségünkre!

A fejem tiszta maradt, de a lábaim összeakadtak.

– Nem bírja a szántást! – A cigányok nevettek. – Küldd haza, Xerxész! Ereszd el, hadd menjen!

– Gyerek még az este – mondta Xerxész. – Nem kell úgy sietned.

Leültünk a tűzhöz. Valóban őzet sütöttek. Mint ahogyan nagyvásárkor az ökröt sütik nálunk, úgy bántak az őzzel. A puha peccenyedarabokat lemetszették az állat hújáról, a maradékot tovább forgatták a tűz fölött.

– Hurokkal fogta meg a gyerek – magyarázta Xerxész. – Egyél, jut belőle bőven. – Újabb kupa sört diktáltak belém, már kóvályogtam. – Látod, pralám, erre van az élet. Enni, inni, szeretni. A többi csak mese.

Megráztam a fejem.

– Több dolgok vannak... – Ilyesmit makogtam.

– Szamárság – mondta Xerxész. – Ne higgy a papoknak. Véletlenül születünk a földre. Minden véletlen, csak az nem, hogy én cigánynak születtem. Az igazi szerencse.

– Semmi nem véletlen! – mondtam. – Minden lépésünket az Úr igazgatja. Ő tudja, kit mire szán, milyen feladatra.

Hosszan, figyelmesen nézett.

– Lóli, gyere ide!

A természetes cigányasszonyok közül kivált egy aprócska asszony. Akár egy varjú, akorka. Úgy is lépdelt, ahogy a madarak járnak. Minden lépésre mozgott a feje. Alig volt haja.

– Nézz a tenyerébe! – mondta neki Xerxész.

Hosszú, fekete körmei voltak a cigányasszonynak. Megragadta a csuklómat, kezemet a melléhez vonta, fölé hajolt, megszagolta.

– Nem lesz hosszú élete – morogta.

– Mit nem mondasz! – nevetett Xerxész.

– Felakasztják! – huhogott a banya. Szólni se tudtam, annyira szédültem a sörtől. – Nem volt még szerelmes! – folytatta a vénség, a tenyeremet simogatva. – Azt se tudja, mi az! – Megint vihogott. – Sose is tudja meg!

Összeszedtem magam.

– Ezt meg honnan veszed? – kérdeztem tőle.

– Úgy lesz, ahogy mondja! – bólintott Xerxész. – A tenyeredből látja.

– Hiszen oda se néz! Egyfolytában a tüzet bámulja.

– Nem bámul ő semmit, hiszen vak! – mondta Xerxész. – Az ujjaival olvas. – Igaza lehetett. Az öregasszony karmos ujjai hátával cirógatta a tenyeremet, aztán beleköpött, nyálát szétdőrgölte.

– Hamarosan nagy bajok érnek – morogta.

– Beteg leszek a sörtől, vagy agyonüttök? – próbáltam tréfálni.

– Szavadat veszted, mint az anyád.

Úgy éreztem, mintha megütött volna.

– Én nem hiszek az ilyen jövendőmondásban! Ha majd Jézus szólít, neki hinni fogok! Különben sincs írás senki tenyerében, csak egy-egy nagy *M* betű.

– Hol? – kérdezte Xerxész. Medvemancsát élém nyújtotta. Megmutattam neki.

– Memento Mori. – Ha már kiszaladt a számon, hozzátódtottam: – Latinul van.

– Úgy? És mit jelent?

– Emlékezzél a halálra.

– Minek? – horkantott Xerxész.

– Jézus Krisztus ítél mindannyiunk felett. Aki nem méltó a feltámadásra, az pokolra kerül, ördögök sütik meg. Kínok kínjai közt szenved az idők végezetéig. Aki panasz nélkül szolgálja a sorsát, az mind feltámad az ítélet után.

– Ostobaság! – Xerxész leült a tűz mellé. – Én nem szolgálok senkit. – Mogorván bámult maga elé. – Élek és meghalok, ahogy ez az őz is. Hogy azután mi lesz, kár tanakodni.

Búcsúzni akartam, de nem engedett.

– Azt a lovat még meg se mutattam.

– Hiszen semmit nem látni, olyan sötét van.

Hátravezetett, a kocsik mögé, ahol a lovak ki voltak pányvázva. Megéreztek a közeledésünket. Horkantottak, némelyik nyerített. – Jól van, szépségeim, jól van. Én vagyok az! – Aztán cigányul szólt hozzájuk. Nem tudom, mit mondott. A lovak hozzádörgölöztek. – Mindegyik jó fajta – magyarázta Xerxész. – Egyiket se loptuk! Ezt a két szürkét egy lengyel lócsiszártól vettem, a három pejt meg lent, a Duna mellett... Gyorsak, de hamar kifáradnak. – Mindegyikről hosszan magyarázott. Végül egy magas, fekete mén mellett álltunk meg. – Látod? – A felhők mögül kibújtt a telihold. – Róla beszéltem. Hercegnék hívják. Négyéves. Tíz aranyért nem adom olcsóbban.

– Akkor rajtad marad! Nincs olyan ló, amelyik ötnél többet érhet.

– Majd meglátod, ha felülsz a hátára.

– Nem én! – mondtam. – Sose ültem még nyeregben.

– Nem kell hozzá nyereg. – Füttyentett egyet. Az egyik szekér alól kimászott valaki.

Úgy közeledett, mintha arasszal a föld felett járna. Tizenkétéves-forma cigánylány volt. Fehéren sütött rám a szemének holdja. – Andreásnak hívják! – mutatott rám Xerxész, pedig a nevemet sose mondtam neki. Nem tudom, honnan tudhatta. – Ez meg itt Ariadne. – Ahogy a leányzó közelebb lépett, megcsapott a szaga. Körteszag. Savanyú és édes. – Fordulj vele egyet! – mondta neki Xerxész.

– Úgy érted...?

– Úgy.

Ariadne belekapaszkodott a mén sörényébe, a hátára szökkent.

– Mögém mászhatsz, ha tudsz!

Mielőtt megpróbáltam volna, Xerxész alám nyúlt, jobb kézzel fölemelt, baljával benyúlt az ingembe. – Majd én vigyázok ezekre! – Elvette a galambjaimat. – Aztán csak ügyesen, Ariadne!

Már a lány mögött ültem, ágyékkommal a tomporához csúsztatva, amikor Xerxész le-guggolt, eloldotta a pányvát.

– Hajnal előtt visszaérjete! – Rácsapott a ló farára. A mén megugrott velünk. Megkapaszkodtam a lány vállában.

– Ne ott fogj, te lüke! – Hóna alá nyúltam. Alig volt melle. – A derekamat fogjad!

Sívított köröttünk az éjszaka. Beleveszttem a vadkörte szagába. Ágak karmoltak az arcomba, eltűnt a hold, semmit se láttam. A mén hirtelen megtorpant, lerepültem róla. A szám tele lett édes, puha földdel. Hátamra fordultam. Éreztem, ahogy egy kéz végigsimít rajtam.

– Semmi nem törött el. Lám csak, még ez sem.

Ott érintett meg.

Mintha a csillagos ég köröttem örvénylett volna. Valami felemelt, azután zuhantam. Magom, vérem hullott. Sírtam, nevettem.

– Nyulacska, lovacska!

Késő délelőtt volt, mikor felébredtem. Szentantalka az arcomat nyaldosta. A szamárcanica féltékenyen bámult. Az istállóajtó deszkái közt besütött a nap. A földre hulló fényben két galambfőka ült. Arasznyira tőlük négy fénypötty csillogott a szalma közt, a földön. A két madárgyűrű és a garasaim. Mind a kettő, amelyeket magammal vittem.

Álmodom, hogy élek.

Bernáth István

EGY KICSINY ORSZÁG NAGYHATALMI ÁLMA

Halldór Laxness, 1902. április 23.–1998. február 8.

(Akiről tíz éve ezt a nekrológot írtam, ugyan tíz évvel halottabb, más tulajdonságaival mégis elevenebb, például néhány hónapja egy nyolcszáz oldalas monográfia jelent meg róla izlandiul, majd jeles kiadóknál angolul és németül is. Különben ahol tíz éve megjelent volna, nemigen tudtak terjedelmet számolni, ezért maradt ki a lapból.)

(Kicsoda?) Emlékszik még rá valaki? Nem az 1955-ös irodalmi Nobel-díjára, ami inkább csak társasági téma, hanem arra, hogy 1955–1965 között, öt regényének magyar fordításával íronak számított Magyarországon is.

Titka a prózatörténeté és Izlandé. Az előbbit ismerni véljük, az utóbbit még véletlenül sem. Izland ugyanis nemcsak az a *kultúra*, amelyik roppant korai, XII–XIV. századi aranykorában lerakta az európai nyelvű, realista prózaírás könyvtárnyi méretű alapjait – az 1965–1995 között már magyarul is megjelent, hat izlandi *saga* is tanúsít-

ja –, hanem a XX. század fordulójáig egyúttal a barbár „kevesen levés” országa, paradicsoma és pokla is (ez utóbbi a XVII–XVIII. századi járványok, vulkánkitörések és dán elnyomatás idején).

Egzotikus, „x-es” íróként Laxness talán azért keltett nálunk is némi figyelmet, mert ezt a konkrét, természeti-történelmi világot szűri le, értelmezi és szuggerálja. Egy ezer-száz éve fennálló, a dokumentáltságtól szinte embertől emberig áttekinthető, kicsiny társadalomról adott híreket. (Mellesleg utálta a „társadalom” fogalmat, mint üres hal-maszt, és gyanúperrel élt minden felsőbb intézményesültség iránt.)

De a történelem műhelyében jól eligazodik: „*Kicsoda egy király? Az igazi király arról ismerzik meg, hogy már csak külföldi zsoldos csapataiban bízik... Szabadságharc, háború? Mi-óta világ a világ, éjjel-nappal folyik, a munka termelte értékekért, az értelmes élet fenntartásá-ért, az értékek lefölözői ellen... amikor már embert is ölnek, csak határeset. Az embert amúgy iga-zából egyfolytában ölik, erejét apasztják, kedvét szegik, idegeit őrlik, egészségét felmorzsolják, s ami még megmarad, elropogtatja az idő...*”

És egy gyakran idézett aforizmaparancsolata egyik regényéből, ami egy ilyen póre kis semmi országban már nem is annyira ironikus, mint inkább szabatos: „*Csak annyit embert öl, amennyit meg bírsz enni!*”

Valószínűtlen kicsinységek és nagyságok, Izland és Laxness. *Egy kicsiny nép nagyhatal-mi álma*, nyilatkozta halála másnapján a tévében a – szépíróként is aktív – izlandi mi-niszterelnök, Davíð Oddsson.

Izland példátlanul irodalmi monokulturális ország – volt. A nép gondolkodásmód-ját az ezeréves történetírás/mondás/hallgatás/olvasás strukturálta, a törzsi-nemzeti kohere-n-ciáját átmentő nép értékítélete a történetmondó lélegzéstechnikáját díjazta. Ennek azonban fel kellett lazulnia a háború, a függetlensége óta „svédesen” szervező-dő országban, a verbális érzékletességre rá kellett nőnie a nemzetközi szociologikum-nak, statisztikának, tudományosságnak.

1962-ben egy reykjavíki társaságban, amikor kitudódott, hogy épp Laxness IZLANDI PÖR című regényét fordítom, egyszerre hárman kezdték el mondani a regény első ol-dalait, szóról szóra és kívülről, hosszú percekig. De már 1975 táján nem lehetett nem észrevennem, hogy egyre több a formátumos izlandi festő, szobrász, zeneszerző, filmes, akik Laxness mellett is kilátszanak a fűből, sőt még néhány, nála harminc-nyegen év-vel ifjabb prózaíró is, akiket addig is számon tartottak. Az államegyházi lutheranizmus felszínességétől előbb katolizáló, majd a világ nyomorultjai iránti együttérzésből mar-xizáló, végül, a háború után „*a létezés adamant tengelyeihez*” igazodva, taoistává vált Lax-ness 1968-ban jelentette meg utolsó, úgymond, nagyrealista regényét, majd el-elpi-hent az olümposzi ködben. (Innen bocsátotta még ki 1975–1987 között négykötetes önéletrajzi „esszéregényeit”, szellemes, pikírt, meditációs öntörténeteit.) És a laxnes-si nagyepika hiányának vákuuma felszínre szippantotta nemcsak a társművészeteket, a többi író, hanem a művészetekről szóló – immár nem csupán pozitivistá – tudomá-nyosságot is. Izland szépirodalmi és történetírói monokultúrája, mondhatni, egyetlen determináns ember visszavonulásától korszerűvé színesedett.

(Egy laxness) Hosszas számítás után sem mondhatok mást, mint hogy az izlandi irodalom, a nyelvet beszélőket tekintve, a világ legkisebb, szerves etnikai és politikai egységként működő nemzeti irodalma. Vajon az irodalomban is úgy van-e, ahogy a politikában: *kis ország – nagy külföld, és viszont?* És egy futólagos fizikai-kvantifikálási ötletnek engedve elgondoltam, mi volna, ha a különféle lélekszámú nyelvterületek és

világirodalmi érvényesülésük viszonyát *egy laxness* mértékegységével fejeznék ki? Menynyi lenne akkor *egy laxness*? Mondjuk, mint Izlandé, jó negyedmillió ember irodalmi működésének világirodalmi térereje, még rövidebben, *negyedmillió ember világirodalmi szólásszabadsága*.

És hány *laxness* térerejűek vagyunk mi?

Hányszor hallani idehaza, de hallottam Dániában, Norvégiában és Hollandiában is: *Istenem, ha ez a költő...* – és itt elhangzik például egy dán „Arany János” vagy egy norvég „Csokonai”, egy holland „Weöres Sándor” neve – *...ha ő angolul írt volna!!!* Az efféle sóhaj szenvedélyes igazától addig bólogat az ember, míg rá nem döbben, hogy fikarcnyi értelme sincs. Hisz egyszerre két abszurdumot is óhajt magának: nekünk ne volt légyen Arany Jánosunk, valamint hogy szívesebben volnánk angolok vagy amerikaiak.

Mikorra kúráljuk ki magunkból azt a toborzó tárogató hangú, komor eszmét, hogy *védtelen és védelemre szoruló, kis nemzet vagyunk?* Panaszos eszménk csírázásának kora és racionális magva még az Anjou-kori és a Hunyadi Mátyás uralta Magyarország, *egy-egy befelé igencsak külterjes államalakulat*, mikor is anyanyelvi irodalom híján a magyar nép reflexíve szóba sem állhatott magával. Nálunk legalább kétszáz kisebb, államalkotó nép panaszolhatná kicsinységét. De ha mégis keserít a kicsinységérzet, vajon nem azok a távlatok sugallják-e, amelyek befelé való fejlődésünk szűkösségébe mutatnak?

Márpedig ha nincs meg negyven-ötven *laxness*nyi világirodalmi térerőnk (ki tudja?), akkor vagy hibás a mértékegység, vagy definíciójából kimaradt az a feltétel, hogy egy írónak a világirodalomba vivő útja, honfitársaihoz képest, nem kifelé, hanem befelé vezet. Mint *Laxness*é is. Izlandon egy főre számítva négyszerte-ötszörte több könyvcím jelenik meg, mint nálunk (tavaly is így volt), még izlandiul is lehet *befelé* írni és így módon *kifelé* jutni.

(Okkult befejezés) Végül már vagy tíz éve nem hallatta a hangját. 90. születésnapja alkalmából, 1992-ben konferenciát rendeztek Reykjavíkban öt földrészről meghívott *Laxness*-expertusok részvételével. Harmadnap a konferencia kirándult a fővárostól negyven kilométerre eső, lávamezőkre, patakszélre épült, Bauhaus-stíliú *Laxness*-házhoz, mintegy tisztelgően szemügyre venni a még élő író „földi maradványait” (derült ki utóbb). Rendben felöltöztetve, valamelyik megszokott, sőtis zakójában állt a nagy nappali szoba ajtajában, egyenes derékkal, réveteg tekintettel. Az elsők közt értem oda hozzá, kezét fogtunk, és hogy emlékeztessem, mondtam, hogy én vagyok én, Budapestről, és köszönöm a nála valaha elköltött öt pompás vacsorát. „Ó, igen” – mondta megértően, majd megkérdezte, hogy kik azok ott mögöttem. „Hát a *Laxness*-konferencia résztvevői, a Sigurður Nordal Alapítvány hívta meg őket Reykjavíkba. Régi hívei önnek...” „Sigurður Nordal?...” – merengett el (az egyik legjobb barátja volt). „De hisz ő már rég meghalt... Akkor ezek itt kísértetek?” – kérdezte elgondolkodva. Ennél konzisztensebb következtetés később sem hagyta el a száját.

A természet misztériumaival sűrűn behintett Izlandon ősidőktől fogva s újult divatként ma is, a kísértetek léte-hiedelme sokkal köznapibb, mint egyebütt, nehéz szekrények mozdulnak el recsegve-ropogva az éjszaka közepén, távolba szakadt emberek alakmásai lépnek a szobába, s foglalnak helyet a teasüteményes asztalnál. (Ahol egyszer lakást béreltem, reggelre eltűnt a szobámból minden ruhaneműm, és ahogy fürdőköpenyben ténferegtem a lépcsőházban, majd a ház előtt, a szemközti ház ablakából egy nő egy kék pulóvert mutogatva megkérdezte, nem az enyém-e. De igen. Merthogy hátul a kertjükben találtak egy kupac ruhát-fehérneműt. Meg vagyok győződve róla, hogy a lakásom kulcsra volt zárva.)

Néhány hete, az e-mail-technika általi (túl) könnyed és sűrű levélváltások közepett, mellékesen megkérdeztem egy izlandi barátomtól, hat év távolából tudakozódva Laxness felől, hogy vajon él-e még egyáltalán. És jött a válasz: élni él, fizikai kondíciói nem rosszak, csak épp nem tudja, hol van, és nem tudja magáról, kicsoda.

Ritkán álmodom, már a fél tableta Eunocin-altató miatt is, de néhány napja, álmomban, ott ültem nála nagy nappali szobájának egyik foteljében, ő velem szemben egy bőrszámolyon (elvé volt, hogy a házigazda üljön egy fejjel alacsonyabban vendégeinél), sőtis zakóban, ahhoz nem illő kék csíkos csokornyakkendőben, nagy szivarral a kezében. Németül beszélgettünk, ahogy első két-három találkozásunk alkalmával is (angolul akkor még gyatrán tudtam, izlandiul meg öelötte meg nem mertem volna mukkanni, én felajánlottam a norvégot, de elhárította, mondván, nem világnyelv, maradt a német, amelyet valamilyen hobbiszenvedéllyel beszélt, olyan szófordulatokat szűrt szavai közé, mint *Maßnahmen treffen* vagy *auf eigene Faust*). Szavainak csak néhány foszlányára emlékszem, azon kívül, hogy időnként szégyellősen oldalt pillantgattam, nem hallják-e a többiek – voltak még öten-hatan a szobában –, hogy *ausgetipfelt* németül beszélünk, az izlandi meg a magyar. Olyasmiről beszélt, hogy *Nem, nem, én nem járok vadászni* – Izlandon nem sok vadászni való van, sarki róka, néhány madárfajta, évente egy-egy jegesmedve, fókákra szoktak még – *nem gyűlölöm az állatokat*. Többet nem tudok visszaidézni, csak a szivarfüstöt, sőtis zakójának klánmintázatát (de ez már a dolgozószobám falán lógó portréjáról eredhet), derűsen faggató tekintetét, és hogy egy széles viszkis poharat tartok a kezemben.

Másnap reggel azt a szoros, álmoskönyvi következtetést kellett leszűrnöm, hogy 1. ha álmodom valakiről, akkor azzal történik valami (izlandi kultúrkörben *a fortiori*), 2. mi egyéb történhetett a 96 éves Laxnesszel? Fel még nem támadhatott.

Eljutottam a keddi magyar napilapok kis hírek oldalára. Történt. Vasárnap este 9-kor.

Nem tudni, kinek a szándéka szerint, katolikus pap adta fel neki az utolsó kenetet, és katolikus szertartás szerint temetik el a házához közeli mosfelli temetőben. És ami Izlandon még sosem volt: minden állami zászló félárbocra eresztve. Ő volt a XX. századuk.

Takács Judit

KERTBENY KÁROLY ÉS A MAGÁNÉLET SZABADSÁGA

I. Homoszexualitás, heteroszexualitás: magyar találmány?

Az 1980-as évek második feléig csak sejteni lehetett, hogy Kertbeny Károly, a magát magyarnak valló író-műfordító a szerzője annak az 1869-ben névtelenül megjelent két értekezésnek, amely a homoszexuális férfiak büntetőszankciók alóli felszabadításáért emelt szót Poroszországban és a porosz dominanciájú Északnémet Államszövetségben, és amelyek egyikében először szerepeltek a „*Homosexual*” és a „*Heterosexual*” szavak. Manfred Herzer német kutató azonban többek között a budapesti Országos

Széchenyi Könyvtár kéziratárában talált Kertbeny-anyagok vizsgálatával bizonyítani tudta Kertbeny szerzőségét (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990).

A korabeli német helyzet rövid jogtörténeti áttekintéseként a következőket érdemes megjegyezni: míg Poroszország volt az egyik első olyan német állam, amely az akkoriban szodómiának nevezett cselekményért az 1532 óta járó halálbüntetést a XVIII. század végén, 1794-ben börtönbüntetéssel és korbácsolással, illetve testi fenyítéssel váltotta fel, addig a XIX. század elején, 1810 után több német állam, köztük Bajorország, Württemberg és Hannover, az 1791-es Code Napoléon mintájára már a férfiak közötti szexuális aktusok teljes büntetlenségét vezette be. Ezt váltotta fel 1871-ben az új egységes birodalmi büntetőtörvény 175-ös paragrafusa, amely a szigorúbb porosz törvénykezés kiterjesztését jelentette az addig a férfiak közötti szexuális kapcsolatokat büntetlenül hagyó országrészekre is (vö. Dynes, 1990:472).

A birodalmi büntetőtörvénykönyvet – a 175-ös paragrafussal együtt – 1870-ben fogadták el az újonnan létrejött Északnémet Államszövetségben, majd 1872. január 1-jén lépett hatályba a birodalom egész területén, felváltva az 1815 óta létező 36 szuverén törvényhozói entitás joggyakorlatát. A 175-ös paragrafus csak a férfiak között zajló „*erkölcsstelen természetellenes aktusokat*”¹ büntette, maximum ötéves bebörtönzéssel. A 175-ös paragrafus hatálya eredetileg csak az anális közösülésre terjedt volna ki, de a későbbiekben a fellebbezési bíróságok kiterjesztették hatályát – a kölcsönös maszturbáción kívül – „*a közösüléshez hasonló aktusokra*”² is. Itt érdemes megjegyezni, hogy a nők közötti szexuális kapcsolatot törvény által egyáltalán nem szankcionálták (Dynes, 1990:944).

Kertbeny Károly budapesti kéziratári anyagában olyan feljegyzések találhatók,³ melyek alapján megállapítható, hogy A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÉS ENNEK 152-ES PARAGRAFUSKÉNT VALÓ FENNTARTÁSA AZ ÉSZAKNÉMET ÁLLAMSZÖVETSÉG BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV TERVEZETÉBEN⁴ és A POROSZ BÜNTETŐTÖRVÉNYKÖNYV 143-AS PARAGRAFUSA ÁLTAL OKOZOTT TÁRSADALMI KÁR...⁵ című értekezések szerzője Kertbeny volt. Az utóbbi röpirat azért érdemel különös figyelmet, mert ebben szerepel először a homoszexualitás – „*Homosexualität*” – kifejezés publikusan (vö. Kertbeny, 2000). Ezenkívül az említett iratokból az is nyomon követhető, hogy Kertbeny 1865 és 1868 között rendszeresen levelezett az úttörő „*meleg aktivistaként*”, illetve néhol a „*meleg felszabadítási mozgalom nagyatyjaként*” (vö. Dynes, 1990:1339) emlegetett Karl Heinrich Ulrichsszal.

A jogi végzettségű, klasszikus műveltségű Ulrichs (1825–1895) 1864–65-ben jelentette meg azt a kiadványsorozatot KUTATÁSOK A FÉRFIAK KÖZÖTTI SZERELEM REJTÉLYÉRŐL⁶ címmel, melyben kifejtette, hogy a férfit férfi iránti szerelemre ösztönző hajlam lelki feminitást feltételez. E férfiak elnevezésére új terminológiát vezetett be: „*Urning*”-nak nevezte őket. A „*férfitestbe zárt női lélek*” megnyilvánulásai Ulrichs szerint nem tekinthetők se bűnnek, se betegségnek: „*Hogy egy valódi férfi szexuális készletű szerelmet érezzen egy férfi iránt, az lehetetlen. Az urning nem igazi férfi, hanem a nő és a férfi egyfajta keve-*

¹ „*Widernatürliche Unzucht*”.

² „*Beischlafähnliche Handlungen*”.

³ Ezek megtalálhatók az OSZK Kéziratárában az OctGerm 296 és 297 számú iratkötegekben.

⁴ §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHS UND SEINE AUFRECHTERHALTUNG ALS §152 DES ENT-WURFS EINES STRAFGESETZBUCHS FÜR DEN NORDDEUTSCHEN BUND.

⁵ DAS GEMEINSCHÄDLICHE DES §143 DES PREUSSISCHEN STRAFGESETZBUCHES...

⁶ Eredeti cím: FORSCHUNGEN ÜBER DAS RÄTSEL DER MANN-MÄNNLICHEN LIEBE; az angol fordítás címe: RESEARCHES INTO THE RIDDLE OF LOVE BETWEEN MEN.

reke. Csak a teste férfi, a benne lakozó szerelmi ösztön azonban női. Következésképpen ezt az ösztönt a férfinem felé kell irányítania, míg a nőkkel való szexuális kapcsolat irtózást vált ki belőle... szexuális késztetésű szerelmet csak a férfinem iránt érez. *Nem tud másként tenni.*⁷ Nem ő adta magának ezt a szerelmi irányultságot, és ezt eltörölni sem képes. [...]

Hogy a természet hogyan és miért alkotta meg ezeket a köztes lényeket, az máig megoldatlan rejtély. Másrészt viszont az, [...] hogy az urningok szexuális szerelmi késztetését a természet adta, ma már vitathatatlan. Az urningszerelem okát mindenféle másban keresték már (pl. az önfertőzésben stb.), ám ezek a feltevések mind hamisak.

Az egész teremtett világban nincs még egy olyan szexuális érzéssel felruházott élő teremtmény, melynek ezt az erős hajlamot – önmagát szörnyű önfeláldozásban felemészte – egész életében el kellene fojtania. Sőt, a szexuális érettség időszakában e hajlam időszakos kielégítése teljesen természetes igény, mely szükséges a test és a lélek egészségének fenntartásához. Ez a természet igénye, mely ugyanolyan könyörtelenül kíván tiszteletet az urningtól, mint a valódi férfitől. Az urning számára a nővel folytatott szexuális kapcsolat lenne egyszerűen természetellenes bűn.

Értelmetlenség az urning szexuális szerelmi gyakorlatát hermafrodita jellegű szexuális természetéből kiragadva megítélni. [...]

Az urning is emberi lény. Ennél fogva neki is vannak természetes emberi jogai. [...] A törvényhozónak nincs joga magát a természet fölé helyezni, nincs joga elítélni a teremtőt a teremtményében, nincs joga mártírként feláldozni élő teremtményeket természet adta hajlamuk miatt.

Az urning az állam polgára is. Ennél fogva neki is vannak polgári jogai, és az államnak vele szemben is vannak kötelességei. [...] Az állam nincs feljogosítva arra, hogy jogok nélküli emberként kezelje az urningot – ahogy mind ez idáig tette.

A törvényhozónak természetesen joga van az urning szerelmi hajlamának kifejeződéseit ugyanolyan keretek között megszabni, ahogyan erre az összes állampolgár esetében fel van jogosítva. Következésképpen a törvényhozó megtilthat az urningnak három dolgot:

- a) érelten fiúk elcsábítását,
- b) az igazság megsértését (erőszak, fenyegetés stb. által; tudatuknál nem lévő emberek kizsákmányolásával stb.),
- c) közszemérem sértést.

E megszorítások keretein belül az urningszerelem sehol nem igazi bűncselekmény. [...] A számos képzelt bűn közé sorolható, melyek a civilizált emberiség szégyenére bemocskolják Európa törvénykönyveit. Büntetése tehát hivatalos jóváhagyással elkövetett igazságtalanság.” (Ulrichs, 1870:64–65.)⁸

Emez érvek alapján Ulrichs megpróbált az urningok védelmére kelni különféle büntetőeljárásokban, sőt 1865-ben alapszabály-tervezetet készített egy létrehozandó „Urnig-Union”-hoz, és tervbe vette egy Urning-lap indítását is.⁹

Hannover 1866-os porosz megszállása után Ulrichsot Poroszország elleni agitáció vádjával 1867 folyamán kétszer is bebörtönözték, majd 1867. júliusi szabadulásakor az immár porosz tartománnyá vált Hannoverból száműzve Münchenben folytatta tevékenységét, ahol 1867. augusztus 29-én a Német Jogászok Kongresszusán a férfiak közötti szexuális kapcsolatot tiltó törvények eltörlése mellett érvelt, sikertelenül. Ez volt az első eset, amikor egy önmagát nyíltan vállaló érintett a férfiszerelemhez való jogokért nyilvánosan szót emelt (vö. Kennedy, 1988).

⁷ Az aláhúzással jelölt részek a szerző eredeti kiemelései.

⁸ Takács Judit fordítása.

⁹ A lap végül 1870-ben meg is jelent, de támogatás hiányában csak egy számot ért meg.

Ulrichs korai „meleg kampánya” hatástalan maradt, sőt az 1871-ben létrejött német egységesülés a férfiak közötti szexuális kapcsolatot szigorúan tiltó porosz törvénykezésnek az egész országra való kiterjesztését hozta magával. Ezután Ulrichs politikai mozgástere teljesen beszűkült, ezért elkeseredésében 1880-ban kivándorolt Olaszországba, itt halt meg 1895-ben.

Kertbeny és Ulrichs 1865 és 1868 közötti fennmaradt levelezéséből, valamint megjelent értekezéseikből kitűnnek a két korai szabadságharcos érvei közötti különbségek: Kertbeny ugyan elfogadta a homoszexualitás veleszületett ösztönjellegeből adódó elnyomhatatlanságát, de legfőbb érvként azt hangsúlyozta, hogy a modern államnak ki kellene terjesztenie az állampolgárok magánéletébe való be nem avatkozás elvét a homoszexuálisokra is. Kertbeny Ulrichsszal ellentétes perspektívából közelítette meg a kérdést: nem a homoszexuálisok, azaz egy kisebb létszámú társadalmi csoport jogi felszabadításához hasznosítható biológiai érveket kereste, hanem a homoszexuális aktusok szabad gyakorlásához való jog mindenki számára való biztosítását szorgalmazta. Meggyőződése szerint ugyanis az államnak nincs joga az egyén szexuális magatartásával kapcsolatos magánügyekbe – se – beavatkozni.

Kertbeny így írt – valószínűsíthetően Ulrichsnek – egy 1868. május 6-i dátumú levéltörredékben:¹⁰ *„A veleszületettség bizonyítása azonban egyáltalán nem vezet célhoz, főleg nem gyorsan, és ezenkívül veszélyesen kétélű fegyver; bármilyen érdekes is legyen ez a természeti rejtély antropológiai szempontból. Hiszen a törvénykezés nem kérdezi, hogy a hajlam veleszületett-e, hanem csak a hajlam személyes és társadalmi veszélyei, a társadalomhoz való viszonya érdekl. Vannak például születésüknél fogva vérszomjas emberek, piromániások, monomániások stb., de őket sem hagyják háborítatlanul kiélni hajlamaikat, még ha ezek orvosilag bizonyítottak is... azért csak izolálják őket és ezáltal szélsőségeségüktől a társadalmat. Így semmit sem nyerünk azzal, ha sikerülne akár a legkétségbevonhatatlanabb bizonyossággal is bizonyítani a veleszületettséget. Sokkal inkább arról kell meggyőzni az ellenfeleket, hogy éppen az általuk használt jogi fogalmak szerint nincs semmi közük ehhez a hajlamhoz, akár veleszületett, akár szántsándékos, mivel az államnak nincs joga beavatkozni abba, amit két tizennégy év feletti ember önként, a nyilvánosság kizárásával, harmadik személyek jogainak megsértése nélkül egymással művel, akkor sem, ha ez e két ember számára súlyos következményekhez vezet...”*¹¹

A homoszexualitással kapcsolatos, az 1860-as évek végén rendkívül modernnek számító emberjogi érvelése mellett Kertbeny másik újításaként az általa bevezetett szexualitásterminológia említhető, melyben nem fordult elő sem az urning, sem az uranizmus. Ehelyett a homoszexualitás, a heteroszexualitás, a monoszexualitás és az állatokkal létesített szexuális kapcsolatra utaló, nehezen magyarítható „*Heterogen*” fogalmakat hozta forgalomba, melyek közül az első kettő máig maradandónak bizonyult.¹²

¹⁰ E levéltörredék az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában az OctGerm 302 jelzetű iratcsomó 228. oldalán található.

¹¹ Bessenyei Nóra fordítása.

¹² A monoszexualitás, homoszexualitás és heteroszexualitás szavak ihletője valószínűleg a botanikai szakszóként a XIX. század elejétől használatos biszexualitás („kettős nemiség” értelmű) kifejezés lehetett. Kertbeny pedig – életrajzi jegyzetei szerint – 1850-ben tíz hónapos lipcei kényszerpihenője alatt „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (Kertbeny, c. 1856:123). Kertbeny terminológiai újításairól bővebben lásd: Takács, 2001; 2004.

II. Ki volt Kertbeny?

Kertbeny Károly Mária Karl Maria Benkert néven Bécsben született 1824. február 28-án – ahogy életrajztöredékében hangsúlyozza – „*mint magyar szülőknek fia*” (Kertbeny, c. 1856:120).¹³ A magyar irodalomtörténet nem túl jelentős műfordítóként tartja számon, akinek talán legnagyobb irodalmi érdeme az a lelkesült szándék volt, amellyel a magyar irodalmat – mindenekelőtt Petőfi és Jókai műveit – külföldön, elsősorban német nyelvterületen népszerűsíteni kívánta.

Kertbeny életének ötvennyolc évében rengeteg dologgal foglalkozott: pályafutását 1840-ben, tizenhat évesen könyvkereskedéssel kezdte, 1843-ban, tizenkilenc évesen rövid katonáskodással folytatta, majd „*kezd[et]t az egyetemen és magányosan orvositudományt tanulni*” (Kertbeny, c. 1856:120).¹⁴ Irodalmi aspirációi 1845-től támadtak, miután Pesten megismerte Petőfit: „*Szabad időben Petőfivel... vagy Pilvax kávé[ház]ban volt... Petőfi, Jókai, Tompa, Sárossy, Lisznyai... társaságában, vagy a nemzeti színházban... Eötvös és Lukács Mórhoz járt, és Vörösmartyhoz... – Mindezen körökben támadt neki a gondolat a magyar irodalmat a világirodalomban képviselni.*” (c. 1856:120.)

1846-ban JAHRBUCH DES DEUTSCHEN ELEMENTES IN UNGARN címmel már saját folyóiratot próbált indítani, mert „*a magyarországi németeknek kötelessége, feladata a magyar politikai és szellemi mozgalmak és Európa közt a megértést hidat építeni... – Ez időben ismeretséget csinált Pulszkyval. Kossuthhoz járt, de Szécsenyihez is, ki a Jahrbuchnak nagy pártfogója volt*” (c. 1856:121). A lapindítási kísérlet azonban kudarcba fulladt: 1846-ban „*a »Jahrbuch« első fele kinyomatott... No hát, szép sárba lépett. A német lapok gunyoltak és protestáltak a feladattal ellen, a magyarnak szolgálja lenni, és a magyar lapok protestáltak, hogy magyarországban nincs jogosult »német elem«. Egyik se felfogta Kertbenynek engesztelhető eszmét. Végre megfogta sátorfáját és tovább ment. Május 6-án elhagyott Pestet. Édesapja már halálágyon feküdt. Ment gyalogosan, csak tíz forinttal, és Petőfi költeményeivel a világba. Balatonfüreden Deák Ferenczet találta, és az őt felbátorította, külföldre menni, és a magyar irodalmát képviselni*” (c. 1856:121).

Ezután beutazta Olaszországot, majd Svájcba szökött, és 1847-ben innen „*közpönyege elzalogosítása által Parisba utazott, és ott február elsőn érkezett frakkba, fillér nélkül, ismeretség nélkül, 6kor reggel*”. Párizsban találkozott „*Heine Henrikkel*”, akinek Kertbeny első, 1949-es Petőfi-fordítását ajánlotta, és ismeretséget kötött többek közt Bem Józseffel, „*Bakuninnal*”, „*Sand Györggyel*” és „*Musset Alfreddal*”. „*E[z] időtől kezdve Kertbeny mint életfeladatnak feltette, működését a magyar irodalom képviselésének szentelve. – De eddig neve még mindig családíé, Benkert volt. Hanem magyar neve kellett, ha magyar ügyet akar képviselni. Azért hazairt, névváltásért. A beírás történt 1847ki szept 23án, 6613 sz.a. És az engedély jött K. helytartóság által 1848ki februar 22én, 8812 sz.a.*” (c. 1856:121.)

Még 1847-ben áthajózott Párizsból Londonba, ahol a British Museumban „*a magyar könyvek és kéziratok rendbeszedése véget*” dolgozott. 1848-ban azonban már egy berlini napilap munkatársa lett. Berlinben megismerkedett többek között „*Humboldt Sándorral, két híres Grimm testvérekkel*” és „*Arnim Bettina bárónéval, Goethe szeretőjével*”, majd több német városban töltött hosszabb-rövidebb időt, közben népdalokat, JÁNOS VITÉZ-t, TOLDI-t fordított (c. 1856:122–23).

¹³ Kertbeny befejezetlen önéletrírásából az eredeti írásmódnak megfelelően közlöm a részleteket.

¹⁴ Kertbeny orvosi tanulmányairól csak annyi tudható, hogy belekezdett. Kertbeny legrészletesebb életrajzának írója, Detrich Márta is csak annyit említ ezzel kapcsolatban, hogy „*beiratkozik az orvosi karra, s mint autódidakta igyekszik a hiányzó előtanulmányokat pótolni*” (Detrich, 1936:12).

1850-ben Lipcsében dolgozott, ahonnan hiányzó útlevele miatt a rendőrség ki akarta utasítani, ezért tíz hónapig a lipcsei botanikus kert főkertészénél talált rejtekhelyet a rendőrség elől. Itt – saját bevallása szerint – „szaktudományosan megtanulta a botanikát” (c. 1856:123). 1851 végén feladta magát az osztrák hatóságoknál, és Bécsben börtönben „két hete[t] ült. Végre a hadbíróóság öt felmentette, de eltiltotta Bécsset elhagyni és az újságoknál dolgozni. Nyomorban élt” (c. 1856:124). Az 1851-es koburgi rendőrségi értesítőben közölt körözés szerint azonban Kertbenyt több dolog miatt is keresték: „Igen tulzott demokratának lenni mondatik (népkormány barát), ki nem közönséges elmetehetiséggel, ritka ékesszólást és magas fokú színmutatást köt össze, ármánykodásra és gonosz tettekre hajlandó. 1850-ik évi aug. havában... hosszabb tartózkodás után a' nélkül távozott innét el, hogy korszakmabeli tartozását kifizette volna, 1850-i november vége felé megjelent Lipcsében, és sikerült neki a' cs. Kir. Osztrák birodalmi consulságtól egy 4 hétre érvényes ideiglenes kimutatványt kieszközölni, de innét 1851-ik évi január 16-án e' kimutatvány, és 50 tallérnyi adósság hátra hagyásával eltűnt, midőn őt a' lipcsei rendőri hivatal születési hatóságától törvényes útlevél előmutatása nélkül tovább túrni nem akarta.” (Deák, 1998a:349.)

E körözésről Kertbeny nem tett említést önéletrajzában, mint ahogy arról sem, hogy 1854-ben felajánlotta ügynöki szolgálatait a bécsi kormánynak. Deák Ágnes történész kutatásai szerint e lépését „a megélhetési gondok szorításában s tulajdonképpen igen komolytalan elképzelésekkel” (Deák, 1998a:354) tette meg: saját beszámolója szerint tulajdonképpen egy irodalmi lapot kívánt indítani – más forrás híján – a titkosrendőrség anyagi segítségével. A titkosrendőrségnek így érvelt Kertbeny a lapindítás szükségességéről: „a biztosabb egzisztenciatermelés mellett a szerkesztés az ügynököt a nemzeti párt minden vezetőjével összekötetése hozná, s a publikum előtt ez az állás a patrióták figyelmét és bizalmát biztosítaná számára. Ha sikerülne egy biztos, kitaró, jól fizető kiadót a tervnek megnyerni, szükség esetén még a folyóiratot kezdeményezőktől is függetlenül lehetné magát, s a saját szakállára továbbvihetné a lapot...” (Kertbenyt idézi Deák, 1998a:348.) E tervek azonban nem tűntek túl meggyőzőnek Protmann pest-budai rendőrigazgató számára, aki hamarosan minden kapcsolatot megszakított Kertbenyvel.¹⁵ Tovább árnyalhatja besúgó elszántságának megítélését, hogy Kertbeny néhány évvel korábban Eisler Mórral együtt Vasfi és Benkő álnéven HANGOK A MÚLTBÓL címen forradalmi költészeti antológiát jelentetett meg, mely az 1850-es évek elején tiltott volta ellenére nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon (vö. Deák, 1998b).

Még ügynöki kísérlete előtt, 1852-ben Magyarországon próbált szerencsét: többek között Liszt Ferencnek gyűjtött anyagot a cigányzenéről, és egy ünnepi album szerkesztésébe kezdett az épülő esztergomi székesegyházról (vö. Detrich, 1936). Egy 1855-ben anyjához írt levelében¹⁶ említette házassági tervét a gazdag özvegy Matusiczky bárónóval. A házasság azonban meghiúsult, mivel Kertbeny az esztergomi albumot nem fejezte be, de a felvett előleget sem tudta visszafizetni, így az adósok börtönébe zárták.

1856 februárjától ismét Bécsben tevékenykedett: „sok újságoknak munkatársa és levelezője” volt, valamint „állandó ítéző a Burgszínházban”. „De a legbefolyásosabb tevékenysége ezen az esztendőben ez volt, hogy a bécsi lapokban... nyilvánosan föllépet[t] az utilevelek eltörülése végett” (Kertbeny, c. 1856:125) – útlevelével, illetve annak hiányával kapcsolatosan

¹⁵ Deák Ágnes kutatásai során két Kertbenytől származó jelentést talált, melyekben nem volt más, csak „néhány oldalnyi álmodozás és semmitmondás” (Deák, 1998b:33).

¹⁶ Az 1855. február 9-i levelet Detrich Márta említi (Detrich, 1936:24).

ugyanis rengeteg hivatalos problémája adódott. Publicisztikai írásaiban egyébként is szívesen foglalkozott olyan témakörökkel, melyek személyét hátrányosan érintették, például írt „*az adósok börtöne eltörlése érdekében is, de hasztalan, mert 1858-ban Bécsben, majd 1864-ben Brüsszelben újra meg kellett ismerkednie ezzel az intézménnyel*” (Detrich, 1936:24).

Kertbeny 1859-ig maradt Bécsben. Innen a katonai szolgálatot elkerülendő az olasz–osztrák háború kitörésekor szökött Münchenbe, ahonnan hamis útlevele miatt kiutasították. Ezután érkezett Svájcba, ahol 1860-tól 62-ig Genfben élt. Genfben Hans Christian Andersen is fölkereste, hogy tanácsát kérje egy dán Petőfi-fordítás ügyében. A genfi polgármesterrel való összetűzése után 1862 végén Párizsba kellett távoznia, ahonnan 1863 nyarán szembetegsége miatt utazott Brüsszelbe: orvosai levegőváltozást ajánlottak neki (vö. Detrich, 1936:26–28).

Brüsszeli – három és fél éves – tartózkodását élete legelhibázottabb lépésének tartotta. Elégedetlenségéhez nagyban hozzájárulhatott az is, hogy a brüsszeli magyar emigráció tagjai Bécsnek való kémkedéssel gyanúsították. 1866 elején hagyta el Brüsszelt: Düsseldorfon és más német városokon át Kölnbe érkezett, ahol nem fogadta el a *Kölner Telegraph* állásajánlatát, hanem inkább kereskedelmi ügynökösödésből tartotta fenn magát. Ezután Hannoverben élt egy darabig, ahol például a magyar borokról írt reklámcikkeket, majd 1868 nyarán Berlinbe érkezett, ahol nyolc évet töltött (vö. Detrich, 1936:28–32).

Berlinben ismét irodalmi munkákkal – elsősorban Jókai regényeinek fordításával – foglalkozott, és a *Hon* című magyar lapban levelezett (vö. Szinnyei, 1899). 1869-ben meg is választották a berlini magyar egyesület elnökének. Berlini tartózkodása alatt sokat betegeskedett: 1870-ben szélütés érte, minek következtében „*baloldala teljesen megbénul, írni nem tud, naplót sem vezet egy jó darabig*” (Detrich, 1936:33).

Végül 1875. augusztus 15-én, ötvenegy évesen, „*már elbetegesedve, a kormány segélyében is részesülve, a sokat hányattott agg író visszatérhetett Budapestre, hol a város gyógyítását elősegítve, lakást adott neki a rudasfürdőben*”. 1882. január 23-án halt meg Budapesten: „*Senkije sem volt, az írói segélyegylet temettette el*” (Szinnyei, 1899:136).

Kertbeny életének ez a – részint maga Kertbeny által az utókorra hagyományozni kívánt, részint az irodalmi szakma által hivatalosan elfogadott – verziója azonban nem ad választ arra, honnan eredt a homoszexualitással kapcsolatos politikai érdeklődése.

III. Kertbeny rejtett élete

Kertbeny jórészt titokban művelt (homo)szexológiai munkássága kapcsán felmerül a kérdés, hogy egy önmagát saját terminológiája szerint „*normálszexuálisként*” – azaz heteroszexuálisként – meghatározó férfi vajon miért foglalkozott oly behatóan a homoszexuálisok társadalmi és jogi megkülönböztetésének problémakörével. Kertbeny erre a kérdésre saját maga azt a magyarázatot adta, hogy ösztönös hajlama volt mindenféle igazságtalansággal való szembeszállásra. A téma iránti érdeklődése pedig – saját bevallása szerint – 1840-ben egy „*abnormális ízlésű*” fiatal barátja öngyilkosságával kezdődött, aki gyermekkorra óta küzdött „*elnyomhatatlan szenvedélyével*”, és aki eme – a hatóságok által szigorúan büntetni rendelt – „*bűne*” révén egy zsaroló áldozatává vált. A halott barát állítólag búcsúlevelében kérte Kertbenyt, hogy a zsarolóval kapcsolatban figyelmeztesse néhány érintett ismerősét. Így ismerhette meg Kertbeny ennek a „*szektának*” a tagjait – a „*felső körökből*” is –, akik aztán bizalmukba fogadták (Kertbeny idézi Féray–Herzer, 1990:26–27).

Kertbeny naplójegyzeteinek tüzetes tanulmányozása alapján azonban további, az előbbi magyarázatot – illetve annak kizárólagosságát – némileg megkérdőjelező következtetések vonhatók le.

Kertbeny életéről – a Szinnyei- és a Detrich-féle életrajzokon kívül (vö. Szinnyei, 1899; Detrich, 1936) – fennmaradt önéletrajzaiból, publikálatlan önéletrajz-töredékeiből, valamint naplójegyzeteiből elég részletes kép alkotható. Az általam vizsgált életrajztöredék¹⁷ valószínűleg publikus célokra íródott: ezt támasztja alá, hogy a szöveg hemzseg a híres, fontos emberekre való utalásoktól, így is jelezve a szerző fontosságát. A naplók¹⁸ azonban minden bizonnyal magánhasználatra készültek: ezekben például alig szerepelnek hírességek, illetve a velük való kapcsolatok hangsúlyozása. A naplókban Kertbeny majdnem mindennap rövid bejegyzéseket készített arról, hogy melyik városban mikor kelt fel, milyen volt aznap az idő, mennyi pénzzel rendelkezett, illetve éppen kinek tartozott, mit kellett esetleg elzálogosítania, kivel találkozott, merre járt, kinek írt, illetve kitől várt vagy kapott levelet, és a nap végén mikor keveredett haza.

A Budapesten – az OSZK Kézirattárában – fellelhető naplók első kötete 1864-ben Brüsszelben íródott, az utolsó, tizenhetedik kötete pedig 1881-ben Budapesten. 1870-ből nem maradtak naplójegyzetek, ugyanis Kertbeny betegsége miatt nem tudott naplót – se – írni. Az első két – 1864-es és 1865-ös – kötetet Kertbeny Brüsszelben írta, az 1866-os harmadikat pedig még Brüsszelben kezdte el, de már Kölnben fejezte be. Az első három kötet nyelve német, de a bejegyzések között található magyar nyelvű betoldások is. A negyedik, 1867-es, Kölnben megkezdett kötet azonban – az ezután következő tizenháromhoz hasonlóan – már szinte kizárólag magyar nyelven íródott. Brüsszelben tehát német nyelvű bejegyzéseket készített, német nyelvterületre érkezve pedig hamarosan átváltott a magyar nyelv használatára.

A különböző nyelvek használata Kertbeny naplóiban azért érdemel figyelmet, mert az adott nyelvi környezettől eltérő nyelvhasználat a naplóbejegyzések titkosítását szolgálhatta. Már az első három kötet német nyelvű bejegyzései közé is ékelődnek magyar nyelvű betoldások, melyek általában valamilyen kellemetlen témára vonatkoznak. Ilyenek például: „*Fillérem sincs!*” (1864. február 4.); „*az igazságminisztériumtól felszólítás holnap átvonni!! Mi lesz az megint? Tán most vége mindennek!*” (1864. március 22.); „*gorombaságok a háziasszonytól, ki lakást felmondta*” (1864. április 29.); „*órámat zálogba 40 fr*” (1864. szeptember 17.); „*kabátom és frakkom zálogba 18 fr ért*” (1864. november 22.); „*krajczár nélkül!*” (1865. szeptember 3.); „*négy rendőrök, kik vastagon utánam néztek... Nem tudom, miféle sejtelem uralkodik bennem valami szörny véget!*” (1865. szeptember 10.)

Ugyanakkor a naplókban már a kezdetektől, a magyar nyelvű betoldások között is, jelen van az a témakör, ahová Kertbeny magánéletére, illetve különböző férfiakkal való kapcsolataira utaló bejegyzések sorolhatók. Mivel az ilyen típusú utalások sűrűsödése különösen az 1870-es súlyos betegséget megelőző, vagyis Kertbeny 40-től 45 éves koráig tartó időszakra jellemző, elsősorban az 1870 előtti években írt naplójegyzeteket vizsgáltam. E témakörrel összefüggésben – különösen 1865 és 1868 között – igen gyakorivá válnak az utólagos öncenzúrázó törlések és átsatírozások, melyek alatt azonban néhol még olvasható az eredeti bejegyzés vagy annak egy része. Itt fontos ismét

¹⁷ Megtalálható az OSZK Kézirattárában az OctGerm 302-es számú iratkötegen.

¹⁸ A Kertbeny által írt naplók tizenhét kötete az OSZK Kézirattárában található meg DuodH55/1–17. jellel.

megemlíteni, hogy az 1864-től 1868-ig tartó időszakban Kertbeny és a saját uranizmusát nyíltan vállaló Karl Heinrich Ulrichs viszonylag rendszeresen levelezett, aminek nyomait Kertbeny naplójegyzetei szintén megőrizték.¹⁹

Kertbeny férfiakra való utalásai – az ezeket gyakran kísérő kitöréseken kívül – előfordulásuk viszonylagos sűrűsége miatt is felkelthetik a figyelmet, nőkre való utalások ugyanis csak ritkán fordulnak elő. Az első ilyen típusú – férfiakkal kapcsolatos – magyar nyelvű bejegyzések az 1864-es kötetben találhatók: „2fr. Szépfíú” (május 15.); „gyönyörű legény” (július 16.); „Viktor itt, de kankós” (augusztus 15.); „Viktor jött, még se olly rossz a hogyan féltünk” (szeptember 8.); „Hubert, valami szép fiú” (december 3.).

1865 elején többször említ ismét egy Hubert nevű férfit,²⁰ például: „Hubert már három napja nincs itt” (február 20.); „Hubert megint nem jött!” (március 3.) Majd név nélkül utal másokra: „Szép fiú, de be nem...” (átsatírozott bejegyzés április 29-én a Hotel Royal Brüsszelből); „azzal a fiúval igaz a dolog” (átsatírozott bejegyzés május 11-én); „megnéztem azt a szép fiút” (augusztus 21.). Végül itt szerepel: „asztán szörnyűség! Megint egy kankót!” (november 1.)

1866-ban még Brüsszelben említést tesz egy „gyönyörű berlini”-ről, de a mondat végét olvashatatlaná satírozza (január 30.). Februárban – amikor Kertbeny már német területen van: először Düsseldorfban, majd Kölnben – viszonylag gyakoriak a teljesen kitörölt részek, de akadnak olvasható bejegyzések is: „ifjú borbélylegény” (február 19. és 20.); „szép borbély” (február 21.; átsatírozva: február 24.); „szörnyű szerelmes a legénybe” (átsatírozva) – fölötte láthatóan: „Magam tettem” (február 25.); „a borbély menne, de nem akarom” (április 2.). Majd: „Az a kankó egészen nyilvánosan” (április 3.); „Az a kankó mindég” (április 4.); „A fodrásznál a fiút elcsáb! Mi lesz belőle?” (átsatírozva: május 17.); „Lajos jött, tettük. 1 tallér” (június 13.); „Lajos nem jött” (június 16.).

Augusztus végétől egyre gyakoribbá válnak a kitörölt részek, és – innen kezdve az év végéig – majdnem napi rendszerességgel tűnik fel a naplóban egy bizonyos János, illetve a későbbiekben egy Jancsiként emlegetett férfi: „János nem jó kedvében” (átsatírozva: augusztus 22.); „János itt, de nem megy” (átsatírozva: augusztus 25.); „János f...t megmutatta” (átsatírozva: augusztus 28.); „János nekem tette” (átsatírozva: szeptember 17.). Október közepétől a Jancsi név sok helyen már nincs törölve az egyébként átsatírozott részekből sem: „Jancsi nekem tette”²¹ (október 20.); „Jancsi nem jött, hát mi a baj? Mi lesz abból? Csak 10 felé jött” (október 29.). Novemberben és decemberben szintén nap mint nap szerepel Jancsi: „Jancsi nekem játszott. Igen nagy félelem, hogy szomszédom, hadnagy észrevette reggeli játékaim” (november 1.); „Jancsi nekem tette” (november 3.); „Jancsi [olvashatatlan satírozás] Igen veszedelmes az állapot, mert egy szobából a másikba mindent lehet hallani” (november 7.).

1867 első felében Kertbeny Kölnben több gondját is említi naplójában. Januárban Jancsi kankójával foglalkozik szinte mindennap: „[satírozás] szörnyűség, igen [satírozás] beteg, szegény fiú. Mi lesz a vége?” (január 14.) Február elején viszont már más okból is aggódik: „Szörnyű újság! Numát befogták és mindenre vették. Mi lesz abból! Nagy félelem!”

¹⁹ Például az 1864-es naplóban június 21-én és június 22-én is szerepel „Numa Numantis”, Ulrichs álneve; máshol „N. N.” (1864. július), illetve „Numa” (1866. augusztusban egyszer, szeptemberben kétszer, novemberben négyszer) bejegyzéseket találunk; 1865. szeptember 19-én viszont Ulrichsként szerepel; végül az utolsó Ulrichsra való utalást – „Numának arcképekkel” – az 1868. október 21-i bejegyzésnél találtam.

²⁰ Február 20-án, 22-én, március 3-án, 4-én és 10-én.

²¹ A naplójegyzetekben csak az általam álló betűvel jelölt részek vannak átsatírozva.

(február 4.); „Szörnyű napok! [...] Szörnyű rémképek. Elégettem mind a veszedelmes levelek” (február 5.); „Szörnyű napok! Lehetetlen, hogy ki ne sülné!” (február 6.) Innen kezdve – a mind gyakoribbá váló törlések mellett – több hónapon át szinte naponta beszámol arról, hogy mennyire fél.

Ami bizonyos: Numát, azaz Ulrichot 1867 áprilisában tartóztatták le másodszor. Ekkor burgdorfi házát is átkutatta a rendőrség, ahol lefoglalták az „Uranismus”-szal kapcsolatos írásait, a levelezését és egy – 150 berlini férfi nevét tartalmazó –, *Uringlistát*”, melyet eljuttattak a berlini Belügyminisztériumba (vö: Kennedy, 1988:99–100). Mindezek fényében érthetőbbé válhatnak Kertbeny következő naplójegyzetei: „[satírozás] *elveszett, és rólam rosszul beszélt! Én istenem, mi lesz abból. Oda vagyok*” (április 16.); „*Numát újra befogták! Most oda vagyok!*” (április 27.) Aztán három nap múlva arról panaszkodik, hogy „*Ez a veszett ember a legszörnyebb veszedelembe hoz. Mind a papírosok megtalálták*” (április 30.).

Május elsején így foglalja össze helyzetét: „*Ez nekem tán a legszörnyebb május lesz egész életemben, elvesztvén a hazát, az anyát, a jó hírt, az életem[e]t, és husz évi fáradságnak gyümölcsei[t]. És mint az ártatlan, csak ezen rossz bolond miatt! Szörnyű, szörnyű!*”

Májusban Bécsből vár levelet, amely egyre csak késik, közben pedig nagyon rosszul érzi magát: „*Borzasztó napok! [...] Tán visszatartják leveletem már? Borzasztó!*” (május 19.); „*Rettentő napok!*” (május 21.); „*Rémm napok*” (május 22.). Végül 25-én némileg megnyugszik: „*Tán ma kisütni fog. Ki is sült! Nem! Délben a felelet jött. Úgy látszik végre jó szerencse kísül az egész jajból. Steinmann por.k. főrendőrségi igazgató a leveleknek írója. Magához ki Hannoverbe. Oda megyek.*”

Sajnos nem deríthető ki a bejegyzésekből – és egyelőre más forrásokból sem –, mi aggasztotta pontosan Kertbenyt Ulrichs letartóztatásával és a rendőrség által lefoglalt anyagokkal kapcsolatban: lehetséges, hogy zsarolta valaki, vagy egyszerűen tartott az esetlegesen ráirányuló rendőri figyelemtől. Mégis, „*veszedelmes levelei*” elégetésére és „*a megtalált papírosokra*” való utalások alapján feltehető, hogy Ulrichs letartóztatásakor Kertbenyn a személyes érintettsége miatt lett úrrá a félelem.

Ezután néhány nyugalmasabb hónap következik a szokásos bejegyzésekkel: „*Lajos. Egészen megmutatta. Gyönyörű*” (június 8.); „*Nem megy oly f...! Vigyázni kell*” (június 9.); „*Lajko. Csokolás*” (június 15.); „*...de legény nem akart*” (július 27.); „*Lajko. Játszottam*” (augusztus 3.); „*Lajkó nem jött!*” (augusztus 11.); „*Lajkó igen kankós. Mi lesz abból?*” (augusztus 17.); „*Lajkó. Gyönyörű*” (szeptember 7.). – Kertbeny legközelebb szeptember közepén ad hangot aggodalmának: „*...egy rendőrségi katona itt volt. Mi lesz abból? Tán félni való!*” (szeptember 17.) Majd decemberig csak Lajkó majdnem mindennapos emlegése folytatódik.

Decemberben azonban többször visszatér egy brémai perre:²² „*Ma elítélték szegény Feldmann[t], 1 év börtön, a pimasz fat[ty]ut 4 hétre, a másik kettő szabadon kimentek*” (december 20.); „*Ma a szörnyű nap, hogy elítélnek szegény Feldmann[t]t Bremenben, legalább egy évre! Ha csak más disznóság nem lesz belőle!*” Végül az ez évi utolsó bejegyzésben a következőket írja: „*Napfényes reggel. Keltem 9kor. Megint bajos napok, félelemteljes, mi fog a brémai per-*

²² Valószínűsíthető, hogy itt Feldmann brémai színházigazgató peréről van szó, akit 1867 októberében tartóztattak le három tizenkilenc éves fiatalemberrel együtt, és „erkölcstelen természetellenes cselekmények” elkövetésével vádolták őket (vö. Kennedy, 1988).

ből kiszülni. Lajkó megint nem jött! A szabó Heller nadrágot és leiblit küldött. 11 1/2 a római fürdőbe kocsztam. Jó lekefélték. Fodrász és borbélyhez. 1kor rhénaí udvarban. A Borsenklubban még semmi Brémenből. Haza. 7kor színházba, Rulf mint Robert. Nem igen tetszett... [végig át-satírozva]" (december 22.).²³

Az 1868-as napló „Az 1867ik évnék kronikájá”-val kezdődik, ahol Kertbeny ismét megjelöli az előző év számára fontos napjait; például: „Febr. 4. Numát újra befogták”; (február) „5. Elégettem írásaim”; (április) „18. Groonen [Jancsit] utolsó láttam”; (április) „23. Numa újra fogság. Numának írtam!”; (április) „27. A szörnynapok kezdete, egész 28ik májusnak”; „május 1. Legsörnyebb rossz idő és a félelem”.

Az 1868-as naplóbejegyzések tanúsága szerint az év folyamán Kertbeny gyakran vált levelet „N. N.”-nel, azaz Ulrichsszal, akinek az utolsó levelet október 21-én küldi. Ezután, úgy tűnik, megszakad a levelezés, de Kertbeny egy 1869-es naplójegyzetében egy újabb per – valószínűsíthetően Carl Ernst Wilhelm von Zastrow berlini pere (vö. Kennedy, 1988) – kapcsán még egyszer említést tesz róla: „Olvastam a szörnyt a mit elkövettek szombaton. Kilencéves fiával a saját apja” (január 19.); „Elégetem papirosok” (január 23.); „A néplapban végre N. N. is behozták a disznóságba!” (február 6.); „Ma egy hónap, hogy az a szörnyü bünn szegény fiával cselekedett” (február 17.).

Ebben az évben Kertbeny viszonylag sűrű levelezést folytat Hermann Serbével, egy lipcsei könyvkiadóval is, akinél SEXUALITÄTSSUDIEN című, szexualitással kapcsolatos tanulmányait tartalmazó könyvét szeretné kiadatni. A könyv soha nem jelent meg,²⁴ és készütségi fokáról is csupán annyi tudható egy Serbe által Kertbenynek írt július 5-i levélből, hogy Serbe az első, „Történeti bevezetés” című rész után hiába kérte és várta a folytatást (vö. Féray–Herzer, 1990:29–30). Kertbeny 1868. július 8-i ingerült naplóbejegyzésében pedig ez olvasható: „Szép levél Serbetől! Szart küldi, nem pénzt! És az ablakba valaki bekukka[n]t, mikor L. itt volt!”

Kertbeny többször említi egy bizonyos G. J.-t is,²⁵ mely rövidítés nagy valószínűséggel Gustav Jäger stuttgarti zoológiaprofesszort takarja. Később, az 1870-es évek végén egy újabb „szexualitáselméleti” tanulmányt készített Jäger számára, melynek egyes részeit Jäger A LÉLEK FELFEDEZÉSE című könyvében – forrásként egy titokzatos „Dr. M.”-et megjelölve – a szexuális vonzalom és a testszagok kapcsolatára vonatkozó elmélete magyarázatához használta fel (vö. Herzer, 1986; Féray–Herzer, 1990; Kertbeny, 2000).

1868 július végéig a naplóban szinte naponta szerepel „L.”. Kertbeny augusztus eleji Berlinbe költözésétől október elejéig ugyan „L.” helyén átmenetileg egy bizonyos Pali, illetve Palkó tűnik fel rendszeresen, ezután azonban az év végéig ismét a „Lajkós”²⁶ bejegyzések sűrűsödnek. Emellett akadnak más férfiakra való utalások is: „szép amerikai” (március 8.); „ott Reichmann színész és gyönyörű Baatz ifjú színész” (június 4.); „Délután Bansen Vilmos itt, vizsgáltam, urn[ing?]”²⁷ (július 5.); „Hermannhez, ki Jakoby fod-

²³ Ez a december 22-i naplóbejegyzés teljes szövege, ami jól illusztrálja Kertbeny naplóírási stílusát.

²⁴ Bár későbbi naplóbejegyzései arról tanúskodnak, hogy éveken át foglalkozott ezzel a munkával: „írtam Monosexualismust és Homosexualismust I” (1871. május 8.); „Kezdettem a sexualstudiumok végett írni” (1874. január 15.).

²⁵ Például: „Gjtől a röpirat” (1.); „...valamit mondott a röpirat iránt, mit G. J.-nek írtam” (7.); „levél G. J.-től, igen unalmas komisszio” (11.); „Nincs pénz, nincs kilátás, és ez a fatális feladat G. J.-től!” (12.)

²⁶ A naplóból nem derül ki, hogy az 1867-ben és 1868-ban gyakran emlegetett Lajkó, illetve „L.” ugyanaz a személy-e.

²⁷ A szó végződése át van satírozva.

rással utazik. Megvizsgáltam mesztelen. Aztán B... színmész jött” (július 18.); „ebédelni Zanning kertjébe, hol szép pincés, de az étel rossz” (augusztus 8.); „Zanninghez, a szép legényt nézni” (augusztus 9.); „gyalogosan az uszodába. Ott szép ángol” (augusztus 10.).

Kertbeny 1864 és 1869 között született naplóbejegyzései tehát arról árulkodnak, hogy a szerző homoszexualitással kapcsolatos elméleti érdeklődése háttérben személyes érintettség is fellelhető. Férfiak iránti érdeklődésére az említett időszakból több példát is bemutattam, melyek közül néhány – a platonikus vonzalmon túl – kifejezetten testi kapcsolatok létesítésére utal. A különböző férfiakra vonatkozó bejegyzéseket Kertbeny utólag több helyen megpróbálta satírozással eltüntetni: ez a fajta öncenzúrázás is azt sejteti, hogy nem akart a férfiak iránti behatott érdeklődéséről a kívülállók számára árulkodó és esetleg a hatóságok által ellene felhasználható nyomot hagyni. E törekvését erősíthette a társadalmi környezet ellenségességének fokozódása, hiszen az 1871-es német birodalmi egység megteremtése a férfiak közötti szexuális kapcsolatoknak a korábbiakhoz képest szigorúbb jogi szankcionálását is magával hozta.

Az 1860-as évek második felében Kertbeny rendszeresen levelezett Karl Heinrich Ulrichsszal, akit a férfiak iránti vonzalmának nyílt vállalása és a homoszexuálisok jogaiért való kiállása miatt 1866–67-ben kétszer börtönbüntetéssel sújtottak. Az ebben a – Kertbeny által „szörnynapok”-nak, illetve „rémnapok”-nak nevezett – időszakban írt naplójegyzeteiből süt az aggodalom: veszedelmesnek vélt leveleket és papirosokat éget el, és úgy tűnik, mintha valamilyen leleplezéstől tartana. Egy valószínűsíthetően Ulrichsnek szóló, 1868. május 6-i levéltörredékében pedig – amiből a benne szereplő homoszexualitással kapcsolatos figyelemkeltő emberjogi érvelés miatt már idéztem – ezt írja: „Csak személyes fenyegetettség által lettem arra rákényszerítve, hogy még jogi alaptanulmányokkal is foglalkozzam.”²⁸ (OSZK OctGerm, 302:227.)

Kertbeny kalandos életén áttekintve az is feltűnhet, hogy nem irodalmi jellegű publicisztikáit a változtatás szándékával írta, általában olyan témakörökről, amelyek személyesen is érintették. E sorba illeszthetők homoszexualitással kapcsolatos írásai is, bár ezeket soha nem jelentette meg saját nevéen. Sőt Kertbeny – akit egyébként nem a szakmai szerénység jellemezte, inkább érdemei felnagyítása és túlértékelése – szinte semmilyen olyan publikus nyomat nem hagyott, ami szerzőségére utalna. Csupán egyetlen – eddig ismert – kivétel említhető: egy saját magát készíttette bibliográfia 1873-ból, ahol a „Megjelenésre kész kéziratok” címszó alatt felsorol egy „Szexualitás-tanulmányok. Pszichológiai kutatás férfiakról és nőkről” című német nyelvű munkát (vö. Herzer, 1986).

IV. Ami maradandó

Kertbeny az irodalomban kívánt maradandót alkotni és nyilvános sikereket elérni, de ma, ha valamiért, akkor leginkább szexualitásterminológiai újításai miatt emlékezhetünk rá. Valószínűleg az egész életét jellemző kapkodás miatt²⁹ – és mert gyaníthatóan a szexualitáselméletével nem tört nyilvános babérokra – több munkája csak töredék-

²⁸ Bessenyei Nóra fordítása.

²⁹ Kertbeny elmélyültségének hiányát így örökítette meg az utókor: „a problémáknak csak a felvetése érdekli” (Detrich, 1936:9); „A kalandos természetű fiú sok mindennel próbálkozott... de semmi sem elégítette ki” (Vértesy, 1958:329); „megindult világcsavargójának, és ezen a leginkább neki való pályán meg is maradt halálos holtáig”, illetve „Minden nyelven beszélt, de egyen se tökéletesen” (Móra, 1936:88) vagy: „nem egészen szolid, kissé szeleverdi, mindig a magasba néző, de mindig ingoványokon futkározó szegény lunatikusa a dicsőség holdjának” (Móra, 1936:92).

ben maradt fenn, illetve eleve csak részletekben készült el. Így például korábban meglepően modernként ható és máig figyelemre méltó jogi emancipációs érveit is csupán névtelen röpiratokból és magánlevelekből ismerjük.

Életét végigkísérték a kettősségek. Bécsi születésű, német anyanyelvű volt, de magát magyarnak vallotta: „*én Bécsben születve, még sem bécsi vagyok, hanem törvényesen magyar*”, írja magáról (Kertbeny, 1880). Nyilvánvaló irodalmi ambíciói voltak, de névtelenül sikraszállt a homoszexuálisok jogaiért, és a homoszexuális emancipáció ügye köré egész elméletrendszert fabrikált. Magát több helyen – talán túlzott nyomatékkal is – „*normálszexuálisként*”, azaz heteroszexuálisként határozta meg, de naplójegyzetei arra engednek következtetni, hogy nem volt érzéketlen a férfiszépség iránt, és rendelkezett homoszexuális tapasztalattal is. A maga után hagyott nyomok is nehezen követhetők, hiszen – Móra Ferenc szavaival élve – „*[n]agyon össze van nála keverve a Wahrheit und Dichtung: sokat téved, mikor másokról beszél, de legmegbízhatóbb, ahol magáról szól*” (1936:88–89.).

Az 1910-es években Hatvany Lajos EGY FŐLÖSLEGES EMBER címmel kezdett Kertbenyről – befejezetlenül maradt – korrajzot írni, ahol így utal Kertbeny kettős természetére: „*Furcsa ember vagy, te Karcsi – kötekedett vele Petőfi Sándor –, hogy meg nem elégszel becsületes férfinévvel, hanem még egy női neved is van. – Tényleg, Károly Mária furcsa ember volt, két nevű és két természetű. Nőies gyöngédnek született, ellágyulónak, hívőnek, becsületesnek, fogékonynak és szépért hevülőnek. [...] Szeretett szeretni, szerette, ha szerették. Csak a szépet szerette, s a legkülönbek szeretetére vágott. Mária! Vén, hiú, svindler, komisz, komédiás, kéréses lelkű, irigy, irodalmi kalandor lett belőle. Károly, szegény, nyomorult Károly!*” (Hatvany, 1917: 508–509.)

Alakját éppen e kettősségek teszik különlegessé. Kertbeny csapongásai többszörös identitáskeresési kísérletként értelmezhetők, amire azért kényszerült, mert a XIX. századi monolitikus identitások korszakában a társadalmi elfogadás hiányában nem volt talán sem eléggé magyar, sem eléggé irodalmár,³⁰ sem eléggé „*normálszexuális*”.

Ma Kertbeny egyik maradandó találmányát, a *homoszexuális* szót sokan zavaróan orvosi ízű kifejezésnek érzik, mivel a XIX. század végétől a XX. század utolsó harmadáig szinte teljesen kisajátította az azonos neműek közötti vonzalmakat egyfajta patológikus jellemzőként, degenerációként, illetve betegségként kezelő orvosi megközelítés. Am ideje lenne pontosan felidézni az eredeti kontextust, és azt hangsúlyozni, hogy a homoszexuális szót Kertbeny az azonos nemű partnerek iránt vonzódók jogi megkülönböztetése ellen vívott küzdelem keretében, meglepően modern emberjogi megközelítés alkalmazásával alkotta meg, miközben azzal érvelt, hogy egy ponton túl a modern államnak nincs joga beavatkozni polgárai magánéletébe. Ez pedig – valljuk be – máig megfontolásra érdemes üzenet.

³⁰ Móra Ferenc így idézi meg a magyar írók Kertbenyhez fűződő viszonyát: „*Íróink nem születtek a fiatal hébrencset, pedig hogy csimpeszkedett beléjük! Még a nevét is megfordította értük, csinálván a Benkertből Kertbenyt, s meg lévén arról győződve, hogy ennél magyarabb név már nem lehet a világon. Jókai azt mondja róla az emlékeiben, hogy Petőfi és Pákh [Albert] voltak a legkegyetlenebb pörölyei, akik ki is kalapálták Magyarországról. [...] De arról elfeledkezik Jókai, hogy a nevét mégiscsak ő magyarosította Kertbenyről Kertbölky-re*” (Móra, 1936:92).

Hivatkozások

- Deák Ágnes (1998a): KÉT PÁLYAKÉP A RENDŐRBESÜGŐK VILÁGÁBÓL. In: *Holmi* X. 3. 345–360.
- Deák Ágnes (1998b): TRANSLATOR, EDITOR, PUBLISHER, SPY. THE INFORMATIVE CAREER OF KÁROLY KERTBENY (1824–1882). In: *The Hungarian Quarterly* Vol. XXXIX. No. 149. 26–33.
- Dynes, Wayne R. (szerk.) (1990): ENCYCLOPEDIA OF HOMOSEXUALITY. Chicago: St James Press.
- Detrich Márta (1936): KERTBENY KÁROLY ÉS MŰFORDÍTÓI MUNKÁSSÁGA. Szeged, Germanisztikai Füzetek V.
- Féray, Jean-Claude–Herzer, Manfred (1990): HOMOSEXUAL STUDIES AND POLITICS IN THE 19th CENTURY: KARL MARIA KERTBENY. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 19/1. 23–47.
- Hatvany Lajos (1917): EGY FŐLŐSLEGES EMBER. KALANDOS KORRAJZ. In: Hatvany L.: ÖT ÉVTIZED. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. 508–610. (Eredetileg folytatásokban jelent meg a *Pesti Napló* 1917. májusi, júniusi, júliusi és augusztusi számaiban.)
- Herzer, Manfred (1986): KERTBENY AND THE NAMELESS LOVE. In: *Journal of Homosexuality*, Vol. 12/1. 1–25.
- Kennedy, Hubert (1988): ULRICHS: THE LIFE AND WORKS OF KARL HEINRICH ULRICHS, PIONEER OF THE MODERN GAY MOVEMENT. Boston: Alyson.
- Kertbeny Károly (1864–1881): NAPLÓ I–XVII. OSZK Kézirattár Duod H. 55.
- Kertbeny Károly (c. 1856): AUTOBIOGRAPHIAI JEGYZETEK. OSZK Kézirattár Oct G. 302.
- Kertbeny Károly (1880): KERTBENY ISMERETLENHEZ. OSZK Leveléstár.
- Kertbeny, Karl Maria (2000): SCHRIFTEN ZUR HOMOSEXUALITÄTSFORSCHUNG. Herausgegeben von Manfred Herzer. Berlin: Verlag Rosa Winkel.
- Móra Ferenc (1936): NAPOK, HOLDAK, ELMŰLT CSILLAGOK. Genius.
- Szinnyei József (1899): MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. Hornyánszky Viktor könyvkiadója.
- Takács Judit (2001): A HOMOSZEXUALITÁS TÖRTÉNETILEG VÁLTOZÓ KONTEXTUSAI. In: *Holmi* XIII. 6. 771–787.
- Takács Judit (2004): HOMOSZEXUALITÁS ÉS TÁRSADALOM. Új Mandátum.
- Vértessy Miklós (1958): KERTBENY KÁROLY. In: *A könyvtáros*, 1958/5. 329–331.
- Ulrichs, Karl Heinrich (1870): ARAXES – APPEAL FOR THE LIBERATION OF THE URNING’S NATURE FROM PENAL LAW. TO THE IMPERIAL ASSEMBLIES OF NORTH GERMANY AND AUSTRIA. (Translated by James Steakley.) In: M. Blasius–S. Phelan (szerk.): WE ARE EVERYWHERE. A HISTORICAL SOURCEBOOK OF GAY AND LESBIAN POLITICS. London–New York: Routledge, 1997. 63–65.

Gellén-Miklós Gábor

CIVIL A MŰHELYBEN

Bajba lennék, ha szerszámot kellene választanom.
A kalapács? Túl egyszerű és túl egyértelmű. A nyele sima,
kézbe simuló, a feje meg... arról jobb nem beszélni.
Akaratgyenge eszköz, giccsesen önfeláldozó, kérdés nélkül üt,
hol erősen, hol még erősebben, persze könnyű neki:
sohasem ütnek vissza. A fúró mélyre hatol, és
nagyon bíznak benne, konokul a dolgok lényegét keresi,
mindig felforrósodik, hűteni kell, nagy kockázatot vállal,
egy rossz mozdulat, rejtett anyaghiba, és azonnal eltörik.

A fűrész fogas kérdés, ő választja szét, ami egy,
a sokat szereti, rombolva terem: ez most jó vagy rossz?
És van még a kombinált fogó, ez a tudálékos,
mindenhez értő, hol széttartó, hol összetartó, igazi mániákus
szerszám, csíp, harap, és nagy a pofája, mert szigetelt,
és meg tud küzdeni a villanyárammal is.

Kovács Mikó Edina

ALAPVETŐ ELLENTÉTEK

Úgy érnek össze, mint a fák az éggel.
Úgy érnek össze, mint a vér s a nap.
Fönn szárnyal a sas. És hasáért kémelek.
Levél kúszik a fény felé,
s megtörik majd. Csak aratás.
Mert megművelt – tulajdonom.
Vaskos kötéllel mind a földet.
Harcos vagyok, szent. Nyers. Üres,
bennem szökőkút álmodik.
Bősz hold bámul sírhely felett.
Lámpába zárt tűz őrzi melegét.
Kinyitni, belépni, küszöb.
Kinyitni, kimenni, küszöb.
Nytított. Halál. Nehéz. Titok.

INTERFÉSZEK

Nem is olyan sok. Egyre kevesebb
tekericsnyi film, mit folyton visszajátsszom.
Csomópontok: mint göcsörtök a fán;
az évgyűrűk kis kisiklásai.

Perverz montázsban régi és az új.
A néhány másodpercnyi fénytörés
valami csöndet elevenre rajzol.
Útjelzőim lezáratlan szelencék.

Talán lehetne két világ közt élni.
Mást látni, máskor, máshol, máshogyan.
A képek árulását elkerülve
a léten áthúzódni, mint a hajszál.

Sumonyi Zoltán

NYUGAT 100

A Sion-hegy alatt

Kaporszakállú, kócszakállú,
Káromkodások Bentlakója
Rohant a Gidron-völgyön át
A gyermekkor templomfaláról,
Harang-palástját hogy megóvja.

Ott álltam ama hegygerincen,
Szűk könyök-utcán, hol arab
Zsibárusok színes kendőkkel,
Base-ball sapkákkal ostromoltak
A túlkös Sion-hegy alatt.

„Állj csak meg, vén Kaporszakállú!
Én még emlékszem, hogy ki vagy.
Tudtam is néhány szent imádat.
Hogy is van, hogy is a kenyérrel,
Amint beszélte Egy-fiad?”

Megállt és gúnyosan mosolygott:
„Ebből is csak a kenyeret?
A bűneidet elfeledted,
Amelyeket meg kell bocsássak,
Miként a másokét neked?”

Nem is értettem, mit papolt még,
Aztán undorral fölszaladt
Föl a hegyre, a szűk ösvényen.
Én meg taxiért kiabáltam
A hűlő Sion-hegy alatt.

Imádság háború után

Lásd, háborúban nőttem fel én,
Háborús kölyök vagyok.
Pulyaként láttam sok katonát:
Vakok voltak. Mind vakok.

Kantáros, sötét szemüvegben
Ültek az utcasarkon.
Kéregetve, s a vézna nőjük
Azt mondogatta: „Pardon.”

Nem tudom, béna kezeikhez
Tapadt-e ember vére?
De lábuk nem volt, azt tudom:
Mindnek csak térde, térde.

Kis, golyóscsapágyas trepniken
Fújták a járda mellett,
Hogy „cigaretta füst az élet”,
Meg azt, hogy „menni kellett”.

Aztán nem béke, *béke-harc* jött.
Kifordítva a Cégér.
Pedig tudhatták, mily badarság
Baszni a szüzességér’.

Bizony, sok év eltelt azóta,
S úgy látom, nem lesz vége.
Uram! Uraim! Vén vagyok már.
Rám férne egy kis béke!

Himnusz Íriszhez

Írisz! Thaumasz és Elektra lánya!
Harpüiak kis húga, ezerszínű!
Olümpi udvarhölgy, Zeusz futára,
Maradj tovább is tündökölni hű!
Maradj, ki voltál, költők tarka álma,
Ne százezernyi címszó a Neten:
Adathalmazá és logókká válva.
Szárnyas szivárványistennő
Maradj meg énnekem!

Nevedet, színeid lopják sok éve
Szemorvosok, növényosztályozók.
(Fotográfusok műszava szórt fényre.)
Lopják sorozat-Csillagutazók;
Ott védelem vagy, egy védelmi rendszer,
A bárgyú sci-fik cső-zsilipjein!
S az Interneten majd' kétszázézerszer:
Ingatlanügynök, műköröm,
Csempe és krepdesin.

Írisz! Tétj vissza álmaid honába,
A görögórák zümmögésibe!
Én ott ülök még Zephürosszá válva,
Gyöngén, áttetszőn, úgy várlak ide.
Várom, hogy újra az legyél, ki voltál,
Előttem tárd ki hétszín kapudat!
Legyél, mint egykor: szent költői oltár,
S letérdelünk: a férjed és
Pothosz, a kisfiad.

A NYUGAT-ÉV BÚCSÚZTATÁSA*

Ady Endre

ELCSALT, SZOMORÚ ORCÁNK

Hajh, gushadt nagyúri Ordonáncok!
Csapd közéjük kalapod, Isten!
Tararrarom, hajh, tararrarom!
A Minden: Semmi, a Semmi: Minden.
A Minden: Semmi, a Semmi: Minden.

Mert örökös itt a Határjárás,
Hajh, beh jobb volna ellovanni,
Hullni hat ujjal, nyeste lábbal,
De álcásan csak dalolni, vanni!
De álcásan csak dalolni, vanni!

* Különszámmal nyitottuk a *Nyugat-évet*, most egy válogatással zárjuk azokból a paródiákból és egyéb irodalmi játékokból, amelyek a Magyar Televízió (m2) *Nyugat*-vetélkedőjén készültek.

Már másé illatos szokoványok.
Egyetlen Uram csak a Nincsen.
Tararrarom, hajh, tararrarom!
Rázd meg szakállad, Kiméra-Isten!
Rázd meg szakállad, Kiméra-Isten!

Lator László

Kosztolányi Dezső
ÉJJELI IRAMAT

Fölserkenek, fogat se mostam,
úgy írok itt az éjbe mostan,
nem itten már, de ottan,
ahová ellobogtam,
lelkem fönn, az étherbe szálldos,
nem mint a táltos,
amaz utáltos,
kinek nyomába rikkant
sok béna adyrokkant,
fönn, fönn, határokon túl,
míg lenn a sok vakond túr,
s látszik pár néma kontúr,
lenézek, hát azok, ni:
Párizs, Velence, Brüsszel,
köszöntöm hetyke prüsszel,
mert szellemlábamon se zokni,
se szellemfőmön nincs kalap,
se búr kalap, se ír kalap,
csak szállok, mint egy irkalap,
mit egykor, rég, gyerekkoromba
feldobtam repülő gyanánt
megunt banánt
a kéményfüstbe és kerek koromba...

Várady Szabolcs

Móricz Zsigmond
KIS TÓTH NYUCI

Pitymallatra kicurdalt Kicsike Jani hónaljából a redva. Röstellte nagyon, még a haja is résznek inalt, mint a homoktövis, oszt meg fittyedt is a szája. Pedig pofa. Pofa vót az, jó pofa. Akár a dekás szakajtó... És mijé mindez?

Me a Kis Tóth Nyuci kézfogóján elfogyott a mázasbul a gombóc.

A zsellás dödölle.

Míg a mátkapár a cinderes akácosban kinyálazta a csuprot, mind efogyott.

Kicsike Jani vót.

Mindenki tudta.

Nincs mese. Kicsike Janika vót.

A faluba.

Mindenki tudta.

Karikás Sári naposcsibéje vót rá a tanú. Hogy úgy berúgta a szűnyoghálós ajtót, mint sánta kecske a szömörécét. És – teremtó úristen! – a hokedlire szögelt kiscseléd hiába povedált. Hogy, de Janika, elfogyik a gombóc! Úgy kell az üres fazék ide, mint hátnak a hasogatás. Kicsike Jani állt. Osztán még állt. Csak úgy. A sparhelt előtt. Oszt ott. Megzabálta mind. Pedig amúgy rendes embör volt. Két keze, két lába, anyja-apja bajszos. Ű maga meg kiváltképp. Bajszos.

Ezért volt isten nagy csudája, hogy beszökik Tóth Nyuci kézfogójára. És minden zsellás dödöllét megemészt titokban.

A Kis Tóth Nyuci megreccsent az ajtóban, mintha föstmény vóna. Mari ángyi rápirított, hogy tán beleszorutá, Nyuci, a keretbe? Orrából folyt a nevetés, olyan jó tréfa vót. De lett ám pusztai löcsönjárás. De lett ám! Nyuci rásüvöltött a cselédre.

– Kitapodom a beledet, te nyúrga, hát tán lopom én a kölest?

Andor cigán még fő se fogta, hogy a templom sötétjibe lelopták a hegedűrű a húrokat, mán fine.

Vége vót a bálnak.

Micsoda tragédia!

Annyit se nyikattottak.

Hogy na.

Semmenyit sö.

A kútná meg az járta, hogy Kis Tóth Nyucit faképnél hagyta Misó. Mert ki hiszi aztat, hogy egy emberbe elfér a pellengér.

Igaz. Kicsike Janika meg vót dagadva. Mint ősszel a molnárlapát. Csikatta szegény a gúnyát, mint malacok dézsi konyakot, még én magam is fültövön vakartam a tándit.

De ki hiszi aztat?

Misót meg rádurrantotta a kan-dagadó. Horgas volt a taraja, mint a füleki iharlevél. Szaladt vóna Kicsike Jani hátul futott a turnyába.

Tolta a szíve.

Tolta a szűttye.

Úgy ballagott, komor nyakkal, akár a bika.

Futásnak eredt, de hiába, mert hókon tajasztotta a rédicei keserves, ami kifarolt a pukon. Nahát, így történt. Hogy harmadnap pilymallatra kicurdalt Kicsike Jani hónaljából. Vagy ezt mán mondtam? Nem? Akkó elmesélem! Úgy volt, hogy a Kis Tóth Nyuci kézfogóján elfogyott a mázasbul a gombóc...

Kosztolányi Dezső
VÁTESZEK? TESZEK VÁ

Világmegváltó! Vátesz! Persze, hálás
a siket hívók közt az ordibálás.
De én sznobok nyomába mért loholjak?
Aki a trónon ül, egy ronda hólyag,

s akinek trónjáért adós volt,
nem, nem Dózsa! A póz, a póz volt.
Csak én, csak én tudom, hogy mi a líra,
nem rossz anyagon termett gyenge lőre.

Aki valódi tájakon barangol,
lemond a zengő-kongó nagyharangról.
Ő? Ha egy mocskos kocsmából kimászik,
megy a Hollóba, felböfögni Jászit,

s márványlapon, hogy minden híve lássa,
verset körmöl a népek messiása,
ripacskodik az öntelt, részeg állat!
Csak tudnám, ó jaj, mért, de úgy utállak!

Lator László

Ady Endre
VILLÁMAIMAT BEH ELSÚJTHATNÁM

Gyilok-pennájokat hegyezik rám
Egem boltjának döfői,
Ótvaros kófic irigyek.
Villámaimat beh elsújthatnám,
De minek, hajh? De hajh, minek?
Virtigli aki voltam s vagyok.

Rím-kacifántok pöttöm szatócsa
Érc-bokámba papiros-foggal
Marni bírhatna? – már ugyan.
Óceánt hahogy legyűr a tócsa?
Lapályhoz mérjem hegy-magam?
Hamvba zápult megátalkodás.

Voltam csak Tegnap, Ma és Holnap.
Ez tolt fel engem Isten-trónra.
Akartam én? De most, tyuhaj,
Isten vagyok, hiszen káromolnak.
Felhőim közt szűröm: sebjaj,
Örökiglen már eltrónolok.

Várady Szabolcs

Babits Mihály

LEVÉL MÓRICZ ZSIGMONDHOZ

Kedves Zsiga!

Mi nem hasonlítunk egymásra. Te olyan vagy, én ilyen. Mégis: egyik vagyunk. Kettéhasadva, kétfelé húzva is egyik. A művészet, a szellem magas légkörében. De még a politikában is, valahogy. Te alatt jársz, de én ott is el-elérlek, én fent, de te fel-fellátogatsz hozzám. Te szervező vagy, tevékeny, olvasó-gyarápító szerkesztő. Te kifelé is élsz, én többnyire befelé. Más vagy, idegen, mégis irigyellek. Te mindent láatsz, érzékelsz, megfogsz, rögtönösen beleraksz a műbe. Én másfelé nézek, mást látok, másfélét csinállok. Neked elég, ha mélyről jön a hírhezó. Engem nem vonz a származás glóriája. Nem az anyag, csak az érdekel, mi lesz belőle. Átjárja-e a filozófia, az etika, az esztétikum. Te is tudod ezt, s úgy érzem, mostanában egyre inkább tudod. Kis háborúink után kössük meg a békét. Ketten vagyunk a Nyugat. Mi ketten.

Ölel
Mihály

Lator László

Móricz Zsigmond

LEVÉL BABITS MIHÁLYHOZ

Kedves Mihály!

Barátunk, a nagyszerű Osvát, akinek hiányát nem pótolhatjuk soha, tudós kertésze, valóságos Linnéje volt a magyar virágok egész flórájának. Most nekünk kell azzá lennünk. A mi dolgunk, hogy új tavasz zendülete zibongjon a Nyugat derekas törzse körül. A mi dolgunk, hogy friss nedvek áramoljanak a gyökértől föl egészen a zöldellő lombig. Nem hagyhatjuk, hogy a magunk ültette és nevelte fa elfásuljon.

Mihály, nekünk új szemekre van szükségünk. Olyanokra, melyek új életlátással, magyar gyógyulást hozón néznek végig az Ady ugarán. Nem elefántcsonttoronyból, ahonnan nem lát ki a belécsontosult, elhályogolódtott toronyőr, ahová nem hallik fel a terméketlen sziken kovászoló beteg életnek nyívása, hanem hogy magaslesről, ahová fölhat az odalent és ahonnan látszik az alatt.

Mihály, nekünk olvasókra van szükségünk, előfizetőkre, akik életnek bennünket, ahogyan őket mi. És ezért kell a másként látó szem, az életés zöld, a tavaly elvermelt fás krumpli helyett a friss, leveceses primőr! Mit ér a legszebb, termőerőtől kicsattanó hajadon, ha pártában, mit a legnemesebb esztétikumtól duzzadozó lapszám, ha remittendában marad?

Mihály, mi nem két dudás vagyunk egy csárdában, hanem duett a Zeneakadémia nagytermének pódiumán. Olyan kettős, amelyet Magyarország nem látott, nem halott még. Azzá kell lennünk.

Kérlek, add át kézcsókomat Ilonkának, és ne feledd említeni, hogy Török Sophie minapi írása igazi gyöngyszem.

Ölel: Zsiga

Békés Pál

Weöres Sándor
LEVÉL FÜST MILÁNNAK

Titáni Mesterem!

Tetszik esetleg emlékezni, hogy tavaly ilyenkor becsöngettem Mesterhez, Csöngéröl jövet. Mesterem kinézett az ablakon, és szigorúan rám dörrent, hogy mi jogon merészelem, és én mondtam, hogy a költészet végett. Akkor azt tetszett kérdezni: Na és hogy állsz, fiam, az itallal, a dohánnyal és a nőekkel? Én meg elpityeredtem, hiszen még csak tizenegy éves voltam. Mester akkor kidugta tisztelt lábát az ajtón, és egy homéri rúgással elindított a Parnasszus irányába. Büszkén jelentem, hogy azóta is repülök fölfelé: jelen leveletem a pécsi közkórház alkoholelvonó osztályáról írom, ahol egyidejűleg nikotinmérgezéssel is kezelnek, valamint tripperrel, amit másodszor sikerült megkapnom, és tetszik tudni, mi a dologban az igazán fatális? Hogy ugyanattól a nőtől. No ennyit Hérakleitoszról. A poézis útján is tettem egy döntő lépést: léghajómból, azt hiszem, sikerrel dobtam ki az értelem ballasztját, amint ezt szeretném is legújabb opuszom, azazhogy eposzom egy rövidke részletével bemutatni Mesternek. Ehun van, la:

Megeszi a lakatos a lakatot
ebédre.

Akinek az esze kicsi, kérdi:
mivégre?

Mert az a lakat, az egy olyan, ami
jóllakat.

Aki pedig a malacot inkább szereti, keresse a disznó-
ólakat.

Mesternek kezét csókolja alázatos híve,
Weöres Sándor II. osztályos reálgimnáziumi tanuló

Várady Szabolcs

Füst Milán

SZELLEMEK ZAKLATÁSA A SZÁZÉVES NYUGAT ÜNNEPÉN

A kampóselméjű Góg koravén fia vagyok, örökifjú Agg,
Hangom, mely egykor Nyugatról szélvészékként süvített a fagyos éjszakában,
Horpadt mellkasom rossz szelepéből most zihálva szakadozik fel.
Megtiprott szívem esdekelve kérdi, mi jogon vet fel a földre közönyös lakásom, a
kriptamély,
Miféle büzhödt száj árasztja felém százéves évfordulónk áporodott lehelét?

Hát mindenki összeesküdött ellenem?

Meggörnyedt hátam megett összesugdolóznak, hallójárataim hegyes tűkkel szúrkálják
És vérben forgó szemekkel bandzsítanak rám a rémes fiatalok,
Sárga fényű lámpásaikkal kergetnek a Győzők a József körút ebürüléssel iszamós
utcakövén,
És sáppadt arccal kell menekülnöm előlük, cingár lábszáramra tekerőzik pantallóm
szövege,
Bíbor fejedelmi palástomat, melyet koldusasszony szeretőm varrt még aszott keblű
csoroszlya korában,
És a szegélyére csúfondárosan csókot cuppantva borított csapott vállamra, durva
dróthuzalok szagattják.

Nincsen erőm, jaj, nincsen erőm, csenevész karom elsatnyult, nem tudja a kótáblákat
a New York kávéházba cipelni,
Jaj, félek a posztmodern kompilációktól,
Jaj, utolérnek az üldözőim és megitatnak az intertextualitás mérgezett kútjának
nyákos zöld vizével,
Mely belülről csiklándja bolyhos hasfalamat, de nem mozdul és nem megyen által.

Mondd, Vlagyimir Vlagyimirovics, miért idézik meg ma a szellememet ily eszelősen?
Hát jöjjetek ti is, Árpád, Dezső, Frigyes, repüljete vissza, mint huncut hajnalodások,
És áruljátok el végre nekem: vézna kis ujjaim közt miért török mindig darabokra a
hexameter, de hogyha már apró darabokra hasad, miért nem tudom soha a sor
végén befejezni a sort?

Ferencz Győző

Szabó Lőrinc

VÁRATLAN ÖRÖM

Egész nap pénz után szaladtam,
de semmit sem kerestem, és
délutánra végül feladtam,
vágy, hit, cél, mind csak tévedés.

Lüktettek rossz idegcsomóim,
a roncsolt szív, agy és tüdő
megint hiába dolgozott, ím,
bekerít lassan az idő.

Be kár, barátaim, hogy így kell
a testnek elpusztulnia!
Megszégyenült reményeimmél,
fáradtan indultam haza,

mint buta pondró araszoltam,
magam sem tudom mért, tovább,
s nem bántam volna, hogyha ottan
eltapos egy óriási láb.

De én léptem valami sárga
anyagba az út közepén,
és ettől aztán egycsapásra
oly jókedvre derültem én.

Eh, meglátjuk, mit hoz a holnap!
Mit számít harc és vereség!
A cipőmre ragadt dolognak
illata hazáig kísért.

Otthon vártak a gyerekek rám –
Mozdony lett, nézd Lócit, robog!
Az élet mindig tartogat, lám,
egy váratlan lócitromot.

Ferencz Győző

Weöres Sándor

MIT KAPTAM A NYUGATTÓL?

Bukott diák, hatodik gimnazista,
úgy rákaptam, mint soha semmire.
Az árokparton kaptam rá Babitsra,
én voltam ő, s ő testté lett ige,
bennem lakott, belőlem szólt ki már-már,
beszélt velem, beszélhettem vele,
mint apámmal, ülhettem asztalánál.

És kaptam Kosztolányit, fény-karéjt,
megtudtam tőle, hogy menjek tovább,
kaptam tűz-nappalt és füstszürke éjt,
egy kis szigort, tágas gyerekszobát.
A zord Füstöt is ajándékba kaptam.
És helyet, mindig helyet a *Nyugatban*.

Lator László

Szabó Lőrinc

MIT KAPTAM A NYUGATTÓL?

Csodáltalak! Azóta is te vagy
nekem Észak, Dél, Kelet és Nyugat.
Te voltál a mindenható király,
mindegy volt, állsz vagy ülsz vagy mit csinálsz,
úgy gondoltam, tudom is én, miért,
máshova nem írhatok, csak beléd.
Mégis meguntam szavaidon át-
sugárzó steril filozófiád,
a tételeket, a képleteket.
Törököt fogtam, nem nekem, neked,
s megsöktem tőled. De akárhogy is,
Mihály, nekem csak te voltál Babits.
Mégis, most is, ha lehet, ha szabad
volna, megcsókolnám szent talpadat.

Lator László

Békés Pál

ITT NYUGSZIK A MERÉSZ NYUGAT

Itt nyugszik a merész *Nyugat*,
adott nekünk zsenit huszat.
Magyat hintett és nem port,
megérte a Krisztus-kort.

Mi volt ő? A nagyok lapja,
minden magyar lapok apja.
Ki lapjain szót kapott,
otthagytott csapot-papot,

s vágatott a Parnasszusra
Pegazusát sarkantyúzva.
Azóta is ott tanyáz,
hálálkodik és vigyáz,

Pegazusa le ne vesse,
s az utókor ki ne kezdje.
(Nem sejtí: az utókor
internetes ufókor.)

Tényleg itt nyugszik a *Nyugat*?
Hogyhogy mégis utat mutat?
Biztos, hogy már nincs, csak volt?
Hol a tetem, hol a holt?

Éjszakánként üres sírja
a temetőt telesírja,
s bárki bármit bizonygat
nincs halotti bizonylat.

Típorja bár bamba konda,
fojtogassa anakonda,
szívós, alig él – de él!
Velünk fekszik, velünk kél.

Lator László **A NYUGAT SÍRKÖVE**

Az emeletes szósírhint alatt
itt nyugszik (nyugszik?) egy folyóirat.
Mindent kikezdett, mindent újrakezdett,
kellett Kelet, de még inkább Nyugat.

Hol összezártak, hol egymásnak estek
gazdáí, de nem ültek soha veszteg.
Itt nyugszik a Csillaggá lett Nyugat,
bosszantott így s úgy nem egy jó urat.

Szép kort ért, harminchárom évet élt,
végül mégiscsak megfeszítették.
Kiterítették, a sírját megásták.
De mi hisszük a text feltámadását.

FIGYELŐ

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

A SEMMIREKELLŐK

Déry Tibor: A befejezetlen mondat

„A könyvek értelemmel ruházzák fel az életet. A baj csak az, hogy az élet, amit értelemmel ruháznak fel, mindig valaki másé, sosem a sajátod.”

(Julian Barnes)

(Rózsáné esete Kirkével)

Kezdjük talán Rózsa Lajosnéval.

A regény vége felé a pesti munkásnőt az illegális kommunista párt kimenekíti a Szovjetunióba. Rózsáné, akinek az alakját Déry előbb mitikus ősanaként formázza meg, hogy aztán fokozatosan bontsa ki az asszony sérülékenységét, esendőségét az archetipikus alakzat mögül, munka nélkül van, mindkét gyermekét elveszítette (amiben ő sem teljesen ártatlan, így hát lelkifurdalás gyöttri), a férje pedig hosszú börtönbüntetését tölti. Kudarok tömkelege áll mögötte, miközben a határsávon keresztül átsetál az új életébe. S ebben a pillanatban fájdalmas vonzódás bontakozik ki benne addigi sorsának színtere, a pesti proletárvilág, közelebbről pedig az angyalföldi bérház szűkös atmoszférája iránt: „A búcsú délibábos, tündéri percében az a különös meggyőződés alakult ki benne, hogy neki, Rózsa Lajosnénak tulajdonképp tűrhető, sőt sok tekintetben irigylésre méltó, végeredményben oly remek, érdekes élete volt, amelynek nehezen mond az ember búcsút; az emlékezet, mint egy fordított Circe, aki a disznókat változtatja át emberekké, maga köré gyűjtötte pocsolóiban fetrengő régi napjait, s felemelve varázspálcáját, megigézte őket; abban a percben elfelejtettek rőfögni, és méltósággal, értelmesen és bájosan énekelni kezdtek.”

Rózsáné sajátos figura A BEFEJEZETLEN MONDAT számos szereplőt mozgató világában. Egyfelől mitologikussá növesztett képviselője egy típusnak, a proletár mater familiasnak, akinek az esetében a család helyét az osztály veszi át, s így teljes élete az ügy, a munkásosztály törté-

nelmi győzelmének az ügye körül forog. Ugyanakkor a magabiztos küldetésudat sűrű szövésű fátylán egyre érzékelhetőbben sejlének át a Pestre került, talajvesztett parasztlány vonásai. A mozgalom tölt ki minden helyet az életében, a rokonaival nem tartja a kapcsolatot, s emberi viszonyait kizárólag a környező világ számára egyetlen létező aspektusa: a politikai tudatosság elve szervezi. Mindemellett személyiségének mélyére, a szerep burka mögé rejti azt a tulajdonságát, mely sebezhetővé tenné abban a környezetben, melyben élnie adatott: Déry matrjuska babaként írja le Rózsáné lelkét, melyben a legkisebb, de legsúlyosabb darab a gyöngédség volna, mely „a nála nagyobb, de könnyebb indulatok” központja is egyben.

Ettől a bizonyos szempontból hatalmasság, emberfölöttivé növelt szereplőtől úgy vesz búcsút a regény, hogy végpontra jutott életét az emigráció új esélyével ajándékozza meg; ám ugyanekkor a karakter esendőségét is véglegessé növeli, és elnéző megértéssel szembeít Rózsáné eredendő naivitásával: „Ismerte Lenin és az orosz forradalom néhány más vezetőjének nevét, de alapjában az volt a gyanúja, hogy az orosz forradalmat is a magyar hadifoglyok csinálták. Úgy érezte magát, mint a fővárosi tanár, akit vidékre helyeznek át, vagy egy angol államhivatalnok, aki Londonból a Bahama-szigetekre kerül.”

Az elbeszélő nézőpontja – mint szinte mindvégig a regényben – itt is tágasabb az adott szereplőnél, és – mint szinte mindvégig a regényben – itt is érzékelteti finom, ironikus távolságtartását az adott szereplőtől. Rózsáné emigrációja nem diadalmos exodus és korántsem az ígéret földjére vezető út kezdete. Az asszonyt a saját emlékei kötik gúzsba, mint mindenütt minden fontosabb szereplőt A BEFEJEZETLEN MONDAT-ban, és ebben – az emlékezet identitásalkotó munkájában – proletár és nagypolgár egyként részesül.

E két szemben álló világ konfliktusa – ha tesszük, az osztályharc – a regény értelmezésének fő kontextusa. S ha az alábbiakban más kérdéseket igyekszem is kibontani Déry Tibor munkájából, eszem ágában sincs depolitizálni a könyvet. Csak éppen érdemes volna talán át-

helyezni A BEFEJEZETLEN MONDAT politikumának a súlypontját. Az a beszédes érdektelenség ugyanis, mely ma a regényt övezni látszik, elsősorban a politikai tétek félreértésének köszönhető.

Ám valóban félreértésről van-e szó? 1947-ben, az első megjelenés évében aligha lehetett máshonnan olvasni a művet, mint a magyar kommunista párt története (és, ami nagyjából ugyanaz, pillanatnyi viszonyai) felől. Lukács György vádja, miszerint Déry kritikai felhangok nélkül ábrázolja a korabeli kommunista mozgalom elzárkózó, szektáriánus jellegét, mely párbeszédképtelenné, más társadalmi osztályok meggyőzésére alkalmatlanná tette a pártot, tovább visszhangzik a Kádár kori recepcióban, amint azt Szolláth Dávid kitűnő tanulmánya, A BEFEJEZETLEN MONDAT friss és éles szemű újraolvasása kimutatja. (Az ELKÖTELEZETT REGÉNY MINT A KOMMUNISTA MAGATARTÁSFORMÁK BÍRÁLATA. *Literatura*, 2006/2.) Samikorra már tágabb szemszögéből lehetett volna szemügyre venni a művet, Déry – és különösképp A BEFEJEZETLEN MONDAT maga – valamiképp eltűnt az érdeklődés homlokteréből. Ennek az olvasásszociológiai folyamatnak a feltérképezése kétségkívül érdekes feladat volna; itt és most azonban érjük be annyival, hogy a munkásmozgalom természetére vonatkozó kérdések túlsúlya valóban nem lehetett képes irodalmi érdeklődésre méltó olvasmánnyá tenni a könyvet.

Ám ha azzal a szerénytelen föltételezéssel élünk, hogy az irodalmi emlékezet is afféle fordított Kírké volna, a helyzet egyáltalán nem reménytelen. Mindehhez azonban először is zárcherét kell végrehajtanunk a politikai olvasat ólajtáján.

(Lukács György esete István elvtárrsal)

Közismert tény, hogy Déry Tibor olyan időszakban (1934-től 1938-ig) írta meg A BEFEJEZETLEN MONDAT-ot, mely finoman szólva nem volt igazán alkalmas a mű megjelentetésére. Ha jól belegondolunk, nem akármilyen alkotáslélektani szituációról van szó: a szerző négy esztendő munkájával úgy vet papírra egy világirodalmi igényű modernista nagyregényt, hogy mindközben számolnia kell munkája publikálhatatlanságával. Az „illegális” regényírás gesztusa kézenfekvő módon illeszkedik az illegális ellenállás nagy elbeszélésének 1947 utáni rendjébe, és az sem különösebben meglepő, hogy

az adott időszakban nem merül, nem merülhet föl a kérdés, miszerint a regényírás és a politikai ellenállás mégiscsak más természetű tevékenység volna. Déry regénye ugyanis – ez talán első pillantásra is nyilvánvaló – nem a politikai meggyőzés vagy urambocsá’ a mozgósítás igényével született; nem „emlékművet állít” a harmincas évek munkásmozgalmának, hanem a regény világába emeli, a regény világának az egyik fő hatóerejévé teszi azt. Magának e gesztusnak a politikai és művészi merészségét és hitelenségét nehéz volna túlbecsülni. Ez utóbbinak a velejárója az a tagadhatatlan tény, hogy A BEFEJEZETLEN MONDAT-ból hiányzik bármiféle munkásmozgalmi vagy akár társadalmi didaxis, illetve pedagógia. Déry Tibor elsősorú író, aki tisztában van azzal, hogy a regényt épp a sokértelműség, a nézőpontok rögzítetlensége teszi igazán elevenné. A kommunista munkásmozgalom tárgya ugyan, de nem kizárólagos témája vagy éppen utópisztikus horizontja a műnek.

A furcsa kettősséggel természetesen a korabeli olvasónak is szembesülnie kellett, miszerint A BEFEJEZETLEN MONDAT mindamellelt, hogy a munkásság világának talán legmagasabb színvonalú magyar irodalmi ábrázolása, furcsa módon mintha mégis túlságosan gyakran helyezné máshová a súlypontokat: mintha a dubrovnikai panzió kis szobáját beragogyó napfény legalább olyan jelentőséggel bírna, mint az angyalföldi proletárvilágban játszódó jelenetek. A regény baloldalisága ugyanakkor a későbbiek során is elfedte azt aényt, hogy A BEFEJEZETLEN MONDAT fő ambíciója éppenséggel nem ennek a baloldaliságnak a transzparenssé tetele, megvallása volna. Nem a direkt politikai konfesszió és nem is a direkt politikai analízis – noha természetesen mindkettő kiolvasható belőle.

A szerteágazó, számos emberi életpályát fölrajzoló nagyregény központi szereplője a nagypolgári családjával szakító és a munkások világához közeledő Parcen-Nagy Lőrinc, akinek a sorsa, baloldali fordulata első pillantásra nyilvánvalóan rimel Déryére. Ám voltaképpen meglehetősen tessék-lássék megtérés az övé, hiszen *de facto* nem válik kommunisztává. Szolláth Dávid említett tanulmánya finom elemzést adja A BEFEJEZETLEN MONDAT „politikai viszonyainak”. Megfigyelése szerint Lőrinc esetében „a megtérési narratíva kettéválk”: a fiatallem-

ber értelmiségi kommunista környezete, „a párt-hoz való közeledésként értelmezi Lőrinc viselkedését, ezt az elbeszélői főszólam azonban (jóhiszemű, de Lőrinc sorsára nézve káros) félreértésnek minősíti. Az előbbi a párthoz közelítve önmagát a kollektív akaratnak alávetni akaró, de alávetni nem képes Lőrinc történetét mondja el. Az utóbbi pedig egyes személyekhez [...] majd egy közösséghez közeledő, önmagát ezáltal megmenteni és kiteljesíteni vágyó Lőrinc történetét adja elő. A konvencionális megtérési narratíva aszimmetrikus kettéválása után a megtérési narratíva kritikája bontakozik ki. Mint később látni fogjuk, ez a kritika a szektarianizmus általános kritikájába illeszkedik a regényben”.

Lőrinc indítékai tehát legalábbis homályosak, jobbára addigi életének tagadásából táplálkoznak, semmint a történelmi szükségyszerűség fölismeréséből. Ösztönös tiltakozás inkább, mintsem valamiféle igazság fölismerése. S mindettől talán nem független, hogy Déry a kommunista mozgalmat korántsem abban a kedvező színben mutatja be, mint ahogy azt az 1947-es első kiadás értelmezői láttatni igyekeznek. Lukács György 1948-as, a regény befogadástörténetét alapvetően meghatározó írásában (LEVÉL NÉMETH ANDORHOZ. DÉRY TIBOR REGÉNYÉRŐL), miközben elismeri, hogy az elmúlt időszak magyar irodalmának egyik legnagyobb teljesítményéről van szó, kifogásolja, hogy a harmincas évek elzárkózó-szektás kommunizmusa, a „proletár aszketizmus” egyben a munkásmozgalom szemhatárát is jelenti a regényben. Amiben alighanem igaza is van; más kérdés, hogy mindez egyáltalán nem a véletlen műve. Jól látja, hogy a regénybeli elkötelezett, tudatos kommunista mozgalmárok torzképek, csak hát akkor és ott nemhogy levonni, de regisztrálni sem lehetett ennek a konzekvenciáját, miszerint A BEFEJEZETLEN MONDAT messze nem a kommunista párt apoteózisa.

Lukács ehelyett a merev, szektáriánus elkülönüléssel túllépő, osztálytudatos kommunista alakját hiányolja a regényből. Efféle szereplő (melynek a fölbukkanása menthetetlenül fölbóritotta volna a könyv kényes egyensúlyát) valóban nem jelenik meg a kötet lapjain. Déry a regény két fontos kommunista nőalakját, Rózsánét és Lőrinc szerelmét, a táncművész Krausz Évit olyan emberekként ábrázolja, akik életük minden pillanatában – némi gögtől sem mentesen – a végső célra függesztik a tekintetüket, és minden pillanatnyi viszonyt, eseményt ennek a fényében ítélnék meg. Ugyan-

akkor a regény talán legjelentősebb kommunista figurájából, István elvtársból már hiányzik bármiféle osztálygóg. Mindez pedig – amint azt búcsúlevelében, ebben a machiavellisztikus kommunista hitvallásban kifejti – kemény önformáló munka eredménye, mely még szélsőségesebbé, mintegy a hivatásos forradalmár „emberi gyöngeségektől” mentes prototípusává teszi a figurát, s melynek során a meggyőződésre jut, hogy az ember jó és rossz tulajdonságai egyaránt felhasználhatók a nagy cél elérése érdekében. A „gyarló emberi természet” kell felhasználnia a bolsevik pártnak, és az öntudatos kommunistáknak magukra kell vállalniuk „*ezt a bűnt elvtársainkkal és ellenségeinkkel szemben, s épp mert csak a teljes és feltétel nélküli győzelem teheti majd jóvá azt, amit önmagunk ellen elkövettünk, azért kell a végsőig harcolnunk minden eszköz igénybevételével és semmitől sem visszariadva. Az, hogy az életünket feláldozzuk, az két rossz fitying ahhoz képest, amit erkölcsi javakban kockárra teszünk ebben a harcban*”. István elvtárs mint ha csak Lukács nevezetes, 1918-as esszéjének, A BOLSEVIZMUS MINT ERKÖLCSI PROBLÉMA-nak a legrosszabb lehetőségeit („a bolsevizmus azon a metafizikai föltevésen alapul, hogy a rosszból jó származhatik, hogy lehetséges, mint Razumihin mondja a Bűn és bűnhődésben: az igazsághoz keresztül-hazudni magunkat”) igyekezne valóra váltani. S ezeket a nyilvánvaló áthallásokat az immár kommunistává lett Lukács 1947-ben természetesen kénytelen elengedni a füle mellett.

A BEFEJEZETLEN MONDAT kommunizmusképe tehát korántsem hízelgő: szektaszertű, antiindividualista és messianisztikus közösség rajzolódik ki a lapjain; ahogy Szolláth Dávid megjegyzi, a regény „*a Kommunista Párt önértelmezésével szemben nem a körülményeknek, azaz az elnyomó politikai rendszernek, az illegális kényszerhelyzetének tudja be a két világháború közötti kommunista mozgalom szektarianizmusát. A kommunista aszketizmust önjáratermelő folyamatnak mutatja be, a szektarianizmust pedig az aszketikus etika közösségi kiteljesedésének*”.

Déry ugyanakkor nem azonosul mindezzel, és nem is veti el, hanem regényt ír: az ebben fölbukkanó eszmék, hitek és meggyőződések mind-mind a regényvilág dinamikájának a szolgálatában állnak. Ennek eredményeként úgy képes a kommunista mozgalmat műve egyik meghatározó elemévé tenni, hogy eközben a könyv maga nem válik történelmi vagy történetfilozófiai tézisek gyűjteményévé. Ismét Szol-

lálth tanulmányát idézem, aki Déry alapvetően ironikus szerkesztésmódjára hívja föl a figyelmet, mely az osztályharc logikája alapján ábrázolt világot „szimmetriaelvű elbeszélésmóddal mutatja be”: „A BEFEJEZETLEN MONDAT *elkötelezettségének pártatlansága abban áll, hogy ugyanazzal vádolja a kommunizmust, mint amivel a tőkés társadalmat: eltárgyasítja az embert. A pártot az aszketikus önfegyelmelés függőségi rendszere tartja össze, hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a polgári társadalmat a tőke hatalmi és birtokviszonyrendszere.*” Valóban mélységesen ironikus, amikor a nagypolgári szalonban folyó társasági-hatalmi játszma jó pár száz oldallal később megismétlődik más szereplőkkel az angyalföldi bérház egyik lakásában; emlékeztet Rózsáné jellemzése is, aki ugyanazzal a feltékenységgel őrködik környezeté proletáröntudata fölött, mint a polgári bridzsszalon háziasszonya a játékpartneren, vagy eszünkbe juthat a kommunista társaságnak a kispolgári ízléstelenséget osztályszempontok alapján reprodukáló sznobériája, akiknek a szemében a harmadosztályú baloldali írók fölötté állnak Babitsnak vagy Móricznak („*ha esetleg nem is érik el mindig »stílusban«*” őket), s ahol a politikailag büntetett előélet és a szegényes ruházat elengedhetetlen a társasági belépőhöz. A Lőrinc szemében oly visszatetsző „*nyugodt, kíméletlen polgári önbizalom [...], melyet semmi más nem igazol, csak az osztályhelyzet*”, valamiképp ugyancsak megképződik ezekben a körökben is. S valóban úgy tűnik, hogy Parcen-Nagy Lőrinc rezervált, udvarias tartózkodása egyszerűen szól a kétosztatú világ mindkét felének.

Meggyőződésem, hogy A BEFEJEZETLEN MONDAT világot egyensúlyban tartó gesztus a főszereplőnek ez a tétovasága volna. S mivel meszeszemenően egyet kell érteni Lukács bíráló megjegyzésével, miszerint a regény a maga összetettségében és nyelvi sokrétűségében nem a dolgozó tömegeket célozza meg, tehát a regény lehetséges olvasói nem Rózsák, hanem éppenséggel Parcen-Nagyék volnának, ideje szemügyre venni ezt a kellemes modorú, jó házból származó fiatalembert.

(Parcen-Nagy Lőrinc, avagy a hajnalpír esete az alkonyfényel)

Németh Andor 1947-es, SZÉLJEGYZETEK EGY NAGY REGÉNYHEZ című recenziója A VARÁZSHEGY Hans Castorpjához hasonlítja Lőrincet, s valóban, a regény hőse emlékeztet Thomas Mann alakjára: kissé vérszegény, előkelő vendégként téb-

lából mind az úri szalonokban, mind a proletárok között. Ugyanakkor Déry azzal, hogy beemeli a munkásmozgalom politikumát a polgári nagyregény világába, el is távolítja azt a sajátos burkot, mely a szemlélődő hős típusát körülvéshi. Vagy fogalmazzunk óvatosabban: körös-körül repedések támadnak ezen a burkon. Déry mindjárt a történet kezdetén, a második fejezet vonatúja során fölrobbantja a társasági regényt: alig néhány oldalon azonnal napvilágra kerül minden eltitkolt szenny, jóformán mielőtt még a szereplők felsorakoztak volna. Megtudjuk, hogy Parcen-Nagy Károly csödbe ment, és öngyilkosságot követett el, felesége egy életen át csalta, és második gyermeke, Désirée a szeretőtől származik. Mindezt a szűkebb család, az özvegy és a két testvér, Lőrinc és Désirée távolságtartása, mi több, kommunikációképtelensége, közönye tetézi. Az összeomlás villámgyorsan megy végbe, s mire a szereplők Dubrovnikba érnek, már semmilyen titok nincs lepel mögött. Az üdülőhelyen aztán folytatódik a kivezetés a társasági regényből: hűvös hangú, cinikus kommentár tájékoztat az egyiptomi hölgy esetéről, aki természetben szeretne volna kiegyenlíteni szállodai tartozását, ám az igazgatót *in flagranti* kapta a szobapincérral; vagy éppen blazírt politikai eszmefuttatások zajlanak a német vendégek között, amire a naiv svéd hölgy páros kontráz rá („*Sigenhilde és én szociáldemokraták vagyunk, és eltéljük Hitler urat, mert nem viselkedik fairül*”). Déry pontos vonásokkal érzékelteti, hogy ez a világ együtt merül alá az adriai naplementével.

Kézenfekvő azzal a várakozással olvasni a továbbiakban, hogy az életét üresnek és értelmetlennek találó, az osztálya korlátait átlépő polgár baloldali „megtérésének” a története pereg majd a szemünk előtt. Ám ha túljutottunk az ezer-néhány száz oldalon, rá kell döbbennünk, hogy Parcen-Nagy Lőrinc voltaképpen nem járja be ezt a számára „rendelt” utat. Története nem klasszikus megtéréstörténet, mint ahogy környezetével való szakításának a motívációja is más, mint várhatnánk.

E motivációt illetően Déry nem hagy bennünket kétségek között. A kulcsot a regény kilencedik fejezete adja meg, mely teljes egészében Lőrinc egyes szám első személyű naplója. Első pillantásra nem nyilvánvaló, hogy mi szükség itt a naplóformára. Ráadásul az is rendkívül zavarba ejtő, hogy Lőrinc szövege nyelvileg nem válik el a regény fő szövegtől. Ez a nar-

ráció egybeesés akár hibának is minősülhetne, miközben nyilvánvaló, hogy nem a szerző ügyetlensége áll a háttérben: Déry természetesen képes a stiláris és gondolati különbségtételre, elégséges bizonyíték erre Parcen-Nagy Károly vagy a Parcen-Nagy nagymama remekbe szabott levele. Szándékos fogásról van szó, melynek célja minden bizonnyal az elbeszélői szólam és a szereplő szólama közti ironikus távolság eltörlése. Déry ugyanis ennek az ironia-mentes, közvetlen vallomásnak egy rövid részletében vet számot hőse indítékaival.

A fiatalember először is elhárítja magától a részvét tradicionális gesztusát: „*az emberi szenvedés, jelen esetben a nyomor, általában nem hat meg, inkább visszataszít*”, jelenti ki. Ezt követően tér ki rá, hogy miért találja mégis vonzónak a munkásmozgalom miliójét. Némileg hosszabban idézem Lőrinc szólamát: az öntudatos kommunista munkás „*magatartásában van valami, ami megejt, s ami [...] egyre nagyobb varázssal van rám: az egymás közti érintkezés és beszéd pontossága és közvetlensége, amely úgy hat, mintha halálos veszélyben forgó emberek érintkeznének egymással, akik kénytelenek mindig s mindenütt rögtön a tárgyra térni, s tudják, hogy mit akarnak. A proletárok élete, úgy gondolom, állandóan közvetlen veszélyben forog, s magatartásuk csak annyiban különbözik az utolsó óráikat előkétől, amennyiben a fejük fölött függő fenyegetés állandósult, s ennyivel megszokottabb s temperáltabb; mozdulataik csak ennyivel lassúbbak a halálközdelemnél, s mindig levezethetők emeből vagy lefordíthatók ennek nyelvére. (Hogy miért van kedvemre ez a komor sűrűség?) A szemlélődést, amelyre kárthatva vagyok, unom; eltekintve attól, hogy egyre lehetlenebbé válik egy cikázó és nyugtalan világ közepette, amely lerántotta magáról takaróját; hogy fest egy magányosan álló ember a táncoló sokaság között?... szédülni kezd. De velük táncolni nincs kedvem”.*

A világ, amely „*lerántotta magáról takaróját*”: miközben eltávolodik saját környezetétől, Lőrinc rálátást nyer a társadalmi viszonyok egyenlőtlen szerkezetére. Nem valamiféle elvont igazságérzet és nem is konkrét méltánytalanságok fölötti tiltakozás vezet. A részvét, a filantróp hajlam hiányzik belőle: Déry nem kockáztatja meg, hogy ennyire egyszerű magyarázattal intézhessük el hőse lázadását. Nem is eszményíti az általában vett proletárvilágot: bizonyos személyek *egyedi* példája váltja ki Lőrinc vonzódását, ám a polgári és a munkásvilág Szolláth Dávid által leírt szimmetrikus szerkezete föl-

erősíti a mindenféle emberi közösségre jellemző jegyek, a türelmetlenség, a szerepjátszás, a sznobéria általános érvényét. S az sem véletlen, hogy az olvasó belépése a harmadik fejezet elején az angyalföldi világ belső bugyraiba távolról sem teszi vonzóvá ezt az atmoszférát: arról értesülünk, hogy egy elkeseredett asszony dühében agyonverte a saját beteg kislányát, mert az kihányta a kávéját. A bérház lakói pedig ennek a súlyos társadalmi tabunak a megszegését valamiféle furcsa sztoicizmussal fogadják: Déry határozott mozdulattal választja le a történetet a szegénység olcsó romantikájáról.

Parcen-Nagy Lőrinc saját életének a csődjére keres választ, s e válasz keresése közben lesz figyelmes mindazokra, akik hiteles tartással képesek szembeszegülni saját nyomasztó viszonyaikkal, a „*cikázó és nyugtalan világgal*”. Németh Andor A BEFEJEZETLEN MONDAT prousti technikájáról vagy inkább antropológiájáról szólva azt írja, hogy a prousti személyiségnek nincs magja, csak habitusai, ennél fogva egyedül az emlékezet képes dacolni a héraikleitoszi alaktalansággal. S valóban úgy tűnik, hogy Lőrinc vonzalmát a munkásokhoz nem egyéb táplálja, mint ez a szembeszegülés a világ héraikleitoszi karakterével. Déry nem csupán fölrobbantja a társasági regényt azáltal, hogy eltörli a társadalmi felszín és a titkok szférája közti távolságot, hanem – ami legalább ilyen fontos gesztus – egyszersmind kiterjeszti a prousti koncepciót a kétértelmű társadalmi-politikai térre. Az osztályszerkezet szempontjából megosztott világot keresztbe metszi az emlékezetnek ez a sajátos munkája.

Kérdés ugyanakkor, hogy kinek az emlékezetéről van szó.

(Rózsa Péter esete Rilkével: saját halál – saját élet?)

Lőrinc közeledése a munkások világához több állomáson keresztül zajlik. Szakít családjával, és magához fogadja Rózsáné kiskamasz fiát, Pétert. Az illegális kommunista párt konspirációs célokra használja a lakását, s miután lebuknak, Lőrincre két hónapos börtönbüntetést vár. Ezután következik tiszavirág-életű szerelme Krausz Évivel, végül pedig beköltözése az angyalföldi bérházba, ahol kisértetként kiveti magából az idegen környezet – a váratlanul keletkező csetepaté pedig Péter véletlen halálához vezet. Az első két alkalommal Lőrinc

egyes személyekhez igyekszik közel kerülni, a harmadik félresikerült kísérlet során már a proletár környezethez közeledik.

Közös ezekben a próbálkozásokban, hogy mindhárom alkalommal kudarcot vall. A regény mégsem egyszerű kudarcсорozatként mutatja be Lőrinc történetét. Mindehhez túlságosan is gazdag szöveűs a mű: számos szalon fut, sok szereplőt, sok színt mozgat, így Lőrinc kísérletei beágyazódnak ebbe a folytonos zajlásba. Annál is inkább, mert hamar nyilvánvalóvá lesz, hogy az impresszionisztikus ábrázolásmód (gondoljunk a vonatfülke ablakából feltáruuló látvány változásaira vagy a dubrovnikai fényorgia emlékezetes leírására) nem pusztán ornamentikus eleme az elbeszélésnek, hanem ismeretelméleti súllyal is bír: az állandó változásban lévő hangulatok, benyomások folytonos rögzítése annak a belátásnak a következménye, mely szerint „*nincs más valóság, mint a részlet*”. Rendkívül jellemző, hogy amikor a bécsi munkásfelkelés idején Krausz Éviék behatolnak az ostrom alatt álló házba, a városkép realizistikus-tárgyilagos megjelenítését követően hirtelen a belső tér fényei és illatai, illetve az apró benyomások veszik át a főszerepet: „*Az ágyúzás alatt minden dörrenésre a szappanhab a tükrön lágyan megremegett.*”

Mindennek a részletek iránti ismeretelméleti érdeklődésnek még nagyobb súlyú próza-poétikai következménye Déry *en passant* szerkesztésmódja. Az olvasó mintegy mellékesen, odavetett megjegyzések, sietős kitérők formájában értesül olyan horderejű tényekről, mint például Lőrinc házassága, melyet a családja elől is titkolt, s melynek során hamar özvegyégre jut; vagy éppen egy hosszú beszélgetést követő közbevetett mondat tudatja, hogy Lőrinc Désirée-vel „*életében többé nem találkozott*”. Nem csupán arról van szó, hogy ezek az *en passant* előreutalások, a különféle szereplők sorsának (halálának!) időnként mellbe vágó előrevetítése alapján határozza meg A BEFEJEZETLEN MONDAT elbeszélésmódjának dinamikáját. A „lényeges” és „mellékes” információk efféle váratlan súlyozása gyakorta a mellékes tények csoportjába sorolja mindazt, amit egyébként egy adott életút dramaturgiai fordulópontjainak gondolnánk: az emlékezet működése, mely a regény világábrázolásának talán legfontosabb eszköze, más részleteket tart kiemelésre és megörökítésre méltónak.

Így eshet meg, hogy az apró benyomások tényleges perdöntő erővel bírnak. Amikor Parcen-Nagy Lőrinc fölkeresi Rózsánét az angyalföldi lakásban, mert meg akarja nyerni a beleegyezését ahhoz, hogy magához vegye Pétert, a szoba „*nedves, kissé savanyú, pállott szaga*” gyerekkori lakásuk cselédszobájának a szagát idézi föl benne: „*idegenszerű, ellenszenves és mégis vonzó szag volt, amely oly erőlyesen elválasztotta a cselédszobát a lakás többi részétől, mintha ez más földrészen feküdnék, ismeretlen növényzettel, más légköri nyomás alatt s egy idegen állatfajta kigőzölgésébe áztatva*”. A polgári környezetből érkező fiú találkozását a proletárvilággal ezek az érzéki benyomások jóval pontosabban körülírják, mint az eszmék és az elvek megvallása. Az ezt követően fölbukkanó közös folyosói árnyékszék látványa, illetve későbbi emléke Lőrincet „*öntudatlanul jobban elidegenítette családjától és osztályától, mint a proletárnyomornak akárhány nyersebb s érzelmesebb példázata*”. Déry a polgárfiú szaktitását saját osztályával nem a történelmi vagy politikai, hanem a pszichológiai „igazság” jegyében ábrázolja: s amilyen mértékben aláássa ez a tény A BEFEJEZETLEN MONDAT direkt politikai olvasatait, paradox módon épp ilyenformán biztosít a számára tágabb értelemben vett politikai hitelességet.

A fiatalembert a bérházban érő benyomások sorozatát a szomszéd lakásból beszűrődő jajveszékeltés zárja: egy lakó a feleségét veri, és erre a hangra – „*az ellentétek játékánál fogva*” – az adriai öbölben gondonyozó vitorlás emléke úszik be Lőrinc gondolataiba. Az emlékezet mozgásának ez a kiszámíthatatlansága, váratlansága a hosszabb kitérőkkel, mellékszálakkal tarkított történetvezetésre is rányomja a bélyegét; az emlékezés munkája Déry regényében azonban ennél is nagyobb, a teljes emberi életet igazoló jelentőséggel bír. Mindehhez azonban érdemes szemügyre venni, hogy a fontosabb szereplők sorsa milyen lezárt-igazolást nyer a kötet lapjain.

*

A regény címe egyértelműen a zárójelenetet emeli ki. Krausz Évit, aki Bécsben megismerték élete nagy szerelmével, a horvát Abramovics mérnökkel, váratlanul hazarendeli a párt Budapestre. (Az olvasó az *en passant* elbeszélésmód révén korábban már értesült róla, hogy Évi útja innen Németországba vezet, ahol ké-

sőbb elfogják és kivégzik.) Krausz Évi és Abramovics háromhetes szerelme „*egyértelmű felelet*” a „*kérdézősködő világnak*”. A férfi nem kommunista, de még csak nem is szimpatizáns (mint Lőrinc volt): a huszonhat éves Évi ezáltal olyan férfival találkozik, akit önmagáért képes szeretni. Mindehhez képest a befejezetlen mondat, melyet a vonat ablakából kiált oda Abramovicsnak, némiképp súlytalannak és hamisnak tetszik: „*Élj ezután tisztességesebb életet [...], élj ezentúl tisztességesebben, mert szavamot adom, hogy különben nem jövök többé vissza. Azt képzeled, hogy egyedül vagy a világon, s hogy ez felnőtt emberhez méltó élet...*”

A zárlat persze olvasható úgy is, hogy a regény ezt „üzeni” a távozott kommunista lány szájából. Ugyanakkor Évi tisztában van vele, hogy soha többé nem fogja viszontlátni a férfit; ennek fényében a búcsúba foglalt biztatás nem több kegyes hazugságnál. Így pedig kérdés, hogy érdemes-e egyáltalán befejezni ezt a mondatot. S ha visszalapozunk egy fejezetnyit, azt látjuk, hogy az utolsó előtti, a tizennyolcadik fejezet szintén egy befejezetlen mondattal zárul. Lőrinc anyja, Laura, az özevgy elérte, amiért egész életében küzdött: tisztességes életjáradékot csikart ki magának a Parcen-Nagy családtól, amelynek a segítségével el tudja vetetni magát idős szeretőjével. Győzelme azonban pírusrúzi győzelemnek bizonyul, s ebben a pillanatban kietlennek, elhibázottnak találja az életét. Úgy dönt, hogy fölbontja az eljegyzését, s magányosan él tovább. Eljegyzése napján bezárkózik a szobájába, és előveszi gyermekkori játékait, a babaházat és Teddy mackót. A mackót megpróbálja begyömöszölni a babaházba, és ekkor következik az ő befejezetlen mondata: „*Nem fér be – morogta. Egy kisérsé elszégyellte magát, nem bírta folytatni a mondatot, olyan reménytelenül ostoba volt az egész játék.*”

Két pöttyecskelevésként elengedett, többé-kevésbé értelmetlen, elharapott mondattal búcsúzik a regény a két fontos női szereplőjétől. (Bár ha úgy akarjuk, legalább három befejezetlen búcsúmondatot találhatunk a regényben – István elvtárs búcsúlevele ugyancsak megszakad a mondat közepén: „*A jó politikusnak az a feladata, hogy megkeresse...*”) Ez a két meghatározóan fontos szereplő, a befejezetlen mondatokkal búcsúzó Krausz Évi, illetve az özevgy Laura nem saját halált hal, bizonyos értelemben elszalasztja sorsa beteljesedését. „*Saját halálát add meg, Istenem, / mindenkinek, azt, mi lété-*

ben érik, / amelyben vágy volt, ínség s értelem”, így szól Rilke nevezetes verse (Nemes Nagy Ágnes fordításában), mely akár A BEFEJEZETLEN MONDAT sorvezetőjeként vagy vízjeleként is olvasható. Az életet igazoló, rilkei saját halál Parcen-Nagy Désirée-nek és Péternek adatik meg a regény hősei közül. Désirée élete alkonyán visszatekint a dubrovnikai panzióba, és egykori szobájában hal meg, újraéelve a réges-régi naplemente élményét: „*Számtalan csalódás érte életében, de mert ez a reménye beteljesedett, ti. hogy a nap ugyanúgy nyugodott még le az Adria fölött, mint huszonhét évvel ezelőtt – kibékült csalódásaival, és bizakodva halt meg. [...] Egy hajszálfinom, érzékeny kérdést tett fel magának 27 évvel ezelőtt, s az élet körülményesen – mint egy megbízható, józan üzletember – 27 évig tartó hosszas magyarázatok után – amelyek gyakran csak kifogásoknak látszottak – igennel felelt a kérdésre: a világnak egy mélyebb és szépen felfutó összhangjára kellett ebből következtetnie.*” Péter halála pedig, mint az elbeszélő kommentárból megtudjuk, „*egyéni kérdésre adott egyéni felelet*”. Ez a kulcsfontosságú kommentár a saját halál kérdését közvetlenül csatolja vissza a Lőrincet a szervezett munkásosztályhoz húzó szimpátia, a halál közelségéből adódó „*komor sűrűség*” korábban említett kérdéséhez. S innen nézve úgy látszik, Déry fő kérdése nem más, mint hogy lehetséges-e autentikus, saját életet élni (és saját halált halni) a történetileg meghatározott, osztályharc tagolta társadalomban élő ember számára.

Ám mintha még ezzel a válasszal sem stimelné valami. Désirée halála valóban egységesé, autentikussá teszi a nő sorsát: az adriai naplemente látványa mintegy esztétikai igazolással látja el az életét. (S hogy az efféle esztétikai igazolás igénye nem csupán az uralkodó osztály sajátja, arra álljon itt példaként az idézet István elvtárs leveléből, s legyen ez a búcsúnk is egyszersmind a derék bolseviktól: „*Azt is bánom, hogy kimaradok a legközelebbi tíz esztendőből, s nem érem meg azt a napot, amikor a proletariátus a dicső harc végeztével átveri pálcáját az ellenség vékonyán. Nem kétséges, elvtársak, hogy ez előbb-utóbb meg fog történni, s maga a várható eredmény nem is nyugtalanít, de gyarló eszemmel nem látom jól azokat az érdekesítő történelmi formákat, amelyek között ez be fog következni, s olthatatlan kíváncsiságot magammal kell vinnem a sírba. Az ember ilyen időkben örökké szeretne élni.*”) Ám Péter halála – mely alighanem az egész regény egyik drámai csúcsa – korántsem intézhető el ennyivel.

A gyereket, aki a hirtelen támadt csetepatébán ösztönös mozdulattal a Lőrincnek szánt késszúrás elé ugrik, és ebbe a sérülésbe hal bele, elkeseredés tölti el a kórházi ágyon: „*Utolsó pillanatáig abban a tévhitben élt, hogy halála éppoly ostoba, mint öccséé.*” Mindez pedig „*életének abba a legkegyetlenebb, de utolsó tévedésébe ejtette, hogy csak a tények számítanak az emberi életben.*” Ezért lehet, hogy a tények iránt oly elkötelezett Rózsáné kórházbeli kifakadása Lőrinc számára mintha valamiféle feloldozó közösséget létesítene Péterrel: „*Semmirekellők! – ismételte az asszony, ezúttal többes számban. Lőrinc hangosan felsóhajtott, és visszaült a helyére.*” Ugyanakkor Déry olyanformán igazolja Péter halálát, illetve Péter halála olyanformán igazolja Lőrinc életsezméletét, hogy mindez magára a haldoklóra voltaképpen nem jár semmiféle következménnyel. Péter ugyanis nem talál értelmet, igazolást a saját halálában; az, hogy sorsa a „*létében érett*”, csak a külső tekintet – Parcen-Nagy Lőrinc pillantása – felől válik beláthatóvá: „*Lőrinc a sarokban ülve elmerülten nézte a legnagyobb szépségére felfokozott gyerekarcot. Tudta, hogy boldogtalanul hal meg – nem is lehetett másképp! –, de mégis úgy érezte, hogy igazi lénye, a könnyű apollói márványszobrocska, mely ragyogva vagy könnyezve hajlik a világ fölé, még soha nem töltötte ki ennyire a számára túl bő ruhát, a gyerek testét, mint épp a halál előtti kétségbeesett percekben.*” Rózsáné a haldokló Péterben megérzi ugyanazt a „*semmirekellőség*” iránti vonzalmat, amely végső soron kiváltotta a gyerek rokonszenvét Lőrinc iránt (s amilyen Péter csakis az osztályöntudat készítésére fojtott el magában).

A regény elbeszélői szolamának, mely az emlékezet identitásalkotó munkáját, a részletek, benyomások perdöntő szerepét, a váratlan *en passant* váltások, asszociációk jelentőségét helyezi előtérbe, mintha éppen Lőrinc semmirekellősége volna a szemhatára. Ez a semmirekellőség nem távlati célokat tart szem előtt, melyeket az embernek az élete során követnie kellene (mint Krausz Évi a kommunista párt harcát vagy Parcen-Nagy Laura a családi hierarchiában folytatott küzdelmeit), hanem a közvetlen döntéseit igyekszik autentikus módon meghozni – mely igyekezet mindemellett tétováságként tűnhet föl a külső szemlélő számára. Lőrincet a döntéseiben nem segítik automatikus külső instanciák, sem elvont alapelvek, sem párthatározatok, ezért folytonosan annak a vesztélynek teszi ki magát, hogy a környezete,

akár a polgári világ, akár a munkásoké, kiszámíthatatlannak, rosszabb esetben beszámíthatatlannak találja. Lőrinc legsajátosabb vonása az autentikus döntésekre törekvő igyekezet, amely paradox módon elszigeteli őt a társadalmi-politikai közösségektől.

S alighanem Déry Tibor végső ítélete, hogy az emigrációba távozó, harminchárom éves korában új életet kezdő Rózsáné addigi élete is az elbeszélői szólam által – tehát a szereplő tudtán kívül – nyer igazolást: az asszony egy számon kúporog, mely éppolyan magas, mint az ő otthoni konyhai zsámolya, s ezáltal maga a testtartás lesz az alapja a haza fogalmának. „*Az ember hazája azonos a múltjával*” – szögezi le Rózsáné búcsújelenete kapcsán a regény.

Emlékszünk még? Az emlékezet fordított Kirké. Ám újabb sajátos fordulatként Lőrinc emlékezete a halott Péterből éppenséggel nem embert, hanem nagyon is furcsa lényt kreál. Péter nem halt meg, közli az elbeszélői kommentár, mivel a rá emlékező Lőrinc „*képzeletnek emlője*” táplálja. Ehelyett jelképes erőre tesz szert, mint egy ketreche zárt szent majom valamely afrikai törzs életében. A hasonlatot követően Déry azonosítja Pétert ezzel a majommal, és a fiú a továbbiakban egy-egy emlék felbukkanásakor ebben az alakban rázza rácsait. Ez az animális átváltozás egyszerre kölcsönöz tagadhatatlanul félelmetes és szürreális jelleget az emlékezet regénybeli működésének; vagy ha némileg visszafogottabb kommentárral szeretnénk élni, úgy is mondhatjuk: A BEFEJEZETLEN MONDAT egyszerre tartja nyugtalanító módon érvényben az emlékezet igazságát és illúzió voltát.

Miközben persze a kérdés, hogy maga a kötet hőse saját életet élt-e, eldöntetlen marad. Meglehet, a főszereplő bemutatásánál használt grammatikai hasonlat sem csupán egyszerű retorikai fordulat: kortársai között, „*akik világosan, puhán és szókimondón öltözködtek, s a kor divatjának megfelelően nyílt s már korán kidolgozott arcvonásokkal félreérthetetlenül igyekeztek kifejezni emberi magatartásukat, oly észrevétlenül húzódt meg, mint a kötőszó a mondat szerkezetében.*” (Kiemelés tőlem – K. J.) Maga Lőrinc alakja pedig mintha a befejezetlen női mondatok árnyékában húzódná meg: szemmel láthatóan sem az anyjával, sem a szerelmével nem sikerül igazán őszinte vagy éppen kölcsönöségen alapuló viszonyt kiépítenie (aki pedig a

kapcsolatuk kezdetétől anyáskodva Lőrincének szólítja). Szakit az osztályával, ám nem sikerül csatlakoznia semmiféle közösséghez. Sem mirekellősége, ha úgy tetszik, kritikus önfejűsége bizonyos értelemben mindvégig légtüres térben tartja. A regény végén az időződő (negyvenes) férfi leginkább valamiféle sztoikus manírral gondol vissza ifjabb éveire: „*A nagy moralisták mind kalandorok voltak, s nem törődtek a lelki épségükkel.*”

Az illegális regényét író Déry, úgy tűnik, szintén nem a baloldali konvertita lelki épséget tartotta szem előtt. Munkája bonyolult és lezáratlan képlet, s ami azt illeti, a marxista irodalomkritika részéről éppenséggel joggal részesülhetett volna akár éles politikai elutasításban is. Esztétikai megváltáskonceptiójára pedig a mai olvasó zavart igent vagy ugyancsak tétova nemet mondhat: A BEFEJEZETLEN MONDAT mindmáig rendelkezik az igazán jó regények fölforgató erejével.

Keresztesi József

(VISSZA)(OLVASÁS)

Aczél Géza: (fél)édes hendikep. Összegyűjtött versek Palatinus, 2006. 346 oldal, 2600 Ft

Aczél Géza: (vissza)galopp Jelenkor, Pécs, 2007. 67 oldal, 1800 Ft

Aczél Géza: (vers)szakadás Alexandra, Pécs, 2008. 72 oldal, 2699 Ft

Nincs mese: az ember nemcsak előre, hanem visszafelé is olvas. Nem csak arról van szó, hogy amikor a kezünkbe veszünk egy könyvet, ezeféle elvárásunk van vele szemben, amit sokan annyira komolyan vesznek, hogy *előzetes olvasatnak* nevezik, vagyis azt állítják, hogy a könyv elolvasása előtt már elkészült bennünk a könyvnek egy szórványos információkból szerkesztett teljes értelmezése; arról is szó van, hogy olvasataink közül az utolsó mindig visszamenőleg átértelmezi a korábbiakat, és minél több a régi és az új olvasmány azonosító kódjában a közös elem, annál intenzívebb ez a visszate-

kintő átértelmezés. Evidensen ez az eset, amikor ugyanannak a szerzőnek korábbi munkáiról van szó; Mészöly *AZ ATLÉTA HALÁLA* című regényének olvasata merőben más, ha a *MAGASISKOLÁ-TÓL*, a *SAULUS-TÓL*, a *FILM-TÓL* vagy a *SUTTING EZREDES...-TÓL* visszatekintve alkotjuk meg. Nagyjából erről van szó Aczél Géza esetében is. Sok éven keresztül inkább a „népi” költők közép számított, de az (ABLAK)(SZAKÁCS) megjelenése ebben a tekintetben fordulatot hozott, és innen visszatekintve egészen a pályakezdés dokumentumaiig másként (sokkal egységesebbnek és több elemében az avantgárdhoz kapcsolhatóknak) mutatkozik az életmű egésze.

Angyalosi Gergely azt mondja a gyűjteményes kötet fülszövegében, hogy „*az olvasót már a legkorábbi versekben is megragadja a költő alkátát olyannyira jellemző rezignálatlan önvivonikus szemlélet*”. Ez bizonyos mértékig – és az érett Aczél-költészethez sorolható munkákat tekintve feltétlenül – helytálló megállapítás, de megvan a maga érvényességi korlátai. Aczél Géza hosszú pályakezdésének időszakában, ami nagyjából a tágan értett 1970-es évtizedet foglalja magában, olyan verseket is írt és közzétett, melyek belesimultak a korszak lírai közbeszédébe. Ez a nagyotmondó vértanútúlzássokból és „mit nem csinál a micsoda” típusú kijelentéssorozatokból szerkesztett gyász-, panasz- és mártírköltészet néhány darabbal az összegyűjtött versek kötetében is képviselteti magát. Csak egy rövid részlettel mutatnám meg, hogy mire gondolok: „*üszkösen zuhannak a fák / zivatartját ránk veri / a szikrázó korom // ujjongásfélét / lök vissza gégém / véreDET látom homlokodon*” (VADONTÜZ). Ilyen típusú szövegből, melyben a költemény beszélője társaival együtt megsérül, és összepiszkítja magát, de végül sikerül valami teljesen inadekvát dolgot véghezvinnie (ezúttal „*a fájdalom kötésén / átújtjuk végre / a nyugtalanság piros mosolyát*”, másoknak jobban tetszett *állni őz-suta szemekkel némán, esetleg letaposott sír mellett visszafelé harangozni*), a korszak magyar költészete többtonnányit állított elő – hogy ezúttal magam se gyakoroljam a mértéktartás erényét. Némi leegyszerűsítéssel azt lehet mondani, hogy az 1970-es évek lírai beszédfordulata, amit Tandori Dezső, Petri György, Oravecz Imre, Takács Zsuzsa fellépéséhez köt az irodalomtörténet, ezzel a vérfolts nagyotmondással szemben alakította ki a maga tárgyi-

as-újszenzibilis beszédmódját, és a népi/posztmodern konfrontáció mögött is (legalább részben) a nyelvi magatartásnak és a képpalkotásnak ez a kétfajta felfogása áll.

Nos: Aczél Géza korai költészetének első periódusában, néhány korai, extrém darabot leszámítva, a nagyotmondás retorikája inkább csak szélsőséges esete annak az avantgardista irodalomfelfogásnak, amely realitáson túli képalkotásával és referencialitást tagadó nyelvszemléletével (amit akár nyelvkritikus gesztusnak is tekinthetünk) a folytonosságot képviseli az avantgárd klasszikus és aktuális irányzatai között. Egyszerűbben szólva, Aczél korai verseinek több közük van Kassák 1920-as évekből való számozott verseihez, mint Csoóri Sándorhoz, Buda Ferenchez, Pintér Lajoshoz, és folytathatnám.

Az a körülmény, hogy Aczél Géza első költői periódusainak írásmódját és nyelvkezelését máshonnan vezetem le, mint sokan korábban, nem jelenti egyúttal azt is, hogy ezeket a munkákat jóknak tartom. Úgy gondolom, hogy Aczél sokáig nem látta problematikusnak költői képpalkotását, és azon sem gondolkodott, hogy a szövegeiben megszólaló hang autentikus-e vagy sem, illetve kinek a hangja egyáltalán. Vagyis nem arról van szó, hogy helytelen választ adott a kor lírájának aktuális kérdéseire, hanem arról, hogy nem vette észre ezeket a kérdéseket. Nemzedékének legtöbb alkotója így volt ezzel, ezért vannak olyan sokan ebből a generációból, akik nagy tehetségnek látszottak (vagy annak látták őket), és hamar elhallgattak, vagy mániáik foglyai lettek. Ebben a pályaszakaszban éppen az volt végzetesen veszélyes Aczél költői kibontakozására nézve, hogy nagyon jó iskolája volt; sokkal jobb, mint legtöbb kortársáé. Az a szabadság és kreativitás, amellyel Kassák Lajos vagy Tamkó Sirtó Károly építette és roncsolta a nyelvet, a messihi utóknak is tanulságos és izgalmas lehet, és Aczél irodalomtörténészként egész életében ezzel az anyaggal foglalkozott. Igen, de ez a szabadság és kreativitás mint művészi magatartás az 1960–70-es években a hatalom számára elviselhetetlen volt. Akik a lényegét tanulták el ebből a költőiségből, azoknak mukkanniuk sem lehetett. Gondoljunk, hogy a leginkább evidens példát mondjam, Erdély Miklósról. Vagyis Aczélnek olyan verseket kellett írnia,

amelyek folytatják ugyan az avantgárd nyelv-alakítás (vagy nyelvkritika) hagyományait, de létfilozófiai és politikai értelemben kevésbé provokatívak. Nyilván nem programszerűen kell ezt elgondolni, hanem a nyelvi példák, a kortárs lírai közbeszéd és az önkifejezési készletet együttes hatásaként; hiszen amikor beszélni kezd az ember, mindig valahogyan kezd beszélni, egy adott nyelvi állapot szabályrendszerének elfogadásával. Ha tehetséges és kreatív, akkor idővel *ehhez képest* fog majd másképpen, egyénien megszólalni. És hogy mikor és a nyelv mely szabályainak vagy szokásainak mely részének megváltoztatásával, felfüggesztésével, lecserelésével fog kísérletezni, amikor majd eljut odáig, az majdhogynem véletlen szerencse dolga. Ennek a dilemmának az érzékeltetésére szeretnék néhány példát hozni Aczél első periódusából; és most nem azokra a nyilvánvalóan sikertelen próbálkozásokra gondolok, amit a VADONTŰZ kapcsán mutattam be, hanem a sokkal izgalmasabb és ígéretesebb, avantgárd szemléletű kísérletekre.

Világszerte sokan kísérleteztek azzal, hogy képzőművészeti alkotásokról alkotott benyomásaikat formálják verssé. Nagyon kevés kiemelkedő művet tudnék idézni ezek közül; nehéz, összetett feladat ez, amit könnyű majdnem megoldani, mert a *vizuális idézet*, ami a költő és az olvasó képzeletében egyaránt megjelenik, elfedi a vers *nyelvi* képeit. Aczél Géza PALETTE címmel írt egy ilyen versekből álló ciklust, ebből emelek ki néhányat. Az első címe: MUNCH, és egészében idézném: „szenvédések örvénye fölél / hidat vernek bő torkú sikolyok // szemgödöröket sétáltat az arc // félelemtől torzult kezek / koponyákra nőnek // végre egy csöndes / halottas szoba”. Természetesen a modern művészet talán legismertebb darabjáról, a SIKOLY-ról van szó, mindannyian ismerjük a reprodukcióit; ma már képi közhelynek is mondhatnánk, de negyven évvel ezelőtt még más volt a helyzet. A szöveg az utolsó két sort leszámítva lényegében véve műleírás, de nem a képről mint képről, hanem annak ideológiai vonatkozásairól számol be; azt mondja, hogy a képen látható világ maga a szenvedés, melyben a sikoltások alkotnak hidat a mélység fölött; hogy a központi figura keze a szenvedéstől torzult el, és (most, folyamatosan? a szöveg ezt sugallja) a koponyára nő (nemcsak az előttünk álló figura esetében, ha-

nem másoknál is, erre utal a többes szám). A két záró sor talán azt közli, hogy ebben a világban csak a halál ad nyugalmat, de az is meglehet, hogy az alak éppen most érkezett meg a halottas szobába, ami nem más, mint az a hely, ahol a néző áll, és az sem lehetetlen, hogy ez a két sor az egész előző részt értelmezi, amennyiben a néző állapítja meg elégedetten, hogy a hely, ahol áll, csendes, halott, hiszen az ikonikusan megjelenő sikoly néma. Mindaz, amit ez a szöveg hozzátesz a kép látványához, vagy közheyles, vagy attól független szövegrejtvény. A kép összehasonlíthatatlanul több és mélyebb gondolatot közöl, mint a vers, arról nem is beszélve, hogy a kép teljes értékű a vers nélkül, de a vers a kép nélkül mindössze nyomasztó vízió.

Ehhez hasonlóan a ciklus további darabjai abban az értelemben, hogy általában röviden leírnak egy vagy több jellegzetes motívumot a címként kiemelt nevű festő munkái közül. Picassónál „*homokra bukik / és meghal a bohóc*”, Chagallnál „*ott csillagot szemelnek / almaarcú lányok*”, Rousseau-nál „*húznak a zebrák / magas térdemeléssel*” stb. Rendszerint szerepel a művész teremtő gesztusának csodás ábrázolása vagy értelmező értékelése: „*színeid / miket őszintéknek láttál / szebbek voltak a ceruzáknál*” (KLEE); „*cikkerekre vágom a világot / és kidobom a fényeket*” (CHAGALL); „*tragikus pózba feszülünk / a percek elé / útjukat állni*” (CÉZANNE); „*itt öntörvény / a szép*” (MALEVIC) stb. Persze vannak megállapítások színekről, formákról, fényekről, de ezek sokszor az említett módon átteologizálják a megidézett látványt: „*megbomlik az agy / hogy színeket keverjen / az állandóságához*” (CÉZANNE); „*marad egy grimasz / a kitörés buta trükkje*” (DUCHAMP); „*töppedt ujjak hegyén / ragyog a hit / a fájdalom*” (KOLLWITZ). A versek szerkesztése arányos, szűkszavúságuk és nagybetűt-írásjelet mellőző írásmódjuk megragadja az olvasót, akinek a képzeletében amúgy is képek jelennek meg, amikor a művészek nevét elolvassa. Nyelvművészeti alkotásként azonban nehezen értékelhetők (talán a MATA című záródarabot leszámítva, ami ugyan nem nagyon eredeti, és mélységei inkább csak látszólagosak – [a fény] „*arcunkon szétkenődik / ó a hit*” –, de követhető gondolatmenetet foglal magában).

A ciklus egésze azt illusztrálja, hogy a ronsolt nyelvi szerkezetekből és izgalmasan egymásnak feszített töredék gondolatokból valódi invenció nélkül is látványos verseket lehet

készíteni, de ezek idővel elvesztik érdekességüket. Valószínű, hogy megírása idején ez a ciklus sok hasonlóságot mutatott a korszak egyik legizgalmasabb költői teljesítményével, Oravecz Imre Héj-ának poétikájával. Ma mégis Oravecz munkái azok, melyek minden redukáltságuk, tárgyiaságuk és nyilvánvaló példakövetésük (Celan) ellenére az autentikus költői megszólalás keresésének invenciózus példái, Aczél versei pedig kordokumentumok. Aczél gesztusa egyébként, mellyel a szöveget képek függésébe állítja, valamint az, hogy széles retorikai mozdulatokat tesz, és sokszor közösségi beszédformákat alkalmaz, éppen az ellenkezője Oraveczének, aki antiretorizáló, pátoszt mellőző, a közösségitől az individuális felé forduló beszédmódokkal kísérletezik a ciklusban.

Aczél Géza költői pályájának második periódusára szinte kizárólag egy bizonyos versidom jellemző, amit az 1980-as években gyakrabban használt kifejezéssel a „hosszú ének” egyik alfajának lehetne nevezni. Ezek a 30–60 soros prózaversek már az első kötet címadó ciklusában is jelen vannak, és voltaképpen mai napig ilyen versekből áll a költő életműve; mégis szükségesnek tartom, hogy egy periódust ebből a szempontból elkülönítsünk. Úgy gondolom, hogy a MÁSNAPOS FRESKÓ című ciklussal kezdődően és az ABLAK ciklussal bezárólag nagyjából egységes lírai anyagot látunk. Vagyis az első kötet egyik ciklusával kezdem és az ötödik (ABLAK) (SZAKÁCS) című kötetet kettévágva zárom ezt a pályaszakaszt. Természetesen sem tematikusan, sem stílusban nem homogén az a műegyüttes, amelyet így megjelölök. Általában véve mégis meghatározóan tragikus hangoltságú, mélyen kiábrándult, deprimált, nehezen szóló szövegek ezek. Lét- és sorskérdéseket tárgyalnak valomásos, első személyű vagy önmegszólító formában, reális és látomásos elemeket állítva egymás mellé.

A legkorábbi darabok éppúgy, mint a későbbiek, sok képszerű motívummal operálnak, de képalkotásuk olykor szinte már hisztérikusan expresszív, apokaliptikus. Egy példa a MÁSNAPOS FRESKÓ-ból: „*falak repednek / holdfény irányába fekszenek a vipérák / féldecik ütnek szét fakó pocsolványon / a sarkon / nagy indulatok keverik élővé a képet / nyál csurog rájuk meleg csatornákból*”, és így tovább. Ignostus parafrazálva: akasszanak fel, ha értem, de visszataszító. Ez az ikonográ-

fia igen hosszan és vissza-visszatérően fémjelzi Aczél „hosszú énekeinek” nyelvi látványelemeit, és a kezdeti túlzások után megtalálja a maga arányait. Ez a képi világ sok hasonlóságot mutat Szilágyi Domokos verseinek képeivel, talán nem is véletlenül; és olykor mintha alkati hasonlóság is látszana a két költő között, akik mindketten elismerésre méltóan győzik tudóval választott formájuk levegőigényét. A versek gondolatritmusa olykor Walt Whitmant idézi, mint: „*közöttetek érzem jól magam mai harmincasok / mozdulataitokat megértem szavaitok az én szavaim / és hűsek a letisztult gondolatok melyeket hoztok / elpergett évtizedek föllombosodott ifjúsága alól*” (A KOROSZTÁLY DICSÉRETE), de az ebből kizengő himnikus pátosz meglehetősen ritka Aczélnál. Az ő szabadvers-olyoma prózaibb, tempója lassúbb, tagmondataiban ritka az efféle emelkedés-ereszkedés. Sokkal gyakoribb a majdhogynem prózai szövegalkotás, ahol a színtelen beszédből egy-egy szó vágódik elő váratlan nyersséggel vagy indulattal. A korai daraboknál ez a mehökkentő elem (mint a fentebbi példánál) a túlzásig gyakori, később sokkal ritkább, és így hatásuk is erősebb.

A képek nem ábrázolnak közvetlenül erőszakot, de a pusztulás, a fenyegetettség és a mocskok állandó jellemzőjük. A versek visszatérő alakja egy férfi, aki gyakran maga a beszélő, illetve az önmegszólító alakzatokban saját magát látja ebben az alakban, és ez az ember kiszolgáltatott, deprimált, magányos, gyakran elhanyagolt és piszkos, és visszatérően érezte-ti, hogy ezzel egyfelől reprezentálja környezetét, a világot, melybe száműzve él, másfelől nem reméli, hogy ez a világ megváltozhat. A periódus különböző időszakaiból néhány példa: „*persze most a koszos ágyban ülve / és pipázva / fejemből két slukk között bokrosan / jön az antivers / érzem is a falak szorítását / lófejnyi árnyak lógnak jobbra balra / halandók horkolásától / kocog ablaküveg / lendül a függöny*” (KARNEVÁL); „*a fal tövében kopott műanyag vödör / állsz egy létrán és nézed az eget / éjszakákban megaláz rakásra / metsző sikoly őriült félelem / orv csipeszek kanyargós kések / reflektorok a gyomrod közepén*” (OPERÁLT BORÍTÉKOK); „*törmelekek leszakadt partok hamis illúziók között / micsoda magány / a szürkeségnek süppedt szőnyegében / úgy ballag az ember mint a ravatalán / hátában kés a noszogató idő / a lemondásoktól szája felreped / elvadul már nem mentheti meg semmi* lehull

mindenségvágya / fáradt arca eltorzul a földben virág / s ahelyett hogy beteljesedne / szülánkokra rúgja a harmóniát” (ÓKIKÖTŐ); „*micsoda földöntúli káosz / mit az ablakból most csak koponyád láthat egybe / undorító emlékroncokon botorkálva az elme / mivel ezentúl a díszgyertyák mellé védhetetlenül / ez a szutykos alak is mohó szádba áll / és dörömbölni fog szemgolyóid hátsó felére*” ([ABLAK]KOLDUS).

Ha a narrátor nem jeleníti meg magát, a világ, melyet maga körül lát, akkor is, magában is pusztul. Ezek a leírások azonban nem mindig pusztán tárgyiak; gyakran elvont fogalmakat is magukban foglalnak, és ez egyfajta társadalmi áthallást kölcsönöz a nyomasztó képeknek, jöllehet konkrét agitatív üzenet (mint az ezzel a módszerrel gyakran élő Petrinél) nem ütközik ki belőlük: „*ujnyi porban sápadt művirágok / néhány lepke kering a szagán / zsíros kenyérből épült némi forradalmi hűség / hogy átlengjen a város puha hajnalán*” (ÓKIKÖTŐ); „*nem szigorú többet már ez a sötétség / lehámlottak rejtelmes misztikus kérgői / eltűnt alóla rég a félelmét cipelő kisgyerek / s a korszerűtlen tekintetek szétloccsannak / a lámpák metafizikusan ácsorgó sugarában*” ([ABLAK]CSÖND).

Az idegenség olykor határozott formát ölt, a költemény politikai, közéleti viszonyokat idéz fel és ítél el: „*felbúsított tömeg az ágyútütlelek / behívókkal tapétázott huszadik század / ne mosóporokkal tégy az emberért*” (TARACKOK ÉS GALAMBOK); „*szimplább-e mint e toronyból szökken szánalom / ha a térség baloldalára tapogató kisembered / boldog kocsijával a tetem fölött munkába elinal / ám alig kaptál kedvet az osztályharcos filozófiára / még inkább hátrányára váltott a kép s az állat kibomlott / szürke jégmocsárban cuppogtak a kifordult belek*” ([ABLAK]HALÁL). (Utóbbi idézet így kiemelve nem igazán értelmes; a vers arról szól, hogy a költő egy elgázolt macska tetemének széttagosodását figyelni emeleti ablakából.)

Igen gyakori magának a mesterségnek a keserű bírálata: „*szeretném a legszebb költőt látni / mikor a könyvek köölajt fakadnak / kispárosként épp redőnyét húzva / a filoz. literátort / rettenetesen mozdul a kor / a zengő vas világba / verseket döcögő / ómagyar fiúk / mondom nektek: minden hiába / szelepet vonalzót / vagy nincs feltámadásunk*” (NAGY LOMHA ELÉGIA); de az ellenkezőjére is akad példa. A MÁNIA TERJESZKEDÉSE című darab (1983-ból való, a második kötet címadó verse) zárása ebben a nyelven már szinte ditirambusnak hangzik: „*tudom én hogy szűkülő szemekkel kell a kevés*

is / s valahogy őrizni illenék a szót az értelem csíráját / mely rajongva kúszik nyelvre vetve a szájpaddás alatt / de egyszer állítson meg minket a versek tengelyében / egy sosem létezett fölnyenes akarat / hol nincs már patakcsobogású monoton locsogás / csak a csönd és az elmaradt dalok lemeszelt hiánya / melyből föl-épül talán / (de írnatok már fiúk: déva vára) / az új szó melyhez néma szánk kinyílt”. A 2000-es évek hasonló vershelyei inkább szarkasztikusak: „fel se kell menned szonettekért a magas hegyre / ma már elég ha műállványokon csorog eléd a látvány / s a neki járó lompos szabadvers / ez lenne hát a huszadik század végi béke / messze mindentől kalitkába szorítva észleled / amint egy fára akadt bús lelet a hold / mely karácsonyi tobozba mártja a lumpen éjszakát” ([ABLAK]CSÖND). (A műállvány szó szerint postamenst jelent, de szélesebb értelemben és többes számban, ahogy itt áll, installációnak is érthetjük, ami korábban a kiállítóterem berendezését együttesen jelentette, ma azonban önálló művészeti ág, és ebben az értelemben a vers valóságos művészeti folyamatról beszél; ellenkező esetben nem lenne szó többről, mint tartalomtalan túlzásról.)

Abból következően, hogy Aczél költői munkássága szinte kizárólag az említett „hosszú énekekből” áll, viszonylag kevés művet kell áttekintenünk. Ez a bizonyos középső pályaszakasz, amely az 1970-es évek közepétől a 2000-es évek elejéig tart, 45-50 műnél többet nem foglal magában. Talán megkockáztathatom azt a kijelentést, hogy néhány kirívó példától eltekintve ezek a szövegek jól vannak megírva, levegősek, elevenek, nyelvi és gondolatrítmusuknak megvan a maga zeneisége, jó hallásról és arányérzékről tanúskodnak. Ugyanakkor a beszéd stilizálása szinte mindig problematikus. Arra gondolok, hogy amikor a költő ironikusan mond valamit, pláne amikor egy egész verset igyekszik távolító effektusokkal megformálni, vagy ellenkezőleg: saját természetes beszédmódjához képest patetikusabban, érzelmesebben, esetleg politikai állásfoglalást rejtve a sorok közé beszél, gyakran a vers egésze megy tönkre, annak ellenére, hogy ív, zene, gondolatrítmus stb., tehát mindaz, amit egy mondattal korábban elismerően soroltam, a helyén van. Mondok néhány példát.

A SZOMORÚ KINTORNA kettős programot valószínűleg: a szegénység, elesettség iránti együttérzést igyekszik kifejezni, de úgy, hogy ennek a

programnak a szomorú közhelyességét is érezteti. A két program kölcsönösen kioltja egymást. A vers így kezdődik: „engem az avar felkavar / s messziről cipelt testemet átüti a vágó / mint sóhajnyi selymedet nagy kemény pindát / megmaradni / ha lehet valami értelmes tette”. Először is nem derül ki, hogy ki a megszólított. Hasonló esetekben általában önmegszólító formákra gondolhatunk, ezt itt a genitíviák ellentmondó természetűe kizárja. A közhelyes rímek szándékos dilettantizmust sugallnak, de ennek a funkciója a vers közlésrendjében értelmezhetetlen. A verselés ironikus stilizálása és a tragikus gondolatok láncolata nemcsak hogy diszharmonikus, hanem semmiféle logika nem kapcsolja össze a kettőt.

AZ ÉGIG ÉRŐ KREPP-PAPÍR nyilván az 1970-es években íródott, egészében a létező szocializmus szálnalmas ünnepkultúráját, a május elsejék olcsó, ócska, tartalmatlan, kényszerű természetét ábrázolja-gúnyolja. Ezt jeleníti meg emblemátikusan a krepp-papír és anyagrokoni: „mily kellemes szibongás / tribünök hívős magasából / mindenütt tenyerek hápogása / csak a felszín lobogók selyméről égig a krepp-papír”. Ez eddig rendben van, nyilván politikailag is rázós szöveg lehetett annak idején. (Ki is került az első kötet anyagából, amint az EMLÉKEK KAMATOZTATÁSA című vers beszámol róla.) A vers zárásában azonban a narrátor beszédpozíciója megint csak értelmezhetetlenné válik: „és egymásra találnak a kezek testvérei / a kezek ünnepén / hol az érett szó súlyosan kihull a szájából [...] mikor szabad akarattal mozduló / izmokat fut be a lendület gyöngye / akkor magasba mosolyok bő pirosával / égig / érő / krepp-papír”. Hogy nincs állítmány, és a mondatrészek nincsenek összerendezve, az még rendben van, a vers egésze többé-kevésbé roncsolt nyelvi elemekből épül. De úgy lehet érezni, mintha ez a verszárlat kilépne a bíráló pozícióból, mintha a költő itt azt akarná megmondani, hogy az üres és parancsolt ünnepekkel ellentétben milyenek az igazi ünnepek. Akkor viszont mit keres itt a krepp-papír? Lenne hamis krepp és igazi krepp? Lendületben és mosolyban pirosodott krepp-papír? Tanácstalan vagyok. És hát ez a bőpirosmosolyú érettszavas testvérközünneplés is kínosan patetikus, közhelyes.

AZ ÖT TÉTEL hosszú című darabjaival is nagyjából ugyanez a bajom. Az ironizálás az első

vers vége felé átfordul valami misztikus mélységbe, ahová nem tudom követni a költőt. A Juhász Ferencet köszöntő szöveg nem több, mint a mester nyelvének imitációja. A gyászversekben az exponált személy iránti szeretet és az őt körülvevő közeg keserűen leegyszerűsítő, állóképéből összefűzött ábrázolása nem teremt igazán erős kontrasztot. Az olvasó természetesen együtt érez a gyászoló beszélővel, de ez egyúttal be is zárja a szöveget az alkalmiság retorikus keretei közé.

Összefoglalva, amit erről a meglehetősen hosszú második pályaszakaszról és az ebbe sorolható művekről gondolkodom: vagy van koherens beszédhang, ami azonban redukálja a vers gondolatiságát (épületes tartalmú szónoklatá válik a költemény), vagy szabadon csapong a maga szövevényes asszociativitásában a szöveg (és poétikailag mindazt a jót elmondhatjuk róla, amit fentebb soroltam), de a beszélő pozíciója követhetetlen, lépten-nyomon kisiklik abból a kerékvágásból, amit az olvasó elgondol, és nem tudunk képet kialakítani magunkban arról a valakiről, aki a költeményben beszél. (Holott a beszédalakzatok nyilvánvalóvá teszik, hogy *valaki beszél*, nem pusztán a ronszolódó nyelv alapzaja hallatszik, mint az avantgárd alkotók munkáiban gyakorta. Aczél ebben a tekintetben a hagyományos beszéd módok elkötelezett híve.) Úgy gondolom, hogy Aczél Géza költészetében akkor következett be lényegi fordulat, amikor ezt az ellentmondást feloldotta, és elkezdte meghatározni, hogy ki beszél, hol és miről. Ebben a tekintetben már az (ABLAK) ciklus darabjai is változást hoznak, mert világossá válik, hogy a vers beszélője egy ablakban áll, kinéz rajta, és az így észlelt jelenségeket mondja el, illetve ezek kapcsán támadt benyomásait osztja meg az olvasóval; de még érdekesebb, amikor a (SZAKÁCS) sorozat darabjaiban ételreceptek adják a versek képi és gondolati világának hordozófelületét. Határozottan az a benyomásom, hogy ez volt az a pillanat, amikor Aczél Géza verseit növekvő érdeklődéssel és viszonylag sokan olvasni kezdtük.

Bevallom, hogy nem olvastam Aczél Géza szakácskönyvét (CSÜLÖKKÖNYV, 2003), de minden bizonnyal kimutatható lenne a kapcsolat a receptek és a (SZAKÁCS) ciklus költeményei között. Érdekes módon a szocializmus bukását

Magyarországon megelőzte (előrevetítette?) a gasztronómiai kultúra rendkívüli felvirágzása, és röviddel a rendszerváltás után, jöllehet az ország elszegényedett, és példátlan arányú bor- és élelmiszer-hamisítási hullám indult, a kulináris kifinomultság, ide értve a borok értő élvezetét is, a polgári életforma meghatározó elemévé vált. Nemcsak a fogyasztásról beszéltek: borszakértőnek lenni és jól főzni az ideális értelmiségi férfi erényeinek sorában a fontosabbak sorába emelkedett; nem is beszélve arról, hogy valaki saját bort termel valamelyik történelmi borvidéken vásárolt apró birtokán. Számos művész és közismert ember adott ki az elmúlt negyedszázadban szakácskönyvet, és ezek a kötetek nemcsak a szerzők ismertségét (és bevételeit) növelték, hanem identitásuk meghatározásában is fontos szerepet kaptak.

Mármost éppen itt jelenik meg egy különös ellentmondás. Az ember személyiségéről, kultúrájáról, származásáról, neveltetéséről sokat elárul, hogy milyen ételeket kedvel, és azokat hogyan készíti el. Aczél Géza esetében az a körülmény, hogy nem sok mondanivalója van a műzli-ről vagy a vajás kelvirágról, de a nyelvhal és az őzgerinc is hidegen hagyja, míg olyan ételekről, mint a csipetke, a lapcsánka vagy a töltike lelkesen beszámol, nyilvánvalóvá teszi nemcsak felső-Tisza-vidéki falusi származását, de erős kötődését is az otthoni életformához. Ennek ellenére az (ABLAK)(SZAKÁCS) kötet megjelenése nem a népi írók táborához vitte őt közelebb (ahogy az utóbbi évtizedek legjelentősebb „népi” tárgyú könyvének, a HALÁSZÓEMBER-nek a megjelenése is inkább távolítottta Oravecz Imrét a népinek nevezett irodalmárkörtől, mintsem közelítette volna), hanem éppen a magánszemélyi életükről sokat beszélő „posztmodern/újszenzibilis” alkotókhoz, Petrihez, Tandorihoz. Ebből is látszik, hogy nem a tematika és még kevésbé a származás, hanem az alkotói attitűd szerint tagolódnak napjaink magyar irodalma.

Fentebb, a motívumok kapcsán az (ABLAK) ciklus darabjairól már beszéltem. De milyenek a (SZAKÁCS) sorozat versei? Voltaképpen maga a cím és a kötetkompozíció is többszörösen áthallásos. Az (ABLAK)(SZAKÁCS) cím az olvasók jelentős része számára az iskolában használt gyermeklexikonnak, az ABLAK-ZSIRÁF-nak a címéből ismerős, és persze Zilahy Péter néhány évvel

korábban nagy sikert aratott nemzedéki állékonát, AZ UTOLSÓ ABLAKSZIRÁF-OT is felidézti. A ket-tős könyv mint szerkezet az 1970-es évek óta gyakori a magyar irodalomban, tehát ez már magában is érdeklődést vált ki az olvasóból, aki-nek kedvező tapasztalatai vannak erről a for-máról. És maga a könyv is nagyon izgalmas fe-szültségeket foglal magában, éppen azért, amit korábban feldönt, tehát hogy a kötetben be-lül van egyfajta feszültség a kétféle beszédmód között, és bár én úgy látom, hogy ez az élet-mű egészében beállt fordulat következménye, az olvasó a könyvet veszi kézbe, és azon belül talál egy olyan ciklust, melynek beszélője az ablak passzív megfigyelője, egy sötét, súlyosan geometrikus városi tájat figyel, nyomorral, rom-lással, pusztulással, és egy másik ciklust, mely oldottabb hangon emlékezik, és kedvenc éte-lei elkészítését beszéli el, az ehhez természete-sen tartozó ízes, kedélyesebb nyelven.

Talán az a leginkább figyelemre méltó tanul-sága Aczél ciklusának, hogy mennyire sokolda-lú dolog az ételekről szóló beszéd; hogy hány-féle hangulatot hordozhat, hányféle egyéb té-mával mutat vegyhajlamot. Igaz, egy alapfel-tételhez nagyon szigorúan tartja magát a köl-tő, és ez éppen az a bizonyos beszédpozíció, amelyet egész korábbi költészetében proble-matikusnak láttam. A (SZAKÁCS) ciklus darabjai-ban, de kevés kivétellel mindabban, amit azóta írt, Aczél következetesen ragaszkodik ahhoz, hogy nem terem távolságot beszélője és a vers-beszéd között. Természetesen nem tudom, hogy ez a bizonyos narrátor-alteregő milyen mérté-kig azonos vele magával, de ami a versekben elhangzik, azt az első szótól az utolsóig ez a könnyen megismerhető és azonosítható ember mondja, általában egyes szám első személyben, és nemcsak a szöveg nyelvi kijelentésrendje egy-séges, hanem a beszélő testsémája és tevékeny-ségének a szöveg mondasával egybeeső belső ideje is kötött és töretlen. Egy ember mondja el gondolatait vagy számol be érzelmeiről és emlékeiről, miközben beszédébe szöve ismer-teti, hogy ilyen vagy olyan ételt hogyan kell el-készíteni, és az olvasói fikció magát a cselek-vést is létrehozza, vagyis olvasás közben ma-gunk előtt látjuk, amint a beszélő megfőzi azt az ételt, amelynek elkészítéséről beszámol.

Csak néhány példát mondok erre a sokar-cúságra. A CSIPETKE című vers afféle üzenet az

éppen kezdődő választási kampányban részt vevő politikusoknak, ilyesféle párhuzamokkal: „egyszóval mindannyiuknak üzenem a panelből ki-tekintve / a csipetke lényege hogy legyen elég önural-mad / a forró gőz fölött kicsiket csipkedni bele”. Ez az olvasóval összekacsintó, sorok között üze-nő politizálás már-már a Kádár-korszakot idézi. Ugyanakkor maga a csipetke tésztájának anyag-szerűsége annyira plasztikusan jelenik meg a szövegben, hogy a versnek az lesz a lényege, és az ebből elvonatkoztatható bölcsességek a köl-tő anyagszeretetéről beszélnek, ami mellett a nézetei, hát, olyanok, amilyenek: „most a zug-költő persze előnyben van / mivel kézilabdakapus is volt s az összegyűrt masszát / profiként csapkodja konyhájában a tenyerén / az összeáll néha lepattan petesárga miként maga az élet”. A FRANKFURTI LE-VES az étel mellett a frankfurti könyvvásáron szerzett benyomásokról is beszámol, a LAPCSÁN-KA a Kárpát-medencei népek ellentéteiről és ősz-szetartozásáról elmélkedik, kevés tételállítás-sal, sokkal inkább a burgonyalángos elkészíté-sére összpontosítva. Ugyanígy beszél a TÚRÓS CSU-SZA a múlt időről, a FÓTT KRUMPLI a paraszti ér-tékrendről, a KÖRÖMPÖRKÖLT a barátságáról, a fo-gyatköző és kiüresedő emberi kapcsolatokról, az előítéletekről. Ebből idézem azt a részt, ami-kor a költő-szakács vendégei körében munkál-kodik, a társaság centrumában egyre magányo-sabban: „mint annyiszor most is a pocakot eresztett bogrács az igazi / kertekben vidáman italozó hangos társaság illik hozzá / szeszecsajukat billegető urak és pikánsan kacarászó hölgyek / amint a kezdődő fő-zet tükrében fűrészve kicsinosított arcukat / göndö-ren szólnak a fontoskodásba esett szakácsnak / nem is mondta mester hogy ebből a halom kocsonyából le-ves lesz / tőr szúrását érezve kedves vendég előre szó-lok ne vess meg / ha akácörnkök pattogása közben ke-zemben megdermed a fakanál”.

Sok szép darab van még a ciklusban, de a leg-döbbenetesebbnek a VADAS című záróverset ér-zem. Indítása már-már az ízléstelenségbe haj-lóan feszíti egymásnak a két gondolati köze-get: „testvérem napok óta haldoklik kezemben hal-kan sírdogál a zsömlegombóc”. Egy tapasztalt öreg templomi orgonistától hallottam valamikor: ha valami nagyon disszonáns hangzatot talál-sz lenyomni, tartsd ki hosszan, és el fogják hinni ne-ked. Aczél ugyanezt teszi. Újra és újra párhuzamba állítja a két motívumot, majd egymásra is csúsztatja: „barna gránitkockái a végtelen felé

kirakott kegyeletes útvonalak látomásai / a friss petrezselyem zuhogó zöldje a föllocolt temetőkertek illatával kacérkodik / s csak néz rám jeges szemével a két nagy tojássárga". Ezután a gyerekkori emlékek felidézése következik, ahogy édesanyjuk – a költő és haldokló testvéréé – készítette a vadas nyulat. Ezúttal az étel halotti áldozattá válik: „*a szálasan lebegő hústömeg mint a barna magány átpasszírozott szószára vár / minden királyian ünnepélyes a tálalásban történelmi pompák üzenetei / csak a nyál nem akar összefutni az asztal mint egy dús megfagyott festmény / melyet ételáldozatként – szegyenkezve nagyon hogy volt eróm megfőzni / húlólábaidhoz hűsleges utolsóként könnyezve odahelyezek testvérem*". Döbbenetes kötetzárás. Aczél nem tartóztatja meg magát a frázisoktól, elcsépelte fordulatoktól és az egész jelenet borotvaélen egyensúlyozó érzelmességétől, mégsem válik giccsé, túlérzelgessé, ízléstelenséggé. Kivételes erejű záróköve egy kiemelkedően szép verseskönyvnek. Nincs mit csodálni azon, hogy ez a kötet olyan hatást váltott ki az olvasóközönségből, mint egy második pályakezdés. A hatvanadik évéhez közeledő költő merőben új kontextusba került napjaink költészetében.

Pedig az (ABLAK)(SZAKÁCS) nem egyszeri csoda volt Aczél költészetében. A megtalált hang mintha valami akadályt söpört volna el, a költő az utóbbi hat évben többet írt és publikált, mint az azt megelőző harminc esztendő során összesen. Három további kötete látott napvilágot gyors egymásutánban, és ezeket az olvasók változatlan érdeklődéssel fogadják (noha ezekben már nem szerepelnek ételreceptek).

A (SZAKMA)ALKONY szerkezetében nem követi az (ABLAK)(SZAKÁCS) kétosztatúságát, és ez nemcsak a kötetre, hanem magukra a versekre is vonatkozik. A (SZAKMA)ALKONY verseiben visszatér egy olyan vonás Aczél korábbi verseiből, amit ott kedvetlenül fogadtam, és ez a retorikusság. Ennek a 2005-ben megjelent kötetnek a versei a klasszikus, nem agitáció, hanem gyönyörködtetés céljából készült szónoklatok előképét követik. Vagy talán (mert a szónoklat, szónokiasság kifejezés rendkívül ellenszenves konnotációba került az utóbbi évtizedekben, jóllehet éppen ebben az időszakban fordultunk ismét a retorikai szempontok felé az irodalmi művek alkotásakor) monológoknak is mondhatnám őket. Azért vacillálok, mert ezek a szövegek célratörően megfogalmazott nyitó té-

zismondatukkal, kifejtő részükkel és frappáns zárlatukkal a szónoklat szerkezetét idézik, míg drámaiság (ami a monológtól elvárható lenne) ritkán adódik bennük, eltekintve attól az evidenciától, hogy egy ember mondja el őket, és ez a *mondás* hangsúlyos. Igaz, a rétorától pedig a közönség felé fordulás nyelvi elemeit várnánk el, és ilyeneket nem túl gyakran fedezhetünk fel a szövegekben. Példa erre a ZSUGORÍTÁS-ból: „*a sorban egymás zsigereire hágvva együtt esünk a nagy magányba / melyet a ritmustalanul terjengő világ kába nézésünk aljára kioszt / ám szorosabban vett esztétikai szinten tisztelt hőgyeim és uraim / netán kedves eelutársak és eelutársnők nem itt feszül a dráma*". De ha folytatnom kéne, hamar kifogynék a citátumokból. A versjelleglet elsősorban a gondolatritmus, a hosszú, de nagyjából azonos hosszúságú sorok versorszerűsége és az olykor felbukkanó rímek adják. Igaz, ezekről a rímekről sok jót nem tudnék mondani. (Roszszat igen. Például, hogy olyan rímpárokat, mint *masszát/antipasszát* nem jó dolog használni, főként úgy, hogy a szövegnek sem parodisztikus jellege, sem Karinthy-vonatkozása nincs; és egy kötetben belül kétszer használni ezt a rímpárt több mint sok. Igaz, ezt az [ABLAK][SZAKÁCS] kapcsán kellett volna elmondanom.) Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a verssorok sokszor 25-30 szótagból állnak, tehát a rímzavak nagyon távol állnak egymástól, és így azok a rímek, amelyek egy dalban irritálóan diszharmonikusak vagy elcsépeltek lennének, ebben a formában kölcsönöznek bizonyos zeneiséget a szövegnek. Elsősorban nem is a sorvégi, hanem a belső rímekre gondolok, melyek néhol hosszabb késleltetés után következnek, és nem mindig a képzeletbeli sorközépen, hanem annál előrébb, a sor harmada után, az aranymetszés környékén szólalnak meg. A fentebbi idézet belső rímei sorközépre és sorvégre esnek, és két és fél soros késleltetéssel érkezik a zárórím: *hágvva, magányba, kába, dráma*. A késleltetett aranymetszéses belső rím példája: „*szóval e látvány naponta felkavar s most se mersz rálépni a túlterhelt gyepre / alig érintesz szemmel egy barna üledéket s már jönne is följebb a gyomor / de ma szép napod van leletedre a bérházak réseim kibújó szellő rásodor*” (GYEPSZEMLE). Akár véletlen is lehetne, ha lennének a versben véletlenek, és ha nem találkoznánk visszatérően ilyen helyekkel.

A kötet címadó darabja jól szemlélteti az egész sorozat építkezését. Az első sorokban megfogalmazódik a vers programja, ami általában nem egészen egyszerű, van benne valami csavar: „*ez nem is egy nagy gipszből öntött balkon mégis itt a rít szakmaalkony / hasít belém egy hang hogy kiállok a kopolit üveggel keretezett erkélyre / írom a rozoga verset s még azt sem tudom némi tanakodás után elkél-e*”. A program tehát ezúttal maga a versírás, a „szakma”. Az *alkony* természetesen két jelentésében van jelen, meghatározza a napszakot, amely harmonizál a vers borongós hangulatával, és a költő életkorát, amelyet a hatvanadik év környékén már nevezhetünk *alkonynak*. Ugyanakkor magának a szakmának, a költészetnek a hanyatlásáról is beszél; az olvasók nem olvasnak, a költő maga sem tudja, hogy kinek ír és egyáltalán miért: „*a korrekúra azért örök öröm / túlfénylünk a némaságból körénk szótt körön jelzünk egy virtuális önek / azon már túljutottunk hogy a nőnek legfeljebb ha néha szárnyaink nőnek / a nem olvasó olvasónak*”. A beszélő felidézi a korábbi, „idillikus” állapotot, amikor a költészet még fontos volt: „*kamaszkorunk szigetén / egy hokedlire dőlve falva a szecesszót s bámultunk az impressziókra / a kultúrának címzett bókra aztán napokig illesztgettük a méla jambust / hátha kardjába dől a tirannus s hogy nem tette szemeztünk az esztétikával / mint valami parázna sápadt lánnyal bús donnával nyugatos hegyeket járva / rászokva zsigeri vágyak nélkül az asztalokat borogató gonosz avantgárdra / melyből örökre kidőlt a láрма s mint sűrű vér folyt elő a tömegek lázadása*”. A költő esztétikai nézeteivel és helyzetmegítélésével nem vitatkozom, de az áttekintés sokatmondó. Természetesen a versíró narrátor is úgy látja, hogy mióta ő maga bekerült az irodalmi világba, ahová sokáig hiába igyekezett, azóta boldog-boldogtalanul szabad a pálya: „*azóta nincs az a füles aki nem költő nincs mázoló aki nem öreg piktorátusz / nyögve nyöszörögve koszként tapad a státusz rafinált keskeny homlokukra / s még csak azt se kiálthatjuk: bunda*”, és az optikai csalódásból levont következtetés is logikus: „*öblítsük le most e sort a borral hisz végül is e roppant nyögős délutánon / szakmát temetünk benne derekig ücsörög versíró szomorú embe-rünk / mint romok felől jött semmibe révedő kentaur*”. A mondattanilag zilált zárósr összefoglalja a rossz közérzet elemzését: „*de talán itt elég versíró sírt ugye látszik az összekészült világ tenyerén*”.

Azért idéztem egy művet hosszabban, mert ebből talán érthetőbb, hogy miért nevezem a kötet darabjait lírai szónoklatoknak. A kötet szövegei kivétel nélkül ezt a szerkezeti elvet követik, mégsem mondanám rájuk, hogy egy kaptafára készültek, egyszerűen azért, mert ez a szerkezet tökéletesen alkalmas annak a gondolati konstrukciónak a hordozására, amire való. Az alkotói programot úgy határozhatnánk meg, hogy a költő önmagát, jelen alakját szemléli a világban, miközben hagyja felbukkanni múltjának azokat a darabjait – legyenek azok jelenetek, képek, nézetek, hangulatok vagy lelkiállapotok –, amelyeket eszmélete és emlékezete ehhez a mai önmagához kapcsol. Ennek az alaki és időbeni önszemléletnek a hézagait kitöltve (vagy éppen megfordítva), jelenlegi nézeteit, gondolatait, következtetéseit fejtí ki annak a világnak az állapotáról, melyben alakja áll, és melyhez életideje vezetett. A (SZAKMA)ALKONY első verse meglehetősen különös szavakkal kezdődik: „*posztumusz kötetem jól kezdődik*”. Nem hiszem, hogy a költő haláláig el akarta volna rejteni könyvét, inkább csak arról lehetett szó, hogy nem hitt a megjelenésében, legalábbis abban, hogy ez még életében megtörténhet. Szerencsére tévedett, maga a gesztus, a *hagyatkozás* attitűdje azonban a kötet darabjainak és egészének is meghatározó komponense maradt.

A következő, 2007-ben megjelent kötet, a (VISSZA)GALOPP más poétikai rendet követ. Erről csak nagyon röviden szeretnék beszélni, mert korábban már írtam róla (SZABADPOLC cím alatt olvasható a *Litera* archívumában). Inkább csak azt teszem most hozzá, ami az eddigi életmű egészének összefüggésében válik láthatóvá. A kötet darabjai természetesen önállóak, ezúttal azonban nincsenek címek, a verseket csak sorszámok azonosítják. Ezúttal lényegesen hosszabbak ezek a darabok, 60–80 sor terjedelműek, és az a kacskaringózza emlékező, elbeszélő karakter a meghatározó vonásuk, amit a verses regényekből, elsősorban Byrontól ismerünk. Az a tárgymegjelölő tézisállítás, amely a (SZAKMA)ALKONY verseinek nyitását jellemezte, itt teljességgel hiányzik. Nagyon karakteres már az 1. darab indítása: „*már sosem tudhatom meg pedig öregekvén érdekel nagyon / mit csinálhatott negyvenhét január idusán anyuka ajakon / nehéz tél volt azt elmesélte szoba-konyhából állt a jegyzői /*

lakás bátyám öt éves volt biztos már akkor is csöndes”. Persze ez a tisztán emlékező karakter nincs meg minden vers (vagy inkább fejezet) indításában, van, hogy az emlékezés természetéről szóló eszmefuttatás a startelem: „nem tudom tanulmányozzák-e eléggé nagyhírű tudósok miként illan el az élmény / s milyen ha fél évszázadra is a koponya mögé beakad sajátomnak se tudom titkát” (3), másutt in medias res már kommentálja is, amit majd csak később fog elmondani: „ha most slágerírás-hoz lenne kedvem: egy tartalékos de csudaszép – ilyesmit kéne / énekelnem ám gyomrom a laktanyától még akkor is rándult mikor már nem kellett / remegni a mínusz IQ-ba tévedt őrmester fröcsögő szavátul” (13), de leggyakrabban maga az elbeszélés kezdődik annak rendje és módja szerint: „aminek el kell jönni eljön egy itálosan elkoptatott délután találtam az ajtónk / előtt két koszlásnak indult műanyag zsákokat évekkal túl a negyvenen néhány / szétfeszlett pulóver kitaposott cipő s mélybe zuhant kábult lelkelem lett furcsa / hozományom rogyadozva megindultam hát a borgőzös albrélt felé” (19). Byron mellett Kassák és Juhász Ferenc nevét emlegettem korábban. Ebben a kötetben az a lecsupaszított csonka mondatos nyelv az egyik előkép, amelyet Kassák hosszabb korai verseiből, A LÓ MEGHAL...-ból vagy a számozott versek néme-lyikéből ismerünk, és amelyre jellemző a szintaxis roncsolás nélküli redukciója. Találomra emelek ki egy részletet Kassák számozott sorozatának 44. darabjából: „Tenyereimbe virágmagvakat ültettem / a nap fölissza körülöttünk a pocso- / lyákat a tulajdon erőnk az ami szím- / patikussá vagy antipatikussá tesz”. Nem roncsolt nyelv ez, de nem is építkezik kerek mondatokból, és sokszor nincs összefüggés a mondatok között, vagy legalábbis ezt az összefüggést az olvasónak kell megalkotnia. Ez a redukált nyelv mindvégig jellemző Aczél versbeszédére, a (VISSZA)GALOPP-ban azonban (a Byronra jellemző kitérők, kacs-karingós eszmefuttatások mellett) Juhász Ferenc emlékező prózaverseinek indázásával gazdagodik. Elbeszélő karakterét természetesen költői felhangok dúsítják, amint azt a könyv alcíme is kiemeli. De itt másról is szó van.

A kötet alcíme így hangzik: LÍRAI UTÓSZINKRON. Ez legalább két dolgot jelent. Egyrészt maga az élet(rajz) az, ami így egy újabb szint, újabb szólamot kap, másrészt az epikus természetű emlékezés felhármonikusai is megszólalnak. Mégsem érzem egészen pontosnak a megne-

vezést. Nem kifejezetten a líra az, ami az emlékek vibrálását kiegészíti, sokkal inkább az emlékezésnek egy érzéki és egy ambivalens érzelmi rétege. Mondok erre egy példát, bár kissé hosszabban kell idéznem: „alig hagytuk el az ötvenégy nyarat néhány hónapja nyíregyházára / hurcolkodva nagyapámék házából a gázsóka felőli részről bátyámmal vagy három / kilométert ügettünk az iskolába nem emlékszem vállamon volt-e táská laptopot / bizonyosan nem cipeltem kora teledsvén sült krumplit zsebeltem a reménytelen / felzárkózásban mivel attí úgy húsz méterrel mindig előttem haladt rúgta a havat / s néha kajánul hátranézett bennem pedig elegyedett az összetartozás mákonya / a gyűlölettel s ezzel a furcsa nyúlós lelki sebbel kezdtem minden reggel a napot”. Az emlék érzéki mozzanata a zsebre vágott sült krumpli melegsége, és a kötetben az ilyen típusú érzéki emlékek szinte mindig kellemesek; még akkor is, ha sárról, fagyról, fáradságról van szó, ezeknek a kellemetlenségeknek van valami ajándék öröme. A felidézett érzelmi benyomások ezzel szemben szinte mindig olyan ambivalensek, mint az idézetben a testvér iránt érzett összetartozás és gyűlölet. Én ennek a mozzanatnak a kiemelését fontosabbnak tartottam volna a líraiságnál, bár elismerem, hogy a frappáns megfogalmazásával bajban lennék. Mindenesetre a sok-sok apró emlékforgács felidézése mellett ezt látom a könyv legfontosabb rétegének.

A máig legfrissebb Aczél Géza-kötet, a VERS-SZAKADÁS egy évvel követte a (VISSZA)GALOPP-ot, és anyaga ugyanolyan bőséges (mármost a majdnem hallgatással telt évtizedekhez képest), mint az előzőeké volt. Az egyes daraboknak ismét van címük, és rövidebbek is, mint amit az addigi kötetekben megszoktunk; 25-30 sor körül vannak, nagyon kevés eltéréssel. A rímek hasonlóak a korábbiakhoz, de helyenként még sűrűbbek, és még inkább távol esnek a sorfelezőktől. Egy példa a WORD című darabból: „veszélyes hulladék – ahogy tömör ásványi sók és ronda fémek szorongnak / ismeretlenül benne melyek akár a beléndek ha úgy van kedve bénítják e / langyos létet merev pupillákon köt meg az enyészet mire a méreg lassú hálója / a ziháló test kitakart gusztustalan pórusait befedi”.

Ha a kötetben sorakozó szövegek jellegéről kell valamit mondanom, zavarban vagyok. Eleinte valami tárcaféléknek láttam őket, olyan rövid írásoknak, melyek szerzőjük kötetlenül csa-

pongó benyomásait, gondolatait rögzítik, és egyetlen kötöttségük a terjedelem. Most inkább a *feljegyzések, naplójegyzetek, vallomások, bölcselkedések* közül választanék. A költő a KONTRAFAGOTT című darabban *alig komponált elégiáknak* nevezi munkáit. Ha pedig a szövegek csapongó gondolatmenetét tekintjük meghatározónak, a kissé szokatlan *capriccio* megnevezést kellene választanom. Persze nem azt mondom, hogy semmiféle rend sincs a szövegekben, hogy a költő locsog, fecseg, szaporítja a szót, míg be nem telik a papír; egyrészt azért, mert nem papírra dolgozik, hanem már a korábbi köteteket is számítógépen írta, amint ez kiderült már a (SZAKMA)ALKONY első darabjából: „*szép versemmel elszállt a vindóz rossz gombot nyomkodtak a sörös kezek*”; másrészt azért, mert ennek a nem igazán lineárisan haladó, egyáltalán gondolati láncot kevésbé ismerő szövegstruktúrájának mégiscsak megvan a maga koherenciája. Van valami központi probléma, amit meg-megérint, kerülget a beszélő. Példaként a RABIÁT című szöveget emelem ki. A vers kezdete ezúttal pontosan megjelöli a választott tárgyat (aminek a címhez persze kevés köze van, az majd magára a vers narrátorára lesz jellemző): „*mielőtt egy szélütés vagy egy infarktus eltemet talán nem ártana mélyebben / szemügyre venni a jellemet*”. Eddig pontos, és követhető. Ezután elmondja a vers azokat a sztereotípiákat, amelyeket a fogalomhoz társítunk: „*...mely aligha a szférákból lehorgászott önbecsű / ajándék s bár mozoghat benne némi génszpirál a gyerek mohó vegyértékeiből / visszamaradt vágykép a nyelvvel alól szívósan kipréselt jószág verbálisan / kicsinosított szelleme*”. Ez még mindig pontos és ha nem is fegyelmezett, mindenesetre költői logika szerint épített gondolatmenet. Itt azonban a költő asszociációi szóródní kezdenek: „*...a balgák riadalma hogy ezeknek kellek-e vagy gyors / felismeréssel sátrat ütő tekinteted lendületében a cinikus féltés mikor már / a rövidre zárt alacsony érdekek mentén nem hiányzik semmilyen megértés / csak a vadgesztenye gubók tövises magánya kulcsra zárt szobákban az árva / öncsalás mivel a lelassult tempókban fogy a bűn*”. Innen kezdve a költő kifelé tekint, és előbb a társadalomról alkotott lesújtó nézeteit sorolja: „*...s könnyen gyűjtögetheted / amint a síkos fórumokon sok neki-vadult szónok a közeg mámorától kancsal / igazságok felé fölhevül föl szárnyal elterül – ez a vessző-*

futás igazából / nem is érdekel”. Azután magát a világot emeli versébe, és persze jellegzetes, keserű iróniájával ezt a gesztust is idézőjelbe teszi: „*...nekem a biológiai mozgás mélye kell a meg-töppedt sejtekből / elinduló kontrajáték ahol a nagyjából lemorzsoltt élet rutinja másodlagos / szándék szakadékokat elkerülő bölcs igyekezet melyben morá-lisan már alig / tudod srófolni az igazaknak járó ér-veket s kezded összemosis a térképéknél / szétterített etikát pedig csak annyi történt hogy egy-két évtized-del odább / elfelejtettél néhány arcot elhagytad a gyufád fölvetted első szemüveged / melynek látókö-rébe a hétköznapiok addigi éles kontúrja belederesed-t / s a magadba magyarázott megértés finom ré-sein kezdett átszivárogni / valami ismeretlen idegen-ség melyben már nincsen fenség*”. A beszédpozí-ció közben észrevétlenül megváltozott, az „ál-talános te” alak használata önmegszóltatássá módosult. További kacskaringók után végül a halálhoz jutunk: „*bontod a megértés fáradsággal épített falát s nyújtogatod vékonyul / nyakad mér-gesen topogsz mi van a golyókkal vert kókerítés mö-gött odaát*”. Ez a vers a kötet leginkább össz-szeszedett darabjai közé tartozik (hasonlóan a WORD-HÖZ, a KAPUS-HOZ, az EGYED-HEZ, a SZENC-SÉG-HEZ és másokhoz), de a kaotikusabbak sem zagyvák, csak a fonal nehezebben követhető, vagy az asszociációs anyag merít olyan forrás-ból, legyen az történelmi, életrajzi vagy bölcse-leti, amit nem ismerek. Mint: „*a szikár értele-mbe már beletűr a bizonytalanság / gonosz ujjá és pe-regni kezdenek sűrűn a csupaszkodó fákról a rákos / sejtekként burjánzó receptek olykor anyuka vesz fel közülük némán / egyet-egyet s hogy inogni kezd a le-játszandó kopott film félelemben / surrogó kereke kő-vel gyomrában lesi jól nevelt gyereke kiként véti / el izgatottan a színes dobozokat*” (MEDICIN). Értelmes szöveg ez, csak meglehetősen fárasztó, és nem mindig elég izgalmas ahhoz, hogy az ember át-vágyja magát rajta. Van a kötetben példa erre is, arra is.

A beszédhelyzet elfoglalása szépen kirajzo-lódik az EGYED című vers első soraiban: „*a kiva-katnak szélső székén ültem s figyeltem a nagy üveg-tábla mögött miként / úszkál a tömeg az túlzás hogy komolyabb gondokba merültem de azért / a kultúr-históriákból már kezdett lazán összeállni egy beba-rangolható használt / felület melynek metafizikus foszlányaiból némileg helyre rakható ez a kinti / kü-lönös világ*”. Érjük be azzal, hogy elfogadjuk ezt a kötet programjának, még hozzá egy másik ha-

sonló hellyel együtt, ami éppen az ellenkezőjét fogalmazza meg ennek: „*a kényelmetlen székben végleg háttal ülsz egy elsüllyedt világnak*” (ERESZKEDÉS). A két ellentmondó program együtt tökéletesen működik a kötet szövegeiben.

Nem tudom, mit kellene mondanom befejezésül. Az összegzésnek nem jött el az ideje, Aczél Géza aktív és tudatos költő, kötetei logikusan felépített könyvművek. Ahogy az eddigiéket követték egymást, mindig zárt egészként, mindig megújított program szerint, úgy jöhet az újabbak sora. Nagyon ritka jelenség a költészet történetében, hogy egy egész életében aktív alkotó egy csapásra, közel a hatvanhoz, megújítja poétikáját, és a nála évtizedekkel fiatalabbak beszérendjében tud autentikusan megszólalni. Aczél Géza poétikája nyilván évtizedeken át kereste a maga irányát, és az ezredforduló idején végül megtalálta. Sokunk örömére.

Bodor Béla

„ELHUNYT KORSZAKRÓL JÓT, VAGY...”

Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*
MTA Szociológiai Kutatóintézet–1956-os Intézet,
2008. 348 oldal, 2900 Ft

A Kádár-sír feldúlása, nem szűnő ügynökbotrányok, Nagy Imre és társai ötven év múltán „kihangosított” bosszúpere, eltitkolt politikuspédigrék és kihantolásra váró köztörvényesek a nemzeti díszsírhelyen...

Kísért a múlt, a már csaknem húsz éve prolongált, maszatolt „félmúlt”, és nyilván kísérteni fog mindaddig, amíg a többséget személyes élmények zavarba ejtő sokasága köti hozzá. Elvégre fél életét, tulajdon „identitásrészvényeit” nem bolond veszni hagyni senki – ha már vesznie kell valaminek, hát vesszen inkább az ország vagy ami egyedül azzá teheti: a kollektív lelkiismeret. És miközben a kádári évtizedek napi valósága mindinkább fényévnyi

távolba vész, reflexei, megannyi önámítása és öngazolása mintha váltig uralná magán- és közéletünket. A naptár jó ideje már oda-vissza pörög az utcai és pártharcok forgószelében, „örökhétfő”-ből „örökcsütörtök” lett, s az államszocializmus kétes vívmányai: a teljes foglalkoztatás, a relatív lét- és közbiztonság rég elenyésztek. Ami maradt, alig több, mint a népboldogító hatalmi arrogancia és a kádári önmítosz bágyasztón nosztalgikus felújítgatása a bulvármédia hahnkinálataiban.

Már csak ezért is üdítő felütni egy frissen megjelent, sokszerzős tanulmánykötetet, amely szigorú módszertani premisszákkal jóval többre vállalkozik a Kádár kori magánemlékek elemző föltárásában.

Bizalomkeltő már a cím is, amely egyszerre utal a személyes múltidézés szükségképpeni fragmentáltságára és zavarba ejtő sokféleségére, hiszen emlékeink – mint a kötetben idézett interjúk sűrűn példázzák – nem csak másokéival, ám olykor egyazon élményanyag felidézésekor is kihívóan felelnek egymással. További „dicsérnivaló”, hogy a metaforikus címet frappáns borítókép illusztrálja: szétzúzott tükrös cserepeiben egy vadászház előtti csoportképet látni, középtűt a vadászöltönyös Kádárral, akit ingujjra vetkezett sofőrök, vadászok, nyakkendős káderek, önfeledten hahotázó szakácsnék és szemérmes szobalányok ülnek vagy állnak körül. A könyv első látásra csak egy szabatos műfajmeghatározással marad adós, hogy a cím által kíváncsivá tett olvasó nyomban értse: olyan tudományos igényű munkát vett a kezébe, amely párhuzamos életútinterjúk tanulságait elemzi, és illusztráció gyanánt azok hosszabb-rövidebb idézeteit közli.

Részben e hiányzó öndefiníciót pótolja Kovács Éva szerkesztői ajánlása és imponálóan alapos „vezér tanulmánya” is (AZ ÉLETTÖRTÉNETI EMLÉKEZET HELYE AZ EMLÉKEZETKUTATÁSBAN. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI ÉS KUTATÁSI BEVEZETŐ). Mint ezekből kiderül, a kötet egy Vajda Júlia és Kovács Éva által vezetett hároméves kutatási program eredményeit összegzi, melyben kettejük volt tanítványai, fiatal szociológus kutatók vettek részt – név szerint: Bányai Borbála, Füleki Katalin, Kovai Cecília, Kovai Melinda, Légmán Anna, Neumann Eszter, Pulay Gergő, Udvarnok Virág, Viczián Zsófia és Zombory Máté, az egyes tanulmányok szerzői. (Az interjúkészí-

tésben szerepet vállalt még Erdős Virág, Molnár Csilla, Vidra Zsuzsanna és Vitányi Zsolt is.) A kutatásban eredetileg mintegy száz interjú felölelő minta – amelynek elemző részletességgel a könyv alig a negyedét ismerteti – már szándéka szerint sem volt reprezentatív, s így következtetései is nagyobbrészt példásan visszafogottak. Mint a kutatásvezető-szerkesztő írja: „*e tükörcserepek nem állnak össze egy képpé, sem mint mozaik, sem mint kaleidoszkóp. E kötet írásai nem adják ki a Kádár-kor kommunikatív emlékezetét. Ahogy ez az emlékezet, úgy a róla szóló írások is inkább szilánkok, melyek néha maguk is »szúrnak« és »vágna«, amikor az emlékezőmunka mögött felszélő erőfeszítéseket – tekintet nélkül azok sikerére vagy kudarcára – maga az olvasó is átéli.*”

Való igaz, ezek a kommentárokkal sűrűn megszakított emlékezések nem könnyű olvasnivalók, s olykor technikailag, érzelmileg egyként próbára teszik az olvasót. Mégis, ha szerencsés helyen üti fel a könyvet – például Neumann Eszter és Vajda Júlia, Kovai Cecília vagy Kovai Melinda tanulmányainál –, elég csupán néhány oldalt átfutnia, hogy magával ragadja a szövegközlés és szövegelemzés rendkívül gondos és értő aprómunkája. Márpedig az élet-történeti interjúanalízis nóvumát épp e sajátos kettősség adja: egyrészt az elbeszélők és közléseik feltétlen respektusa, másrészt az utólagos szelekció s az elemző, feltáró munka nagyfokú szabadsága.

Lássuk hát, mennyiben kínál e módszer többet vagy mást a korszak emlékezetéről a már ismert memoárokhoz, portré- és dokumentumfilmekhez s az *oral history* jellegű „történelmi tanútárakhoz” képest.

*

Az elemzések mélysége, tartalma és módszere számottevő különbségeket mutat. Mind a tíz tanulmány egy-egy sajátos társadalmi csoport (etnikai kisebbségek, nemesi származásúak, erőszakapparátus-beliek stb.) Kádár kori emlékeit és eltérő identitásstratégiáit vizsgálja, de más-más merítéssel, elméleti és empirikus háttérrel, ami – a tanulmányok zömének „hozzáadott értékét” nem vitatva – több kételyt is ébreszt.

Az első mindjárt a csoportkijelölések jogosultsága, hiszen az interjúalanyok jó része akár három-öt markáns szociotípusba is besorol-

ható (például: intézetben nevelkedett – roma származású – ingázó – ipari segédmunkás – munkanélküli, majd hajléktalan stb.), s így aztán sűrű átfedések adódnak a különféle csoportokba rendelt emlékezők sorsmintái, önképet formáló élmény- és emlékanagya között. Ez azonban még inkább csak kutatásszervezési, szelekciós dilemma, az igazán fogós feladvány a Kádár kori csoportok azonosíthatósága, hiszen a rendszer, bár változó eréllyel és módszerekkel, kezdettől tiltott és üldözött minden független szerveződést és kollektív önmanifesztációt – miközben ideologikus csoportstigmákat nagyon is bőkezűen osztogatott! (L. „burzoák”, „fasiszták”, „revizionisták”, „ellenforradalmárok”, „disszidensek”, „nyugatmajmolók”, „szektások”, „cigánybűnözés”, „ellenséges és ellenzéki elemek” stb.) Kiváltképp kényes feladatnak tűnik releváns csoporthatárokat vonni és adekvát emlékezőket találni a kollektív üldöztetést elszenvedett származási csoportok (zsidók, cigányok, svábok) köréből, mint a tanulmányokról szólva erre még okvetlen érdemes kitérni.

A másik kétséget az időszemlélet változó preferenciái vetik fel, azaz, hogy a vizsgálat mit is tart mérvadónak: a Kádár-kor előtti státust (nemesi származásúak), az általa kínáltakat (erőszakapparátus-beliek) vagy a mai társadalmi pozíciókat (hajléktalanok). Az emlékezetstruktúrák egybevetethetősége szempontjából nyilván ez utóbbi konzekvens érvényesítése volna leginkább kívánatos, ám ezzel a kutatás – és eredménye: a kötet – sajnos adós marad. A tanulmányok háttérbázisa is igencsak eltérő: akadnak szerzők, akik csupán két, mások öt-hat, ismét mások tucatnyi sors- és emlékezetmintából próbálnak érvényes következtetéseket levonni. S noha e párhuzamos magánemlékek sokféle szempontból elemezhetők, kellőképp árnyalt történet-szociológiai relevanciájuk csak úgy lehet, ha egy-egy választott csoportból legkevesebb három, eltérő korú interjúalany emlékeit kínálják, hiszen e hosszúra nyúlt korszakról nyilván egész más emlékezet- és identitásmintákat őriznek azok, akik felnőtként éltek meg 1956-ot, az idő tájt születtek vagy épp a rendszerváltás évadján váltak nagykorúvá.

Nem kevésbé izgalmas kérdés – s az erre adott sokféle válasz már a kutatás valódi hozzáadéka! –, hogy a Kádár-korszak határai meny-

nyiben esnek egybe a személyes sorsok és emlékek cezúráival, avagy mosódnak össze az előtte, utána történtekkel. „*A történeti értelemben vett Kádár-korszaknak van egy bizonytalan, töredezett és zárványos emlékezetvilága* – írja nyitó tanulmányában Kovács Éva, majd hozzáteszi, ez – azonban szinte soha nem követi a történeti korszakolást. Az élettörténeti elbeszélésekben megszokott el-lipszis mellett ezekben az interjúkban egyfajta meta-kronológia is érvényesül: a feltárulkozó személyes Kádár-korszakok kezdő-, vég és csúcspontjai vadul változatosak.”

*

A kötet gerincét TÓNUSOK gyűjtőcím alatt hét tanulmány adja, amely – a nemesek és a hajléktalanok kissé bizarr „kakukktójásait” leszámítva – mind egy-egy etnikai csoport sajátos Kádár kori emlékmintáit elemzi. Ha tetszik, a korszak „nemzetiségi politikájának” utólagos ellentestjei e kései tanúságtételek, megannyi példáját kínálja a szabad identitásválasztás, a hagyománykövetés és a homogenizáló hatalmi törekvések egymásnak feszülésének.

Zombory Máté öt narratív interjún szemlélteti a magyarországi svábok túlélő és emlékező stratégiáit – ebből háromban a kitelepítés, kettőben a Szovjetunióba hurcoltatás áll a középpontban. A tanulmány erénye, hogy alapos történeti háttérrel sok tekintetben rendhagyó sorsokat és sorsinterpretációkat mutat be, a vizsgálódásba néhány, a nemzetközi kutatásban is új, termékeny szempontot beemelve (az „önmuzealizáció”, „az etnikai, mint a lokalizáció eszköze” stb.). Mint összegzésül megállapítja: „*A svábsággal kapcsolatos élettörténeti visszaemlékezések sajátja, hogy a Kádár-korszak határának megvonása a Rákosi-korszaktól választ el, és nem a rendszerváltás utáni időszaktól.*”

Udvarnok Virág a hazai „délslávok” – egykor bevett, mára tömegsírok mélyére temetett – gyűjtőfogalmával a magyarországi szerbek és horvátok emlékeit faggatja. Esettanulmányokat nem ad, mintája nagyságát nem közli (a lábjegyzetekből ítélve bő fél tucat interjúból idéz), mindössze annyit árul el, hogy „*az emlékezők zöme értelmiségi, és foglalkozásuknak a nemzetiségi lét közvetlenül vagy közvetve fontos eleme. Sokan közülük nemzetiségi oktatási vagy érdekérvényesítő intézmény magas beosztású alkalmazottai*”. Kissé elegendő dolgozat ez, inkább meg-megcsil-

lanó tárgyias részletei sejtetik, hogy a témából, szerzőből több is kitelte volna.

A szlovák „referens”, Füleki Katalin vékonyka tanulmányáról még ennyi se mondható. Két, teljes névvel hivatkozott interjút elemez csak: az egyik – mint írja – „*egy vesztesség története, a másik egy közösségé. Mindkét elbeszélő parasztcsaládból származik*”, ám míg az idősebb „*módosabb család sarja, s fiatal gazdaként élte át a [tsz] belépéseket*”, a másik szegény családból való, korán elszakadt a földtől, és – talán ezért is – erős nosztalgiát érez a Kádár-kor primer közösségi örömei iránt, ma pedig egy sikeres „gazdakör” lelke és motorja. Az esettanulmányok korrektek, az idézetek magukért beszélnek, a gond csak az, hogy e „*tárgyukat vesztett élettörténetek*”-nek vajmi kevés közük van a szlovák identitáshoz, amely pedig (mint többek közt a „lakosságcsere” drámai epizódja kínálja) egyben-másban nagyon is vízvázalható lehet.

Neumann Eszter és Vajda Júlia a már 1956 után született, zsidóságát felnőttként „választó” Dénes és Ildikó emlékeit vizsgálva szintén a „minimalista”, kétfős mintával dolgozik – ám jóval több sikerrel. Dolgozatukat nem csak a színesebb sorsok és karakterek teszik a kötet egyik legjobb írásává, ám éppannyira a többgenerációs történeti beágyazottság, a mesteri „kérdéstechnika” s a revelatív erejű lélektan- és szövegelemzés. Túlzás nélkül mondhatni: az élettörténeti narratíva diadalát szemlélteti e mintaszerű tanulmány: egyrészt az interjúkészítés be nem avatózó aszkézisét s a már-már folklórgyűjtéseket idéző, akkurátus szöveglejegyzést – másrészt az utólagos analízis imponáló leleményét, amely árnyal, értelmez, alanyt talál az állítmányhoz, a kulcsmotívumokat sorra kibontja, s az elsikkadt szavakat, neveket – az emlékező helyett is – kimondja. Azt pedig, hogy annyi vívódás árán miért és hogyan lett Dénes és Ildikó a rendszerváltás után „hivatásos zsidó”, izgalmasabb, ha maga az olvasó fedezi fel.

Az „etnikai” blokkot Kovai Cecília alapos elemzése zárja – ez a könyv leghosszabb, bő fél-száz oldalnyi tanulmánya –, mely a Kádár-korszakot öt eltérő korú és életsorsú roma interjúalany elbeszéléseinek fénytörésében vizsgálja. (Hatodikként a hajléktalan emlékezők köze sorolt, intézetben felnőtt, korán megesezt Katalin csatlakozhatna még hozzájuk.) A fő

gond itt is abban rejlik, hogy a csoporthoz tartozás részben eleve kívülről oktrojált, azaz, hogy cigány-e valaki – s ha igen, mennyiben és miként –, korántsem csak maga dönti el. A szerző az elmúlt évtizedek identitásvitáit vázolván azonban siet leszögezni: „a cigányság egyet jelent a heterogenitás tapasztalatával, egyetlen biztosnak tűnő vonása, hogy makacsul ellenáll a kategorizálás homogenizáló törekvéseinek”. Ennek jegyében láttatja elbeszélőit is: a kádári időkben kemény munkával emancipációs sikereket elért Jánost, a büszke, ám mindinkább lecsúszó zenész cigány Bélát, a felemásan integrálódó, első generációs roma értelmiségi Karolinát és társaikat. Az interjúk a rendszerváltás óta megélt közös zuhanásélményről és az újabb félelmekről is hírt adnak, ahogy arról is, hogy „cigánynak lenni ma már sokféleképpen lehet”.

Mint látni való, az iménti csoportok nem fedik a teljes nemzetiségi palettát – igaz, a kutatás ezt eleve nem is célozta. Mégis, sajátos helyzetük és identitásuk miatt, talán érdemes volna még a hazai román és görög kisebbség tagjait is e módszerrel szóra bírni; előbbieket a két szomszédos pártdiktatúra egykori latens feszültségei okán, utóbbiakat a már több nemzedék sorsát érintő, ismert politikai kötődésük és ma sem szűnő (re)integrációs dilemmáik miatt.

Ugyan ki vitatná, hogy a rendszerváltás „abszolút vesztesei” a tömegével megjelenő hajléktalanok? Az „A KÁDÁR-RENDSZERREL SEMMI BAJOM” című tanulmány szerzőpárosa: Bányai Borbála és Légmán Anna azonban tíz hajléktalaninterjúból kettőt elemzőn bemutatva arra is választ keres, hogy „kik voltak ők a vizsgált korszakban, milyen családból származtak, hogyan éltek, hol laktak, volt-e munkahelyük, családjuk, potenciális hajléktalanok voltak-e már akkor is, és hogyan mesélik el hajléktalanságuk történetét?” Katalint, Sándort s a többieket sokféle hiány és veszteség űzte az utcára, ám igazán csak e nyilvánvaló életcsőd hozza „közös nevezőre” őket: hogy bár nap mint nap ugyanazt élik meg, nem képesek sorsközösséget vállalni egymással, s az „örök jelen” sivár kárhozatára ítélve sem áldozatként, sem pedig múltjunkt megszépítve nem tudják elmesélni a saját életüket. A „nincs idő” örök számkivetettjei ők, kiknek a depolitizált, eseménytelen Kádár-kor nem

kínálhat semmi fogódzót egy értelmes és agolt magánkronológiához.

Vélnénk, hogy még inkább így van ez a „diszsidensekkel”, ám Kovai Melinda remek kötetzáró tanulmánya csattanós cáfolat erre. A szerző három emigráns emlékelemzése éppen ezzel igazolja, hogy a „kihagyott” kádári Magyarország – valós térben és időben megéltlenül is! – milyen fontos belső referencia azok számára, akik csak 1989 után települtek haza. A még 1944-ben emigrált, Svájcot és Izraelt megjárt, látványos művészkariert befutott Mária – avagy a két férfi: Tihamér és László számára, akik 1956 őszén mentek ki Amerikába. Ez a markánsan eltérő három történet egyszerre szól otthonról és otthontalanságról, az elvesztett, majd újra megélt ifjúkori értékvilágról, s az emigránsors kettős optikájával afféle „rendszerváltás-elbeszélésként” is kínálja magát.

*

S itt jórészt fiatal szerzőkről szólva, úgy vélem, elkel némi szemléleti és stíluskritika. A recenzensnek néha az érzése, mintha korai Freud-esetleírást olvasna, melyben a „páciens” (itt: az emlékező) valahány szava és elhallgatása csak újabb adalék a már kész diagnózis alátámasztására. Holott nem tudhatjuk, mi minden hangzott el még, s a teljes interjúszövegek híján csak sejteni lehet, hogy az idézetek s a hozzájuk fűzött kommentárok mennyire arányosak vagy hitelesek. (Nota bene az eredeti felvételek tárhelyét és hozzáférhetőségét okvetlenül jelezni kellett volna!) A másik szakmai-etikai dilemma ennél is kényesebb, mivel mindenféle dokumentarizmus alapkérdését veti fel: éspedig azt, hogy lehet-e a kérdező „okosabb” a kérdezettnél, ha az utóbbi kész saját sorsába beavatni – nem csak a kérdezőt, ám általa egy jóval tágabb, ismeretlen közönséget is. Megannyi – részben személyes – fiaszó mondatja velem, hogy *nem lehet!* A kérdező, ha egyáltalán, csak empátiában, tárgyi tudásban és ténytisztetben „múlhatja felül” a kérdezettet, feltéve, hogy képes ezeket célirányosan, kellő diszkrecióval érvényesíteni. A filmekben, riportokban s a kutatási interjúkban nemegyszer tetten érhető disszonás fölény jellemzően kétféle helyzetben nyilvánul meg: az interjúkészítés közben avagy későbbi felhasználásakor. A TÜRÖKSZILÁNKOR-at lapozva inkább ez utóbbinak

lehetünk néhol tanúi, már csak amiatt is, mert az interjúk zömét nem a tanulmány szerzők készítették, mi több, azok alanyait, ha igaz, jó részt nem is ismerik – s ez a distancia amennyire kedvez az érzelmeiktől mentes vizsgálódásnak, éppannyira csábít a könnyelmű konstrukciókra, az interjúközlések intellektuális „felülírására”. Hogy mindezt egy példán érzékeltessem: akit Malvin néni friss derelyével kínál a kazetacsere szünetében, az aligha fogja utólag azt írni róla, hogy az idős hölgy hangsúlyos szívesség nyilván csak önvédelmi reflex, amivel múltjának traumatikus élményeit igyekszik hártani, netán azok ismétlődésének valamiképp elejét venni... „Fő, hogy ízllett!” – mondja majd angyali mosollyal legközelebb Malvin néni, s az emlékezetgyűjtő nem győz hálálkodni, főképpen azért, hogy a derelyék áldásos hatására efféle sületlenségek meg sem fordultak a fejében...

Végül néhány bíráló észrevétel a kötet szerkesztéséről. Az interjúkészítés s a szövegfejlesztés elveit ismertető MÓDSZERTANI MELLÉKLET túlságosan eldugott helyre került a jelentőségéhez képest; legalább az interjúidézetek jelkúlcsa okvetlenül a kötet elejére kívánkozott volna. Az anonimizálás szembetűnő következetlenségére is hiába keres eligazítást az olvasó. Ilyenformán csak találgathatja, hogy például a sváb emlékezők kilétét ugyan miért kellett – az egykori állambiztonsági iratok anonimizálását is felülmúló! – túlbuzgalommal elfedni, nem csak minden személy- és helynevet, ám még a dátumokat, munkahelyeket is kínosan kipontozva. Hasonló rejtély marad, hogy miért épp a hajléktalanok, a romák, a szlovákok és a „nemeselek” szerepelnek teljes néven a kötetben, holott az emlékezők zömét csak egy-egy utónév jelöli. Ők akarták így, s a többiek ragaszkodtak volna a félinkognitóhoz? Avagy csak korunk lenyomata ez is: a bulvármédia diktálta partatlan exhibicionizmus és a „személyiségvédelmi” paranoia végleteivel? Akárhogy is, a kényes életrajzi momentumok s az olykor metszően éles sorsanalízisek, úgy vélem, inkább a szigorúbb és következetesebb diszkréció indokolták volna.

A szerkesztő már méltatott bevezetője csakúgy, mint a bőséges ajánlóirodalom jól szolgálja a tájékozódást – bár az utóbbiban is akadnak feltűnő hiányok, így az 1956-os Intézet hason-

ló tárgyú interjú- és tanulmánykötetei. (Például Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrienne: „TITOKKAL A LELKEMBEN ÉLTEM...” AZ ÖTVENHATOS ELÍTÉLTEK GYERMEKEINEK SORSA, 2000.) A kötet végéhez csapott tucatnyi képoldal viszont frusztráló meglepetés: tövel-heggyel összehányt, szegényes illusztráció ennyi tartalmas olvasnivalóhoz. Nem mintha e máshonnan már ismert képek nem volnának magukért beszélő, hiteles kordokumentumok – éppen csak így, együtt, kihívó „időrendetlenségben”, furcsán frivol, már-már kegyeletstörtéző összképet adnak: a Kossuth téri sortűz áldozatait egyazon képoldalra vágva az ’57 karácsonyi első banánszálítmánnyal, az ürmösháti tanyát a kőszegi deportálással, a tihanyi stégen pecázó Kádárt a paradicsomszedő állampusztai rabokkal... Mindezt, mondhatja bárki, csak egy korszak – s a róla élő emlékek – ambivalens sokféleségét hivatott felvillantani (akár a többi: az Illés-klub, az Ecséri piac, a munkásörmustra propaganda-plakátja vagy a Havanna telepi szalonasütés pillanatfelvételei). Ám annyi önkényt egy kimúlt diktatúrával szemben – dohog magában a recenzens – egy képszerkesztő is „bevállalhat”, hogy maga dönti el, miből mennyit és hová illeszt e felváltva nyálcsordító és gyomorforgató „élethalálképek”-ből... Végül is elszórt utalásokból kiderül: mindez csak egy az interjúzás előtt vagy után bevetett „projekciós teszt” képanyaga, mellyel a kérdezettek Kádár kori emlékeit s értékpreferenciáit próbálták előhívni. Hogy az élettörténeti interjúkészítés hangsúlyosan absztinens módszerével ellentétben ezek az eleve „sugalmazó képek inkább gátolták, mint segítették az emlékezést”, azt önkritikusan egy tanulmány szerző is elismeri. (Udvarnok Virág: „ELHUNYT KORSZAKRÓL VAGY JÓT, VAGY SEMMIT” – 91.) Ami pedig a képek eredetét illeti, legalábbis egy forrásutalás mindenképp kijárt volna, hisz azok kivétel nélkül Gerő András és Pető Iván: BEFEJEZETLEN SZOCIALIZMUS (Te-Art Rt., Budapest, 1997) című impozáns korszakalbumából valók, mely munka azóta angolul is megjelent (UNFINISHED SOCIALISM. PICTURES FROM THE KÁDÁR ERA, CEU Press, 1999), s remek képválogatása főként két kiváló archivista: Jalsovszky Katalin és Tomsics Emőke munkáját dicséri.

Az emlékezők történelmi pontatlanságait is illett volna lábjegyzetben kiigazítani, ahelyett, hogy azokat a tanulmány szerzők is lelkesen

visszhangozzák a narratív részekben – álljon itt csak egy kirívó példa: Görgey Artúr sem 1848-ban szerezte kis híján végzetes fejsébét, hanem 1849 nyarán a Komárom–Ács melletti csatában. (45.)

*

Végül is hány Kádár-korszak volt? – töpreng az olvasó a könyvet letéve, ahogy tekintete ismét az alcímre téved.

Annyi, ahányan megélték? Avagy még több? Ahányan, ahányféleképp? Hisz lázadások és különalkuk, csöndes vagy látványos identitásváltások tömegével akadtak – némelyek életében többször is – e konok önkénnyel túlélő rezsim elején, közepén, végén.

A kérdés persze nem pusztán „ismeretelméleti”. Üdvös volna, legalább néha, a „*tények egyezményes minimumára*” (Orwell) hagyatkozni, a magánszorgalmú „korszakrevíziók” és aktuálpolitikai „metanarratívák” parttalan relativizmusa helyett. Ám, úgy tűnik, egyelőre nemigen lehet – amint e töredezetten is tanulságos Kádár kori „emléktükör” is tanúsítja. Itt a tények még váltig „hazabeszélnek”, s egy felemás, még megíratlan korszak margóján inkább csak félig feltárt, félig beismert féligazságok felelnek egymással.

A fentiekben tűnődve aligha véletlen, hogy épp a BESZÉLŐ ÉVEK pazar kaleidoszkópját jut eszembe elővenni újra, a *Beszélő* folyóirat három éven át közölt emlékezés-, dokumentum- és esszéesorozatát, amelynek könyvbeli utánkiadása, fájdalom, elakadt a Kádár-korszak legelső évtizedét idéző, máig egyetlen kötetnél. (BESZÉLŐ ÉVEK, 1957–1968. Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2000.) Ez utóbbihoz írta Esterházy Péter ajánló sorait, melyek mutatis mutandis a TÜKÖRSZILÁNKOK most megjelent kötetére is éppoly igazak:

„Ez a könyv is beszélni próbál, most, amikor lehet.

Már tíz éve lehet, ám úgy tetszik, nem akarózik.

Vagy csak lassan. Amiben van ráció –

kellemetlen visszapillantani a Kádár Jánosról elnevezett korszakra. De, szerintem, elkerülhetetlen. Egy felnőtt társadalom nem sütheti le a szemét.”

Majd fancsali végszóként: *„Több történet van. S a történetek arra valók, hogy elmondjuk őket. Kiki a magáét, lesz, ami lesz; hisz úgyis az lesz, ami lesz – remélhetőleg.”*

Azóta egy újabb évtized telt el, ám többet aligha mondhatni. Annyi balszerencse közt, oly sok viszály után – merjünk fatalisták lenni! *„Lesz, ami lesz – remélhetőleg.”*

Nóvé Béla

TAKÁTS GYULA

1911–2008

Kezemben új kötetem egy példányával eltűnődtem, küldjem-e el Takáts Gyulának, idős kora miatt elér-e a küldemény, és ha igen, lesz-e ideje, kedve, ereje lapozgatni benne? De hiszen a Kaukázusban se szeri, se száma a százéveseknek, és ha nekünk nincsenek is égbe nyúló csúcsaink, ha magyar író a természettel egygyé forrottan töltötte éveit, évtizedeit, az Takáts Gyula. Döntöttem, postára tettem a kötetet. Másfél óra múlva kaptam a hírt, meghalt Takáts Gyula.

Nevezték pannon költőnek, méltatták érzékletes bukolikáját, magának követelte a fél Dunántúl, de lírája ennél is nagyobb erő számadásával gazdag. Igaz, egyik komolyabb honoráriumából hatvan mandulafát vásárolt, el is ültette bece-hegyi birtokán, és ott termelt borára igencsak büszke volt, méltatták is az ital zamatát, szeszfokát nemzedéktársai, mégis mindaz, amit tájköltészet címén alkotott, szemhatárt tágítóbb. Balatoni kötődésű ugyan a FAKUTYÁN, FÉNYBEN, ám ahogy kopasztott angyalként repül a gitárnyakú barát a völgyön át, mellékalakként pedig molnár bámul az égre, és a háttérben tizenkét méhcsalád rajzik, keze alatt a nagy németalföldi festőkkel vetekedő életkép kerekedik ki; mikroszkóptekintettel feledkezett a zsaluk résén átsuhanó „*mézsárga lüktetésű lapokra*” meg a jégvirágos ablakon sétáló álmatag könnycseppre, akár a flamand csendéletek képírói (ANGYALI KÖVET); a kikötésre használt fűzfa valósággal pittoreszk, sőt pikareszk művelődéstörténetet ígezett az olvasó elé különböző korokból, különböző társadalmi rétegekből. Micsoda varázserővel tudta panteizmusa összehangolni az öt érzék örömeit az emberi megrendülésnek a tapasztalatot túlszárnyaló himnuszai! Nem csak a szívének annyira kedves balatoni táj és a zselicsi dombvidék meg a Nagyberek ajzotta föl líráját: látomásait, melyeknek egyikét-másikat Rónay György nagyon is jogosan chagallinak érezte, éppúgy táplálták finnországi, mint itáliai benyomásai: „*Mint bömbölő, megvadult medvék / vad hullámok rágják pilléveit*” – írta IMATRA ZUHATAGÁ-TÓL, és meglátta, úgy látta, mint senki más a mediterrán földet, olaszt és görögöt: „*A négerestű kőre rózsá fut...*” (SZICÍLIA).

Mert az őselemek költője volt, a természet olykor rejtett nagyhatalmaié, olykor parányba titkolt szépségeié. Hogy áradt a versbeszéd! Az élővilág, flóra és fauna megigézettként mesterfokon kottázta le az ámulatában elakadt szó drámai helyzetét is. Rapszódia és himnusz, dal és ráolvasás váltakozott költészetében, akár csak az egyszeri látvány és a fenséges keltette áhítat. Ha a jövőben a költészet színeit keressük, Takáts Gyula kötetét kell fölűtnünk a párját ritkító szenzuális csodákért. Egy hősikor, a *Nyugat* harmadik nemzedéke nagy alakjától búcsúzunk most.

Rába György

TAKÁTS GYULA EMLÉKÉRE

Meghalt a szelíd hangú költő – kezdhethném így is a búcsúztatást, de rögtön hozzá kell tennem, hogy az igazi költő, mert a szelídség ma már, zavaros korunkban, kevés, és az is kevés, hogy igazi, mindig hozzá kell tenni kényszeresen valami csinnadrattát, lázas izgatottságot. Pedig hát mellesleg éppen e szavak valódi értelmére adott példát, a változó örületben az elegánsan megírt verseket mutatta fel szívósan és töretlen kedéllyel, hogy legyen mibe kapaszkodnunk. Szelíd és igazi; talán már mi is sejtjük, ha végigtekintünk a hosszú időn, hogy micsoda érték és micsoda színvonal ez, mert érdemmé válik a derű és erővé a szelídség. Végül is milyen költő volt? Illyés szép szavával szólva: ott volt a helye a magyar költészet nagy kerek asztalánál. Mindig megnyugodtam, amikor olvastam, és mindig felderültem, amikor személyesen találkoztunk. A magam emlékeit mondom el, de talán mindannyiunk nevében, akik ismerték, tisztelték és szerették őt. Kevés emlékem van róla, többségük mások elbeszéléséből való, ritkán találkoztunk, de az a kevés emlék biztosan és biztatóan fénylik, a napsütés bizonyosságával, a derű mosolygásával. Hamarabb hallottam róla, mint ahogy megismertem. Kortársai nem mindenben egyeztek meg, majdnem mindenben vitáztak, ahogy a kor egymástól elágazó utakra vitte őket, de egyben mind egyetértettek: Takáts Gyulát mindnyájan szeretettel emlegették. Apát, példaképet kereső fiatal költőként erre rögtön felfigyeltem, s kíváncsian vártam a személyes találkozást. A legendához az is hozzátartozott, hogy valahol távol él, messze az irodalmi csetepatéktól, a felhevült műhelyektől, a lázas vitáktól. Ez először inkább érdekesnek tűnt, azután elgondolkoztatónak, azután követendőnek. Felsejlett egy másféle magatartás, egy időtállóbb bölcsesség, egy kikezdhetsen szabadság, melynek vonzása máig tart, ahogy kezd benőni a fejem lágya. Melegedni járok az emlékére ma is.

Érthető, hogy nem lepődtem meg, amikor megláttam. Mondhatom azt, hogy pontosan megfelelt a róla szóló legendának. Úgy nézett ki, mint egy vidéki úr, és az is volt. Elegáns, mértéktartó öltöny, vágott bajusz, finom mosoly, csendes modor. A pincér neki köszönt először; biztos ösztönrel kiemelve a vad és hevült költők közül. Nem nézett ki költőnek, vidéki múzeumigazgatónak nézett ki, mivel az is volt. Rendszeres időpontokban jelent meg Pesten, s rendszerint ugyanabban a szállodában lakott, évtizedeken át, a megszokott szobában. Volt ebben is valami jó régi íz, Deák Ferenc élhetett így, vagy Vörösmarty Mihály. Ehhez persze oda kell képzelni az akkori nyomorúságos világunkat. Ámulva figyeltem, s rögtön a bűvkörébe vont. Természetes, hogy nagy örömmel vettem részt a születésnap köszöntőn, amelyet a Fészekben tartott, s megtisztelve olvastam fel a születésnap rigmusomat, amelyben a bece-hegyi borát dicsértem. Később meglátogattuk a Bece-hegyen is, a Balaton nyugati csücskén, úgy mentünk

oda, mint a zarándokok, akik hisznek valamiben. Bizonyosság erre a többkötetes, teleírt vendégkönyv, amely megőrizte gyarló verseinket, erős hitünket és sóvárgásunkat a fénylőn derűs és hosszú élet után. Az Isten ajándékának tekintem a hosszú életet, amelyet élt, úgy gondolom, hogy igazán méltó volt rá. Békés lélekkel küldte a szonettjeit a Styxen túlra, s mi megbékélve nézünk utána.

Csukás István

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap és a Tiara Rt.
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

TIARA

Csill*gszálló

kulturális utcalap

Kétéves a Csillagszálló folyóirat

A közelmúltban ünnepelte második születésnapját a Csillagszálló kulturális utcalap. A műfajában Magyarországon egyedülálló havi lapot az Oltalom Karitatív Egyesület adja ki, ezzel teremt munka- és találkozási lehetőséget a hajléktalan terjesztőknek. A terjesztés Budapest három forgalmas aluljárójában zajlik; az árusításra vállalkozó hajléktalanokat szociális munkások segítik. A lap 200 forintos vételárának fele az árust illeti.

Hogy szélesebb körben elérhető legyen, a folyóiratot tavaly előfizethetővé tették, s az utcai értékesítés mellett máris több könyvesbolttal és kulturális találkozóhellyel alakult ki együttműködés. A tematikus számokkal jelentkező irodalmi-művészeti lap korábbi és legfrissebb példányai immár megvásárolhatók a Dankó utcai Könyvesházban, az Írók Boltjában és a Nyitott Műhelyben, az érdi Bíró András Könyvesboltban és a százhalombattai Békés Könyvesboltban is. A kulturális utcalapban a neves kortárs szerzők mellett tehetséges fiatal írók, költők, kritikusok kapnak megjelenési lehetőséget. Szerzőik között szerepel Bíró Krisztina, Cserna-Szabó András, Csillag Márton, Dunajcsik Mátyás, Esze Dóra, Jónás Tamás, Karafiáth Orsolya, Legát Tibor, Mestyán Ádám, Mézes Gergely, Péntek Orsolya, Péterfy Gergely, Schüttler Tamás, Tamás Zsuzsa és Vámos Miklós. A lapszámokat kortárs fotó- és képzőművészek alkotásai színesítik.

A második születésnapra a Csillagszálló hagyományteremtő céllal képzőművészeti pályázatot írt ki. Az Utca 2008-ra érkezett pályaművekből rendezett kiállítással vette kezdetét az ünnep a Gödör Klubban november 11-én. A műsor további részében a hajléktalanokból és szociális munkásokból álló Oltalom Kulturális Kör, majd a Lidérc, a Bardo és a Grand Hotel Budapest zenekar adott koncertet. Az ezer négyzetméteres kiállítóterben huszonnyolc művész alkotásai tekinthetők meg. A kiállítás anyagával a novemberi lapszám különleges megközelítésben foglalkozik. A szám a kiállítás időtartama alatt a Gödör galériájában is megvásárolható. A tárlat, amely a Gödör Klub, a Millenáris és a Vodafone Magyarország Alapítvány támogatásával valósult meg, december 2-ig látogatható a budapesti Erzsébet téren.

További információk: www.oltalom.hu/csillagszallo